

SOÝIBJAN TILLABAÝEW, AKBAR ZAMONOW

ÖZBEGISTANYŇ TARYHY

(XIX ASYRYŇ IKINJI ÝARYMY –
XX ASYRYŇ BAŞLARY)

Umumy orta bilim berýän mekdepleriň
9-njy synp okuwçylary üçin derslik

Gaytadan işlenen we doldurylan üçünji neşir

*Özbekistan Respublikasynyň
Halk bilimi ministrligi tarapyndan hödürленен*

«SHARQ» NEŞİRÝAT-ÇAPHANA
PAÝDLAR KOMPAÑIÝASYNYŇ
BAŞ REDAKSIÝASY
DAŞKENT – 2019

UO'K 94(575.1)(075)

KBK 63.3(50')ya721

T 49

Taryhy edebiýatlary neşire taýýarlamak we çap etmek boýunça ekspert toparynyň çýkaran netijesine görä Respublikan tälim merkeziniň taryh ylymlarynyň metodik maslahaty tarapyndan neşire hödürlendi.

Jogapkär redaktor:

D.A. Alimowa t.y.d., professor

Syn ýazanlar:

- K. K. Rajabow** – ÖzR YA Taryh institutynyň bölüm başlygy, t.y.d., professor;
- K. A. Tohtabekow** – ÖzR Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky OAK baş inspektory, t.y.k.;
- Ý. Boltabaýew** – Namangan döwlet uniwersitetiniň «Taryh» kafedrasynyň uly mugallymy;
- B. T. Mahmudbaýew** – Gülüstan döwlet uniwersitetiniň ýanyndaky Gülüstan akademik liseýiniň taryh mugallymy;
- N. M. Kurbanowa** – Daşkent şäheriniň Yaşnabat tümenindäki 255-nji mekdebiň mugallymy;
- U. F. Haýdarow** – Buhara welaýatynyň Buhara tümenindäki 13-nji ýöriteleşdirilen döwlet umumy bilim berýän mekdebiniň mugallymy.

Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň hasabyndan
kärende üçin çap edildi.

Şertli belgiler:

Ýatda sakla!

Özüňizi synaň!

Jemini jemleyýaris!

Adalgalaryň düşündirişi

Soraglar we ýumuşlar

ISBN 978-9943-26-930-9

© «Sharq» neşirýat-çaphana paýdarlar kompaniyasyныň
Baş redaksiýasy, 2010, 2014, 2019.

GİRİŞ

**Taryhy hatyrasyz
gelejek ýok**

Watan – bu biziň dogduk mekanymyz, göbek ganymyzyň daman toprak, babalarymyzyň yzlary galan, ata-babalarymyzdan nesillerine miras bolup galan ýurtdur.

Dünýäde Watana bolan söýgüden gudratlyrak we ony küýsemekden güýçlüräk hiç bir duýgy ýokdur. Watan milleti ösdürýän milli buýsanç ýaly jadyly bir duýgyny oýarýar. Halk nähili ar-namysly, hyjuwly bolsa, ondaky Watana bolan duýgy we milli aň hem şonça ýokary bolýar. Ene ýurt– bir ömürlik mekan, ülkäniň tebigaty, iliniň urp-adatlary, däp-des-surlary, erteki we rowaýatlarydyr. Watan hemise juwan we gadyrlydyr. Watan milletiň ruhy-medeni esasyň döredip berýär we her bir nesil ata-babalarynyň ýurda bolan söýgüsini özünde jemläp, Watan mähri bilen bu dünýä gadam goýýar.

Her bir halk milli gymmatlyklaryny özuniň maksatlary, şeýle hem, umumynsany gazananlary esasynda ösdürip, ruhy dünýäsini baýlaş-dyrmagá hereket edýän bolsa, bu barada taryhy ýatlamak meselesi aýratyn ähmiýete eýedir. Ýagny taryhy hatyra duýgusy diňe dolulygy bilen dikeldilen, halkyň geçen ýolunyň özuniň ähli üstünlikleri we gazananlary, ýitgileri we gurbanlary, şatlyklary we tolgunmalary bilen halys we dogry öwrenilen ýagdaýda hakyky taryh bolýar.

Eliňizdäki Özbegistanyň taryhy dersligi XIX asyryň ikinji ýarymy we XX asyryň başlarynda bolup geçen wakalary öz içine alýar. Bu döwür Watanymyzyň taryhyныň iň agyr we çylşyrymlı ýyllarydyr. Bu, **bir tarap-dan**, Rus imperiyasynyň basybalyjylygy sebäpli agyr külpetler, ýitgiler alyp gelen bolsa, **ikinjiden**, ata-babalarymyz koloniýanyň jebir-sütemine garşı Watanyň azatlygy we garaşsyzlygy üçin gahrymanlarça göreşlerini dowam etdirdiler, **üçünjiden**, Watanyň gülläp ösmegi ugrunda jan aýama-ny zähmet çekip, örän uly ruhy we maddy döredijilik işini amala aşyrdylar.

Eziz okuwçylar! Siz şu dersligi okanyňyzda ýakyn geçmişimizdäki dürli-dürlü taryhy hadysalaryň beýanyna duşarsyňyz. Bu hadysalara çuňňur baha bermek gaty kyn. Özbaşdak döwletliligidimiziň düýp mazmunyna doly aň ýetirmek üçin kolonial şertlerde şu çäkde ýaşan halklaryň başyndan geçirenleri, jebir-zulum, dürli sütemlere seretmezden, öz ygtykady, gymmatlyklary we ýagsylyk ýolundaky durnuklylygy saklan galadygy baradaky taryhy reallygy bilmek möhümdir.

Mundan daşary derslik bilen tanşanda aşakdaky meseleler boýunça giňişleýin maglumatlara eýe bolarsyňyz:

- Rus imperiýasynyň basybalyalarynyň öňüsyrasynda Orta Aziýa hanlyklaryndaky (Buhara emirligi, Hywa we Kokant hanlyklary) bar bolan medeni, sosial-ykdysady we syýasy ýagdaý;
- Orta Aziýa hanlyklarynyň Rus imperiýasy tarapyndan basyp alymagy;
- Orta Aziýada täze administratiw gurluş – Türküstan general-gubernatorlygyň döredilmegi we dolandyryş tertipleri;
- Rus imperiýasynyň Türküstany sosial-ykdysady, syýasy, medeni-aňbilim taýdan koloniýa öwürmek üçin ýörenen syýasaty we onuň netijeleri;
- Türküstan ülkesinde milli döwletliliği dikeltmek we garaşszylk gaganmak üçin alnyp barylan göreşler, jeditçilik hereketleri we olaryň ilkinji ädimleri.

Soraglar we ýumuşlar

1. 8-nji synp «Özbegistanyň taryhy» dersligine daýanyp, Orta Aziýanyň çäkleri Rus imperiýasy üçin nähili ähmiýete eýeligi boýunça pikir bildiriň.
2. «Taryhy hatyra» jümlesine düşündiriş beriň.
3. «XIX asyryň ortalarynda Orta Aziýa hanlyklarynyň ykdysady-sosial, harby-syýasy ýagdaýy» temasynda «debat» sapagyny guraň.
4. 8-nji synpda alan bilimleriňize daýanyp, Orta Aziýada Russiya–Angliya bäsdeşliginde Rus imperiýasynyň mümkünçilikleriniň ýokarydygy nämererde ýuze çykdy?

I BÖLÜM

XIX ASYRYŇ ORTALARYNDA ÖZBEK HANLYKLARYNYŇ SYÝASY, YKDYSADY WE MEDENI DURMUŞY

Bölümi öwrenmek netijesinde:

- Orta Aziýa hanlyklarynyň syýasy, sosial-ykdysady ýagdaýy;
- oba hojalyk, söwda-satyk we hünärmentçiliğin östüsü;
- ýer eýeçiliginiň şekilleri, salgylar we borçlar;
- XIX asyryň ortalarynda Türküstän ilaterynyň medeni durmuşy hakyn-da öwrenerisiz.

1-§. XIX ASYRYŇ ORTALARYDA ORTA AZIÝA DÖWLETLERINIŇ ÇÄGI WE ILATY

Orta Aziýa döwletleriniň çägi

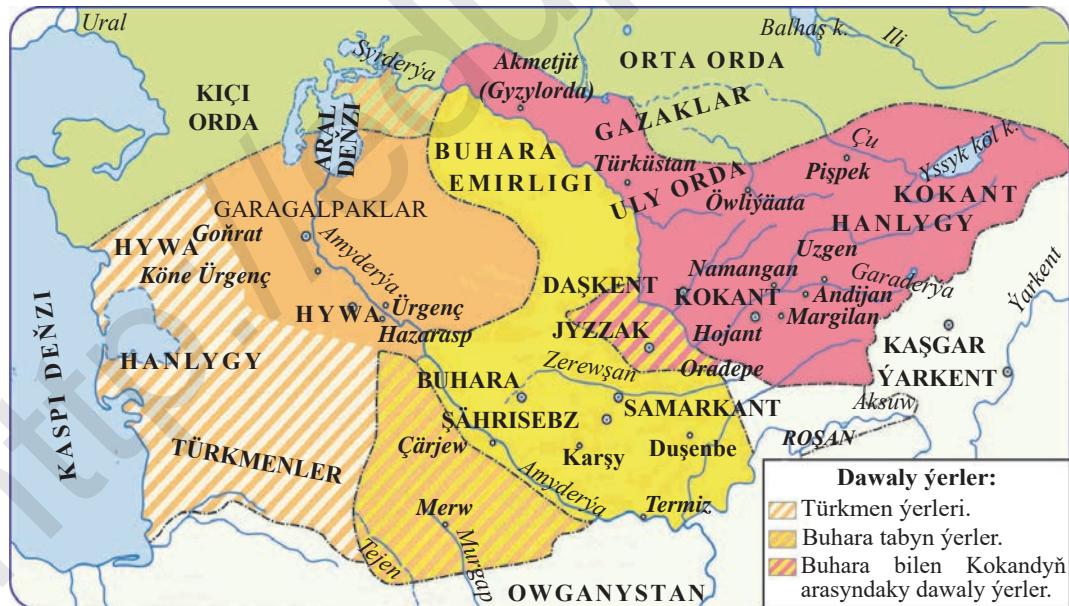
XIX asyryda Orta Aziýada üç özbaşdak döwlet bolup, olar Buhara emirligi, Hywa we Kokant hanlyklary-dyr. Bu döwletlerde önumçilik, sosial-ykdysady gatnaşyklar, söwda-satyk we başga ugurlar ösen bolsa-da, emma olaryň ösüşi ösen Yewropa döwletleriniň derejesinden pesdi.

Emirligiň paýtagty yslam dininiň merkezlerinden biri bolup, «Buharaýi Şerif», ýagny «Mukaddes Buhara» adyna eýe bolupdyr. Emirligiň serhetleri günortada Amyderýanyň çep kenaryndan başlanyp demirgazykda Syrderýa çenli, gündogarda Pemir daglaryndan günbatarda Hywa hanlygynyň ýerlerine çenli uzap gidýär. Döwletiň çäkleri XIX asyryň ortalarynda Eýran, Owganystan, Kokant we Hywa hanlyklary, gazak ýüzbaşylarynyň ýerleri bilen serhetleşipdir. Emirligiň merkezi bölegi Buhara we Samarkant şäherleri ýerleşen Zerewan jülgesi hasaplanypdyr. Emirlikde Buhara, Samarkant, Şährisebz, Karşı, Kitap, Güzer, Termiz, Şirabat, Gissar, Kölab ýaly iri söwda-satyk, hünärmentçilik we medeni merkezler hasaplanan şäherler hem bardy. Oňa häzirki Täjigidistandyk Wahş, Kofarnihon, Penj derýalarynyň jülgesindäki ýerler, Türkmenistandaky Murgap derýasynyň kenaryndaky ýerler degişli bolupdyr. Şeýle hem çäk taýdan bekliklere we tümenlere bölünip, olary emir tarapyndan saýlanan bekler dolandyrypdyr. Emirlikde 40 sany beklik bolupdyr.

Hywa hanlygy XIX asyryň ikinji ýarymynda günortada Eýran, gündogarda Buhara emirligi, günbatarda Kaspi deňzi, demirgazykda gazak

ýüzbaşylarynyň ýerleri bilen serhetdeş bolupdyr. Hanlygyň administratiw merkezi Hywa şäheri hasaplanypdyr. Hanlykda Hywa, Kat, Täze Ürgenç, Hazarasp, Goňrat, Hojeýli ýaly beklikleriň merkezleri bardy. Hywa hanlygy 18 sany beklige, 2 sany kömekçi beklige (noiblige) bölünipdir we olary han tarapyndan saýlanan bekler we töreler dolandyrypdyr.

XVIII asyryň başlarynda, esasan, Fergana jülgesi we Syrderýanyň aşaky bölegine çenli bolan çäkler Buhara emirliginden bölünip, özbaşdak döwlet – Kokant hanlygy emele gelipdir. Hanlyk gündogarda Gündogar Türkistan, günbatarda Buhara emirligi we Hywa hanlygy, demirgazykda Gazak hanlyklarynyň ýerleri bilen serhetleşipdir. Hanlygyň günorta serhetleri Garategin, Kulob, Derwaz, Şognon ýaly dagly ülkeleri öz içine alyp, bu çäkler üçin Buhara emirligi bilen tiz-tiz çaknyşyklar bolupdyr. Hanlykda Kokant, Daşkent, Andijan, Margilan, Namangan, Uzgen, Oş, Pişpek, Türkistan, Çimkent ýaly administatiw, söwda-satyk we medeni merkeze öwrülen şäherler bolupdyr. Hanlygyň çäkleri Buhara emirliginden we Hywa hanlyklaryndan tapawutlylykda, suwly derýalara, salkyn jülgelere, hasyldar ýerlere bay bolupdyr. Hanlyk 15 sany beklige bölünip, olary esasan han tarapyndan öz ýakynlaryndan we garyndaşlaryndan saýlanan adamlar dolandyrypdyr.

XIX asyryň ortalarynda Orta Aziýa döwletleriniň kartasy

Orta Aziya döwletleriniň ilaty

XIX asyryň ortalaryna gelip Buhara emirligi, Hywa we Kokant hanlyklarynyň ilatynyň etnik düzümi biri-birine ýakyn bolup, olarda, esasan, özbekler ýaşapdyr. Şunuň bilen birlikde üç hanlygyň çäklerinde hem täjikler, gazzalar, garagalpaklar, türkmenler, gyrgyzlar hem ýaşapdyr. Şol sanda, bu döwürde Buhara emirliginiň ilatynyň sany 2 million töwereginde bolup, ilatynyň etnik düzümi, esasan, özbekler, täjikler, türkmenler, garagalpaklar, gazaklardan düzülipdir. Ilatynyň esasy bölegi suwa baý jülgelerde ýaşapdyr. Emirlikde mangyt, saraý, goňrat, kenagas, karluk, galmyk, naýman, gypjak ýaly özbek uruglary köpcüligi düzüpdir.

Hywa hanlygynda ilatyň sany 800 müň adamdan geçipdir. Hanlygyň ilatynyň etnik düzümi, esasan, özbeklerden, mundan başga türkmenler, garagalpaklar, gazaklar we başgalardan düzülipdir.

Kokant hanlygynda ilatyň sany 3 miliona ýakyn bolup, esasan, özbeklerden ybarat bolupdyr. Şunuň bilen birlikde ol ýerde gyrgyzlar, täjikler, gazaklar, uýgurlar, ýahudiýler, hindler we başga ilat wekilleri hem ýaşapdyr.

Şol döwürde üç döwletde-de özbekler daýhançylyk, hünärmentçilik we söwda-satyk bilen, gazaklar, garagalpaklar, türkmenler we gyrgyzlar bolsa göçme durmuşda ýaşap, esasan, çarwaçylyk bilen meşgullanypdyrlar.

Jemini jemleýäris!

- ▶ Olaryň çäkleri bu günü gündäki Özbegistandan daşary, Gyrgyzystanyň, Gazagystanyň, Täjigidystanyň we Türkmenistanyň ýerleriniň bir bölegini hem öz içine alypdyr.
- ▶ Buhara emirligi: 40 sany beklik – 2 mln ilat.
Hywa hanlygy: 18 sany beklik, 2 sany kömekaç beklik – 800 müň ilat.
Kokant hanlygy: 15 sany beklik – 3 mln ilat.

Soraglar we ýumuşlar

1. Kartadan XIX asyryň ortalarynda Buhara emirliginiň, Hywa we Kokant hanlyklarynyň çägini araçäkläp beriň.
2. XIX asyryň ortalarynda hanlyklar ilaty barada aýdyp beriň.
3. 6-njy sahypadaky kartadan peýdalanyп, aşakdaky jedweli dolduryň. Hanlyklara degişli çäkleri aýry-aýry ýazyň.

Buhara emirligi	Hywa hanlygy	Kokant hanlygy

2-§. XIX ASYRYŇ ORTALARYNDA ÖZBEK HANLYKLARYNYŇ ADMINISTRATIW DOLANDYRYŞ ULGAMY

Buhara emirliginiň döwlet dolandyryşy

Buhara emirliginde ýokary hökümdar *emir* hasaplanyp, onuň häkimiýeti nesilden-nesle miras bolup geçipdir. Emirligi *mangytlar dinastiýasy* degişli bolan, çäklendirilmedik häkimiýete eýe bolan hökümdar dolandyrypdyr.

Buhara şäheri emirligiň administratiw merkezi bolupdyr. Emirlikde ýerine ýetiriji häkimiýeti baş weziriň – *guşbeginiň* elinde bolupdyr. Welaýat we tümen häkimleri *guşbeginiň razlygy* bilen saýlanypdyr. Maliýe we hazyna işleri, salgylar ýygnamak ýaly işleri diwanbegi dolandyrypdyr. *Diwanbegi* daşky aragatnaşyklary alyp barmak bilen hem meşgullanypdyr. Oňa emirligiň taryhyň ýazmaga jogapkär *mürzebaşy* hem boýun egipdir. Emirlikde salgylary öz wagtynda ýygnamak we olary hasaba alyp barmak işlerine jogapkär adam *müşrif* hasaplanypdyr. *Dadzhoh* wezipesini eyelap duran şahs halkyň arza-şikaýatlary bilen meşgullanypdyr. Ýokary hökümdaryň permanlaryny *jarçy* yqlan edipdir. Şerigatyň kada-kanunlarynyň ýerine ýetirilişi, sud işlerine gözegçilik etmegi *şaýhulyslam* ýerine ýetiripdir. Şaýhulyslama boýun egýän *müfti* dini-hukuk

Buhara arky. XIX asyr

meseleleri bilen *muhtasibler* bolsa şerigat kanunlarynyň ýerine ýetirilmegi we oňa amal edilmek meseleleri bilen meşgullanypdyr. Buhara emirliginde suduň başlygy *kazykelan*, *raiskelan* hasaplanypdyr. Wakf işleri we mülkleri bilen *sadr* meşgullanypdyr. Emiriň iş jaýy hasaplanan arkda tagt mirashory – şazadanyň terbiýesi bilen *atalyk* meşgullanypdyr. *Topçybaşı* emir goşunlarynyň baş komandiri bolupdyr. Emirligiň şäherlerinde parahatçylygy we tertibi saklamaga emir sakçylarynyň başlygy – *mürşepbaşı* jogapkär hasaplanypdyr. *Gögeldas* döwlet howpsuzlygy, emiriň ýakynlary, dostlary we duşmanlary barasynda maglumatlar toplamak bilen meşgullanypdyr. Buhara emirliginde döwlet dolandyrylyşy, maliýe, sud, mirşabłyk we harby işler emiriň garyndaşlary, özüne ýakyn bolan adamlar tarapyndan dolandyrylypdyr. Olar öz işlerini dolandırmakda örän uly hukuk we ýeňilliklere eýe bolupdyr.

Hywa hanlygynyň döwlet dolandyryşy

Hywa hanlygy *goňratlar dinastiýasy* tarapyndan dolandyrylyp, onuň ýokary hökümdary han hasaplanypdyr. Ol çäklendirilmedik administratiw, har-

by häkimiýete eýe bolupdyr. Ýokary hökümdar hasaplanan hanyň köşgi Hywa şäherinde ýerleşipdir. Bu şäherde içki – Içan gala we goranma diwary bilen gurşalan daşky – Dişan gala bolupdyr. Hanlykda Hywa, Ürgenç, Kyýat, Hazarasp, Goňrat ýaly şäherler administratiw, sówda-satyk we medeni merkezler hasaplanypdyr. Hanlykda ýokary emeldar *diwanbegi* hasaplanyp, onuň ygytyárynda *guşbegi*, *mehtar*, *atalykdan* ybarat bolan maslahat iş alyp barypdyr. Ilatyň parahatçylygy we asudalygy bilen *mirşapbaşy*, hanlykdaky tertip-düzungün işlerine han goşunlarynyň baş serkerdesi – *ýasawulbaşıy*, dini işler we şerigat kanunlarynyň ýerine ýetirilişi we amal edilmegi meselelerine *şayhulyslam*, suwaryş desgalary, suw üpjünçiliği hem-de paýlanyşyna *mirapbaşy* jogapkär hasaplanypdyr. Harby bölmelere *leşgerbaşylar* ýolbaşçylyk edipdir. Esgerlik hyzmatynda bolanlar salgylardan azat edilipdir.

Kokant hanlygynyň döwlet dolandyryşy

Kokant hanlygynda ýokary hökümdar han hasaplanypdyr. Hanlyk *münler dinastiýasy* tarapyndan dolandyrylypdyr we onuň administratiw merkezi Kokant şäheri bolupdyr. Kokant hanynyň häkimiyeti miras hasaplanyp, han çäklendirilmedik syýasy, administratiw we harby häkimiyeti öz elinde jemläpdir. İň ýokary harby wezipe *emir leşger* bolup, ol harby wezir hasaplanypdyr. Hanlykdaky aýratyn harby bölmelere *münbaşylar* ýolbaşçylyk edipdir. Olar soňra baş wezir wezipesini eýeläpdir.

Hazyna işleri we harajatlaryny *mehtar* gözegçilik edipdir. *Kazykelan*, *kazylar* yslam dini düzungüleri esasynda sud işlerini alyp barypdyrlar. *Muhtasibbaşylar* dini işler, şerigat kanunlaryna amal edilişi, sówda-satygyň dogry alyp barylmagyny gözegçilik edipdirler. Hanlykdaky içki tertip-düzungün işleri bilen *mirşablar* meşgullanypdyr.

Içan gala. Hywa (häzirki surat)

Hudaýarhan köşgi. XIX asyryň ahyry

Jemini jemleyärıs!

- Orta Aziýa hanlyklarynda ýokary hökümdar çäklenmedik syýasy, administratiw, sud häkimiyetine eýe bolupdyr.
- Welaýat we tümenleri ýokary hökümdar tarapyndan saýlanan şahslar dolandyrypdyr.
- Kazylar sud işlerini yslam dini düzgünleri esasynda alyp barypdyrlar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Hywa hanlygyndaky döwlet wezipelerini aýdyp beriň.
2. Kokant hanlygynyň döwlet dolandyrylyşy hakynda aýdyp beriň.
3. Buhara emirligindäki wezipelere kesgitleme beriň.
4. Hanlyklarda sud işleri kimleriň elinde bolupdyr?
5. Aşakdaky jedweli dolduryň.

Döwletiň ady	Çägi	Ilaty	Dolandyryşy

3-§. XIX ASYRYŇ ORTALARYNDA ÖZBEK HANLYKLARYNYŇ SOSIAL-YKDYSADY DURMUŞY

Yer eýeçiliği we salgylar

XIX asyrda Orta Aziýa hanlyklary agrar döwletlerdi. Ilatyň sosial-ykdysady ýagdaýy ýere eýeçilik etmek tertipleriniň nähililigi, tölenýän salgylar we tölegleriň mukdary bilen belgileneipdir. Bu döwürde ýerleriň esasy bölegi, aýratyn hem, ekin meýdanlary han, onuň garyndaşlary we ýakynlary hem-de birnäçe uly ýer eýeleriniň elinde bolupdyr. Ilatyň köpçüligi uly ýer eýelerine degişli ekin meýdanlarynda zähmet çekip, kärendesine alan ýerleri üçin hasylyň bir bölegini (köp ýagdaýlarda hasylyň 1/5 ýa-da 1/3 bölegini) *hyraq* hökmünde töläpdirler.

Hywa hanlygynda kärendesine ýer alan daýhanlara *ýarymçy* diýip at beripdirler. Çünkü olar alan hasylynyň ýarymyny kärende haky üçin töläpdir. Buhara emirliginde, Hywa we Kokant hanlyklarynda ýere eýeçilik etmek hukuklary birmeňzeş diýen ýalydy. Olar üç görnüşdäki ýer eýeçiliginden ybarat bolup, *emlák* – döwlet ýerleri, *mülk* – hususy ýerler, şeýle hem, metjit we medreseler, dini edaralara degişli wakf ýerleri hasaplanypdyr. Hanlyklardaky iri emeldarlara, harby serkerdelere döwlet tarapyndan ýerler berlipdir. Wakf ýerlerinden alynýan peýdanyň girdejisi we çykdajysy bilen *mutawelli* meşgullanypdyr. Ilat salgylar we tölegleri onum

ýa-da pul görünüşinde töläpdir. Mundan başga suwaryş desgalary, ýollary, köprüleri gurmak we olary abatlamak ýaly işleri borçnama görünüşinde ýerine ýetiripdirler. Zähmet borçlary ilatyň işläp bermegi bolup, oňa *bigär* diýip at beripdirler.

Bu döwürde ilatdan *hyraç*, *zekat*, *suw*, *degirmen*, *duz*, *mülk*, *mellek*, *bag salgydy* we başga-da salgylar ýygnalypdyr. Hywa hanlygynda esasy salgylar *solgut* diýip atlandyrylypdyr. Harby gulluga her bir erkek adam azygy, ýarag-enjamý bilen bile gatnaşmagy şert bolupdyr. Çarwadar ilat çarwa mallaryndan zekat salgydy, ýáyla we suwdan peýdalananylygý üçin hem salgylar töläpdir. Şäherleriň ilaty – hünärment we söwdagärlerden *söwda puly*, *dükan puly*, *terezi puly* ýaly salgylar alypdyr.

Suwaryş ulgamy we düzgünleri

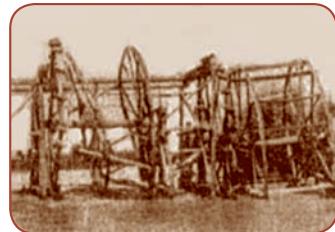
Orta Aziýa çäkleri we onuň klimaty oba-hojalyk öňümlerini ýetişdirmäge amatly bolupdyr. Bu pudagyň ösüsü suwaryş desgalarynyň ýagdaýy we suw üpjünçiliginiň nähili derejedeligine bagly bolupdyr. Şonuň üçin hem suwarmak we suw üpjünçiliği pudagy Orta Aziýada möhüm hem-de döwlet ähmiýeti derejesine göterilipdir. Galyberse-de, hazyna girýän esasy girdejini daýhanlardan ýygnap alynýan salgylar düzüpdir.

Her bir çäklerde ilat we administrasiýa wekilleri suwarmak işlerine jogapkär bolupdyr. Suwarmak işlerini alyp barmak we gözegçilik etmek bilen bu pudagyň wekilleri – miraplar meşgullanypdyr. Olar suwarmak işleri, suw desgalarynyň gurluşy, üpjünçiliği, bejerilişi, arassalanylyşy, suwuň paýlanylышы ýaly işleri gowy bilyän adamlar bolupdyr. Orta Aziýada suwaryş ulgamy gadymdan ösüp gelen pudak hasaplanýar. Bu işler, esasan, halk köpcüligi tarapyndan ýowar ýoly bilen ýerine ýetirilipdir.

Ilaty, esasan, suwarymlı daýhançylyk bilen meşgullanypdyr. Fergana jülgesinde suwaryş ulgamyna uly üns berlipdir. Jülgäniň çäklerinde iri suwaryş desgalary – Şährihansaý, Andijansaý, Margilansaý, Ýangiaryk, Ulugnar, Garaderýa ýayalar bolupdyr. Suwuň çykmasy kyn bolan ýerlere ýörite gurluşlar – *jykyrlaryň* kömeginde suw çykarypdyrlar. Amyderýanyň, Syrderýanyň suwlary dürlü emeli suwaryş ulgamlary – kanallar hem-de onuň ýakalarynda gurlan böwetler arkaly

Ýeri işläp bejermek.
XIX asyr

Jykyrlar

ekin meýdanlaryna ýetirilip berlipdir. Bu çäklerde ýetişdirilen oba-hojalyk öňümleri, esasan, pagta we däneli ekinlerdir. Mundan başga bagdarçylyk, üzümçilik, bakja we gök öňümleri ýetişdirilipdir.

Orta Aziýanyň halklarynyň durmuşynda hünärmentçilik möhüm orun eýeläp,

Hünärmentçilik we söwda-satyk

ilatyň daýhançylyk, çarwaçylyk we söwda-satyk bilen meşgullanýan gatlagynyň durmuşy hem doğrudan-dogry hünärmentçilik bilen bagly bolupdyr. Çünkü

her bir daýhan we çarwadar hünärmentçilik enjamlaryndan peýdalanyp zähmet çekyär, şol bir wagtda olar hünärmentçiliğin dürli pudaklary üçin çig mal ýetirip berýär. Söwdagärler bolsa hünärmentçilik öňümleri bilen söwda-satyk edipdirler. Orta Aziýa döwletlerinde birnäçe hünärmentçilik merkezleri bolup, olar ýerli aýratynlyklaryna görä dürli hünärmentçilik pudaklaryna ýöriteleşdirilipdir. Meselem, Margilanda atlas dokamak, taháçaçylyk, Riştanda küýzegärçilik, Şährihanda pyçakçylyk, taháçaçylyk, agaç ussaçylygy, Çustda hem taháçaçylyk, pyçakçylyk, Kokantda demircilik, agaç ussaçylygy, zergärlik, Buharada zergärlik, Samarkandta zergärlik, Hywada binagärçilik, gençkärçilik ösüpdir. Buhara emirliginde bu döwürde küýzegärçilik, demircilik, misgärlik, zergärlik, aýna ýasamak, demire nagış basmak, çeper keşdeçilik ugurlary hem giň ýaýrapdyr. Hanlyklarda demirden ýasalýan gurallara zerurçylyk köp bolýanlygy sebäpli metaly gaýtadan işleýän ýerli demircilik pudaklary ösüpdir. Hünärmentler tarapyndan, esasan, zähmet gurallary, aýratyn hem, daýhançylykda ulanylýan enjamlar, geýim-gejimler, şayý-sepler, gap-çanaklar çarwadarlarlyn peýdalanýan enjamlary taýýarlanypdyr. Orta Aziýanyň halklarynyň arasynda gadymdan hünärmentlere hormat bilen garalypdyr, hünär eýelemek we bu käre mynasyp bolmak gowy

XIX asyrda Çarsu bazary. Daşkent

häsiýet hasaplanypdyr. Halkyň arasynda «Hünärden öner», «Ýigide kyrk dürli hünär hem azdyr», «Hünäri bar adam hor bolmaz» ýaly dana sözler ýone ýere ýaýramandyr.

Hünärmentçilik öý we öýde gurnalan ussahanalardan ybarat bolup, onda, esasan, el zähmetinden peýdalanypdyr. Hünärmentçilik öňümleri ýerli ilatyň zerurlyklaryny kanagat-landyrmak bilen çäklenmezden, eýsem söwdagärler tarapyndan daşary

ýurtlara hem alyp çykylypdyr. Orta Aziýanyň söwdagärleri Eýran, Hytaý, Hindistan, Owganystan, Russiýa döwletleri we gazak ýüzbaşylary bilen söwda edipdirler. Daşary ýurtlarda hünärmentleriň zergärlilik önumleri, şaýy we atlas matalary, kúýzegärçilik enjamlary ýokary bahalanypdyr.

Bu döwürde Orta Aziýadaky içki we daşky söwdanyň has-da gülläp ösmegine üç döwletiň arasyndaky agzalalyklar, içki dawalar we tertipsizlikler ýaman täsir edipdir.

Özüňizi synaň!

Ýer eýeçiliginiň görnüşleri – ... Salgydyň görnüşleri – ... Jykyrlar – ... Mirap – .... . Söwda-satyk işleriniň ösmegine ... ýaman täsir etdi.

Jemini jemleyärис!

- ▶ Orta Aziýada ýer eýeçiliginiň üç görnüşi bolupdyr. Ilatyň üstüne köp görnüşdäki salgylar we borçnamalar düşüpdir.
- ▶ Orta Aziýada gadymdan köp pudakly hünärmentçilik ösüpdir.
- ▶ Söwdagärler ýerli önumleri daşary alyp baryp, ol ýerlerden zerur harytlary alyp gelipdir.

Adalgalaryň düşündirişi

Agrar (latynça – agrarius) – ýere, meýdana degişli – oba-hojalygy bilen meşgullanýan çäklerine, ilatyň oba-hojalyk önumlerini ýetişdirmek möçberi agdyklyk edýän ýerlere görä ulanylýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. XIX asyryň ortalarynda hanlyklarda ýer eýeçiliginiň nähili görnüşleri bolupdyr?
2. Hanlyklardaky borçnamalar halk köpçülígine nähili täsir edipdir?
3. Suwaryş desgalary hakynda nämeleri öwrendiňiz?
4. Hanlyklarda hünärmentçiliğiň haýsy görnüşleri giň ýáýrapdyr?
5. Hanlyklar haýsy döwletler bilen söwda alyp barypdyr?

ÖZBAŞDAK İŞ

Orta Aziýa döwletlerinde girizilen salgylar jedwelini dolduryň.

Hywa hanlygy	Buhara emirligi	Kokant hanlygy

4–5-§§. XIX ASYRYŇ ORTALARYNDA ORTA AZIÝANYŇ ILATYNYŇ MEDENI DURMUŞY

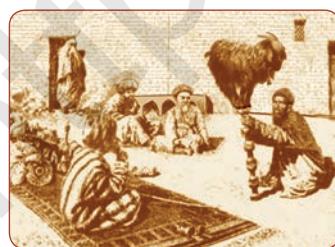
Halk döredijiligi. Tälim

Hanlyklardaky ilatyň köpçülügi özbek dilinde gepleşipdir. Bu dilde gaýduwsyz, gahryman we batyrlaryň mertligi, olaryň ýeňişleri we hakykat üçin görüşleri taryp edilýän halk dessanlary – giň ýáýrapdyr. XIX asyrda kyrka golaý dessan mälim bolup, «Alpamyş», «Görogly», «Gündogmyş», «Şirin we Şeker» dessanlary olaryň iň meşhurlarydy.

Ilatyň ortasynda halk agzeki döredijiligi uly orun eýeläpdir. Olarda emeldarlaryň häsiyetleri, saray işgärleriniň kemçilikleri we açgozligi gülki astyna alynýar. Käbir gorkak, nalajedeýin emeldar we baýlar garalanyp hem-de zähmetkeş halkyň gaýduwsyzlygy, mertligi wasp edilipdir. Dessanlarda köplenç ýagşylygyň ýamanlygyň üstünden ýeňiş gazanýanlygy görkezilýär. Özleri tema tapyp, olary özleri ýerine ýetiren ýomakçylar we wäşiler hem özbek edebiýaty hem-de folkloynyň ösmegine saldamly goşant goşdular. Her ýyl baharda şäher we obalaryň töweregindäki baglarda we seýilgählerde, gyrlarda halk seýilleri geçirilýärdi. Halk seýillerinde göçme sirk truppalary bazar meýdanlarynda öz tomaşalaryny görkezip, ilaty hoşal edipdir. Pälwanlaryň ortasynda göreş ýaryşlary geçirilipdir.

Her üç hanlykda hem bilim birmeňzeş diýen ýaly alyp barlypdyr. Bu-hara emirligindäki sistema Hywa we Kokant hanlyklarynda hem yylan edilipdir. Medreseler Alymlar ýasawuly wezipesindäki şahs (bu wezipe XVI asyrda peýda bolupdyr) medreselerdäki bilimiň hilini gözegçilik edýän, ýokary bogun, ýagny han ýa-da emir bilen medreseleriň arasyndaky gatnaşyklary ýola goýyan wezipe eýesiniň hökümdara ýazma maglumat berip, okuw möwsüminiň başlananlygyny bildiripdir. Medreselerde okuw möhleti sentýabr aýynyň ikinji ýarymynda başlanyp, mart aýynyň ahyryna çenli dowam edipdir. Şeýlelikde okuw möwsümi 6 aý dowam edipdir. Okuw möwsüminiň beýle belgilenmegi halkyň ykdysady-sosial durmuşy

bilen hem baglydy. Mart aýynyň ahyrlaryndan başlap meýdanlarda ekin-dikin işleri başlanypdyr. Sentyabryň ahyrlarynda hasyl bişip yetişipdir. Arasyndaky 6 aýda talyp meýdan işlerinde gatnaşyp we ata-enesi, maşgalasyna maddy kömek bermek mümkünçiligine eýe bolupdyr. Medreselerde hepdede dört gün – şenbe, ýekşenbe, duşenbe, sişenbe okuw günleri hasaplanypdyr. Çarşenbe,

Halk tomaşalary. XIX asyr

penşenbe we anna günleri dynç alyş günleri bolupdyr. Talyplar dynç alyş günleri geçilen temalar esasynda özbaşdak işlemäge berlen ýumuşlaryny ýerine ýetiripdirler. Juma musulmanlaryň däbe öwrülen baýram günü bolupdyr we hemme şu gunki ybadata taýýarlyk görüpdirler. Talyplara bolsa alýan ylmyny berkidýän amaly iş günü hökmünde garalypdyr.

Bilim almak möhleti köp hallarda çäklenmändir. Mälîm bolşy ýaly, medreseler orta we ýokary okuw ýurtlary hökmünde şekillenip, mekdepler üçin mollalar, metjitelr üçin ymamlar, hökümet edaralary üçin kazylar, mürzeler, maliye işlerini alyp baryjylar, ýer-suwy paýlaýý ýaly emeldarlary taýýarlaýardy.

Ylym-bilim. Edebiyat

Bu döwürde Hywa we Kokant hanlyklary, Buhara emirliginde ylym-bilim belli bir derejede ösüpdir.

Hywa hanlygynda Iltuzaryň (1804–1806) permany bilen Şirmuhammet Munis Horezminiň 1812-nji ýyla çenli bolan taryhyň ýazypdyr. Onuň hakyky ady Şirmuhammet Emir Öwezbiý oglы bolup, taryhçy, şol bir wagtda şahyr, terjimeçi, hatdat, ylymperwer bolupdyr. Ol 1819-njy ýylda Mirhondyň «Rawzat us-safo» («Saplyk bagy») taryhy eserini özbek diline terjime etmegi başlady we eseriň 1-nji tomuny terjime etmäge yetişdi. Onuň «Firdaws ul-ykbal» («Bagtlar bagy») eserini we «Rawzat us-safo» terjimesini şägirdi we ýegeni Ogahiý ahyryna yetirdi. Ogahiýin hakyky ady Muhammet Rizo Ernazarbiý oglы bolup, 1809–1874-nji ýyllarda ýaşap geçipdir. 16 sany taryhy, ylmy, terjime eserleriniň awtory. Ol arap, pars, türk dillerini gowy bilipdir we Horezmiň 1812–1872-nji ýyllardaky taryhyňa bagyşlanan eser ýazypdyr. Hywa hanlygynyň taryhyň degişli «Riýoz ud-dawla», «Zubdat ut-taworih», «Gulşani döwlet», «Şohidi ykbal» atly eserleri ýazypdyr. Ogahiýin halkçyllygy we halkyň ykbalyna parhsyz durup bilmezligi onuň «Gyş» gazalynda özuniň aýdyň beýanyny tapýar. Ogahiýin döredijiliği, taryhçyllygy we terjimeçilik işleri diňe bir Orta Aziýanyň çäklerinde däl-de, eýsem XIX asyryň Gündogar dünýäsiniň medeni durmuşynda-da çuňňur yz galdyrdy.

Buhara emirliginde hem birnäçe ylmyň öndebarýjylary yetişip çykdy. Olardan biri ýazyjy, filosof, suratkeş, ylymperwer Ahmet Danyşdy. Ol Buhara emiri Nasrullanyň ilçileri bilen 1857-nji ýylda Moskwa, Peterburg we başga Russiyanyň şäherlerine syáhat edipdir. Ol «Buharadan Peterburga syáhat», «Buharaýi şerif mangyt emirleriniň gysgaça taryhy», «Nawodir ul-wakoýe» («Täsin wakalar»)

Ahmet Danyş

eserleriniň awtorydyr. Ahmet Danyş 1865-nji ýylda emir Muzaffaryň teklibi bilen «Manozir ul-kawokib» («Planetalaryň ýerleşishi») atly astronomiýa deňgliši kitap ýazypdyr. Ol diňe Buhara emirligi däl-de, eýsem Orta Aziýanyň beýleki hanlyklarynda hem iň görnükli medeniýet işgäri hökmünde tanalypdy.

XIX asyryň başlarynda emir Omarhanyň höküm süren döwründe Kokant hanlygynda merkezleşen häkimiýetiň ornadylmagy, söwda-satyk gatnaşyklarynyň tertibe salynmagy, hanlykdaky syýasy, sosial-ykdysady duruklylyk ylmyň ösüşinde möhüm orun eýeledi. Hanyň köşgünde özbek milli medeniýetiniň ösübine özünüň saldamly goşandyny goşan wekiller köpeldi.

Köşkde taryhylyk, edebiýat, hatdatlyk ösdi. Sarayıň taryhcىsy Muhammet Ýunusyň 1859-nji ýylda ýazan «Hudaýkul Anwar» eserinde Muhammet Alihanyň döwründäki taryhy wakalary doly ýazyp görkezipdir. Hanlykdaky iň meşhur hatdat Durdy Aly bolupdyr. Hanlyk ordasy gurlandan soň, Hudaýarhan saraýyň diwaryndaky hatdatlyk işlerini ýetire ýetirmek iki şahsa – Durdy Aly we Mürze Mahmuda tabşyrypdyr. Durdy Alynyň hanyň saraýydaky abraýy belent bolupdyr we käte medeni çärelerde han ondan maslahat hem sorapdyr.

Özüňizi synaň!

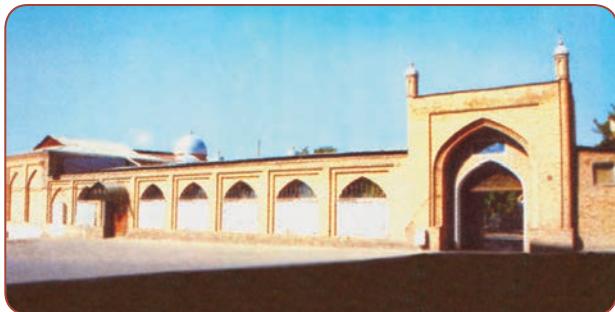

Munis – ...   1819-njy ýylda ...   Ogahiý – ...
 Durdy Aly – ...   Ahmet Danyş – ...   1857-nji ýylda ...

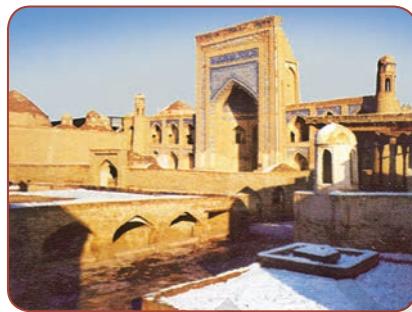
Binagärçilik

XIX asyrda hem Orta Aziýa döwletleriniň şäherlerinde gurluşyk işleri ösüpdir. Aýratyn hem, Hywa hanlygynda XIX asyryň ortalaryna baryp gurluşyk işleri has ösüpdir. Bu döwürde Hywa we başga şäherlerde ençeme ymaratlar – saraý, bazar, medrese, metjit, ýasaýyş jaylary ýaly binalar guruldy. Allagulyhanyň medresesi, Rahmankul Inagyň köşgi, Içan galadaky Muhammet Eminhan medresesi (1851–1855), Ark derwezesiniň garşysyndaky Muhammet Rahymhanyň medresesi (1871) bu günü günde hem Hywa şäheriniň görki hasaplanýar. Olaryň diwarlary şol döwrüň Horezm binagärligine has bolan usulda, dury mawy reňkiň ak we ýaşyl güller düşürlen nagyşlar bilen bezelen.

Kokant hanlygynda bu döwürde Hezreti Kalon Sohibzada medresesi (1862), Hekim Aýym medresesi (1869–1870), Sultan Muratbek medresesi (1872) gurlup bitirilipdir. Olaryň içinde XIX asyryň ikinji ýarymynyň täsin arhitektura ýadygärligi hasaplanan ýüzden gowrak otagdan ybarat bolan

Tyllaşyħ metjidi. XX asyryň başy

Muhammet Rahimhan medresesi
(házırkı surat)

Hudaýarhanyň köşgi (1863–1870) aýratyn orun tutýar. Ol özünüň bezegleri, nagyşlarynyň dürlü-dürlüligi, açık öwüşgini bilen tapawutlanyp durýar.

Hanlygyň iri merkezi Daşkentde XIX asyryň ortalarynda gadymy binalardan Hezreti Ymam toplumyny, 1859-njy ýylda Barakhan medresesini abatlamak işleri başlandy. Şu döwürde Barakhan medresesiniň ýanındaky Moýi mübärek medresesiniň (XX asyryň başыnda) gurluşy gutardy. Tyllaşaýh jamy metjidi ýaly binalar gurldy.

Bu wagta gelip Buhara emirliginiň arhitektura keşbinde hem özgerişler bolup geçdi. Şäher we oba ilaty ýaşamak üçin ýaşaýyş jaýlary we mähelle güzerlerindäki gurluşyklar bu ýerleri abat we owa-dan etdi. *Kufiy*, *rayhoniy*, *nastalik* ýazuw stillerinden binalary bezeme-kde peýdalanmak dowam etdirildi.

Orta Aziýa halkla-rynyň medeniýetiniň özboluşlylygy

Bu döwürde iki dilde (zullisonaýn), ýagny özbek we pars dillerinde döredilik edilipdir. Şol bir wagtda bu medeniýetde özbek edebiýatynyň görnükli wekilleri, aýratyn hem, Alyşir Nowaýynyň esas salan adamkarçılık we demokratik däpleri möhüm orun tutupdyr. Orta Aziýa halklarynyň umumy taryhy mizemez dostluk esasynda gurlupdy. Müňlerçe şygyrlar, gazallar we agzeki rowaýatlar dilden-dile geçip, gaýdu-wsyz ýigitleriň mertligini wasp edýär, batyr we pälwanlar hakynda aýdym aýdýar, sadyklyk, mertlik, dostluk we söýgi hakyndaky dessanlar adam-larda ynam, özara hormat duýgularyny oýadyp, ýagşylyga çagyryardy.

Özüňizi synaň!

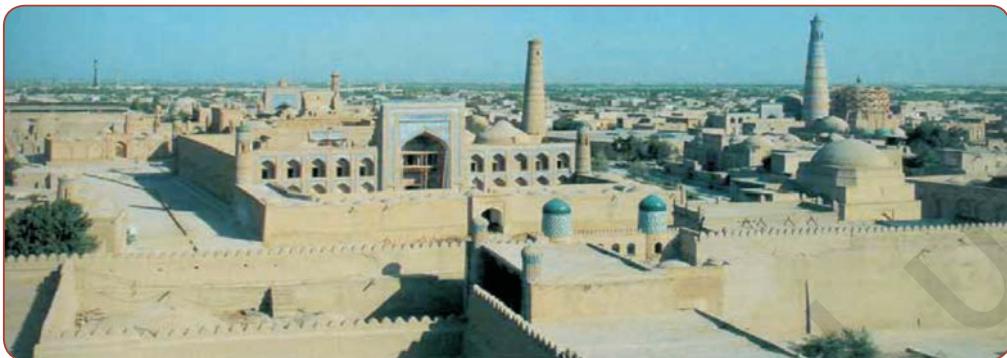
Muhammet Eminhan medresesi – ... Tyllaşyħ metjidi – ...

Hudaýarhan köşgi – ...

Zullisonaýn – ...

1859-njy ýylda ...

Moýi mübärek medresesi – ...

Içan gala toparyndaky desgalar (házirki surat)

Jemini jemleyärис!

- Halk döredijiliği: bagşylar, gzyykçylar, aýdymçylar, wäşiler.
- Munis (1778–1829), Ogahiý (1809–1874), Ahmet Danyş (1827–1897).
- Hatdatlyk: Muhammet Ýunus, Durdy Aly.
- Binagärçilik: Muhammet Eminhan, Hezreti Kelan Sahibzada, Tyllasyh.

Adalgalaryň düşündirişi

Epos – halk döredijiligidéne gahrymançylyk we gahrymanlar hakyndaky dessanlaryň toplumy.

Honakoh – derwüşler üçin dem alyş hana we metjitden ybarat ýatakhana.

Truppa – teatr ýa-da sirk artistleriniň topary.

Soraglar we ýumuşlar

1. XIX asyryň ortalarynda Orta Aziýanyň ilatynyň halk döredijiliginin giň ýáýran nusgalaryny sanap beriň.
2. Munis, Ogahiý we Ahmet Danyşyň döredijiligindäki özbuluşly tarapalaryny aýdyp beriň.
3. XIX asyrda Hywa arhitekturasynyň özbuluşly taraplary nämelerde görünüýär?
4. Şol döwürdäki ýazyjylaryň atlaryny ebedileşdirmek maksadynda bu günüki güne çenli nähili işler edilipdir?
5. Kokant hanlygyndaky medeni durmuşyň özbuluşly taraplary nämede?
6. Aşakdaky jedweli dolduryň.

Beýik alymyň ady	Ýaşan ýyly	Eserleri

II B Ö L Ü M**RUS IMPERIÝASYNYŇ ORTA AZIÝANY BASYP ALMAGY**

Bölümi öwrenmek netijesinde:

- ▶ Rus imperiýasy tarapyndan Orta Aziýanyň basyp alynmagyndan gözlenýän esasy maksatlar;
- ▶ Orta Aziýa Rus imperiýasynyň basybalyjylykly ýörişleri we olaryň basgańcaklary;
- ▶ Harby basybalyjylykly ýörişlere garşı goreşler;
- ▶ Orta Aziýada Rus imperiýasynyň hökümdarlygynyň ornaşdyrylmagy we kolonial syýasatyň alyp barylmagy barada bilersiňiz.

6-§. RUS IMPERIÝASY TARAPYNDAN ORTA AZIÝANY BASYP ALMAK ÜÇİN BASYBALYJYLYKLY HEREKETLERINIŇ BAŞLANMAGY

Basyp almak üçin taýýarlyk

Rus imperiýasynyň daşary syýasatynda öz serheterini gündogara tarap giňeltmek üçin ilki bilen Buhara emirligi, Hywa we Kokant hanlyklary bilen her taraplaýyn aragatnaşyklary ýola goýmaga hereket etdi. Munda, ilki bilen, hanlyklar babatda köpräk maglumatlar toplamak maksadynda öz ilçilerini bu ýerlere goýberdi. Pýotr I hökümdarlygy döwründe Aleksandr Bekoviç-Çerkasskiýiniň ýolbaşçylygyndaky harby ekspedisiýa goýberildi. Emma bu ekspedisiýa amatsyzlyga duçar bolan soň patyşa hökümeti harby berkitmeleri gurmaga başlady. 1718-nji ýylда Irtyş derýasynyň kenarynda şeýle berkitmelerden ýedi sanysy gurlup tamamlandy.

Turist, söwdagär, ilçiler görünüşinde goýberilen içalylar tarapyndan Orta Aziýanyň syýasy, sosial-ykdysady we harby ýagdaýy, suw we gury ýerdäki ýollary barasyndaky maglumatlar toplanыldy. XIX asyrda Rus imperiýasynyň senagat çig malyna bolan zerurlygyň artmagy, öndürilen önumler üçin goşmaça haryt bazarlarynyň zerurlygy, dokmaçylyk senagaty üçin arzan pagta süyümimi ýetişdirip berýän çäklere eýe bolmak problemalary Orta Aziýanyň basyp alynmagyny ýene-de tizlesdirdi. Şonuň üçin XIX asyryň ortalarynda bu çäkleri basyp al-

mak Rus imperiýasynyň birinji nobatdaky wezipesine öwrüldi. Mundan başga halkara çäklerde iňlis harytlarynyň Orta Aziýa girip gelmegi, Angliýanyň bu çäklere gyzyklamasynыň artmagy Rus imperiýasynyň hökümətiniň basybalyjylykly hereketlerini ýene-de tizlesdirdi. Beýik Britaniýanyň Ost-Indiya kompaniýasy XIX asyrdan başlap strategik ähmiýete eýe bolan hanlyklaryň tebigy baýlyklaryna, çig malönümlerine gyzyklanyp başlapdyr. Orta Aziýa 1825-nji ýylда M. Murkroft Angliýa bilen gatnaşyklary ýola goýmak üçin goýberilýär. Ol Buhara gelip, yzyna gaýdyp barýan iki ýoldaşy bilen heläk bolýar. 1832-nji ýylда Buhara A. Býorns, 1844-nji ýylда maýor I. Wolf, 1843-nji ýylда Hywa we Buhara kapitan J. Abbot goýberilýär.

Orta Aziýa döwletlerine harby ugurda kömek bermek we olara Rus imperiýasyna garşı harby soýuz düzme teklibi bilen Buhara gelen Angliýanyň Ost-Indiya kompaniýasynyň wekilleri Ç. Stoddart we A. Konnoli 1842-nji ýylда emir tarapyndan öldürilýär. Muňa jogap hökmünde Angliýanyň höküməti Buhara garşı Owganystan bilen şertnama düzüp, olary ýaraglandyrýar. Şondan soň Owganystan Buhara emirliginiň çäkleriniň bir bölegini basyp aldy. Netijede 1855-nji ýylда özbekler we täjikler ýasaýan Amyderýanyň günorta kenaryndaky çäkler Owganystan welaýyatyna öwrülyär.

XIX asyryň ortalaryna gelip Angliýanyň Orta Aziýa görä alyp barýan beýle syýasaty we patyşa hökümətiniň Krym urşundaky (1853–1856) ýeňlişi Rus imperiýasyny Buhara emirligini, Kokant we Hywa hanlyklaryny basyp almak hereketlerini tizlesdirmäge ündedi. Munuň üçin ol, ilki bilen, oňa alyp barýan ýollar, aýratyn hem, Rus imperiýasyny Orta Aziýa bilen baglap durýan söwda ýollaryny doly öz eline almaga hereket etdi. Munuň netijesinde esasy ýol hasaplanýan Daşkente barýan Orenburg ýolunda harby berkitmeler gurdy. Syrderýanyň Arala guýyan ýerinde 1847-nji ýylда *Raim galasy* guruldy.

Serhet çäklerinde ýasaýan Rus imperiýasynyň raýatlaryna talançylyk we basgynylyk edip durýan toparlaryň hüjümlerini tertibe salmak patyşa hökümətiniň Orta Aziýa bolan harby ýörişlerini başlamaga bahana boldy. Mundan daşary dokmaçylyk senagaty üçin çig mal bolan pagtanyň ýetmezçılığı Orta Aziýanyň ýerlerine we resurslaryna ýetmezçılığı hasda artdyrdy. Şu döwürde ABŞ-da demirgazyk we günortanyň ortasynda başlanan raýatlyk urşy (1861–1865) sebäpli Russiýanyň dokmaçylyk senagaty üçin pagta çig malyna ýetmezçilik emele geldi.

XIX asyryň birinji ýarymynda Orta Aziýa hanlyklarynyň ortasyn-daky uzak wagt dowam eden özara uruşlar olaryň ykdysady we harby taý-dan gowşamagyna alyp geldi. Beýle ýagdaý ahyr soñunda hanlyklaryň basyp alynmagyny ýeňilleşdirdi.

Şeýlelikde, XIX asyryň ortalaryna gelip hanlyklaryň arasyndaky özara uruşlar, içki dawa we garşylyklar, döwlet başlyklarynyň uzagy gözläp içki we daşky syýasaty alyp barmaz-lygyndan pes ýagdaýa düşüp galdy. Şeýle ýagdaýda Rus imperiýasynyň hökümeti özüniň syýasy, ykdysady we geopolitik peýdalaryny gözläp Orta Aziýa harby basybalyjylyk hereketlerini başlady.

Orta Aziýa garşy basybalyjylykly ýörişiň basgançaklary

demirgazyk-günbatar demirgazyk-günbatar
Basyp alınan çäklerde Basyp alınan çäklerde Orenburg general-gubernatorlygynyň düzümine girýän Türküstan welaýaty düzüldi.

Ikinji basgançak – 1865–1868-nji ýyllaryny gurşap alan bolup, munda Kokant hanlygy we Buhara emirligine garşy basybalyjylyk hereketleri amala aşyryldy.

Üçünji basgançak – 1873–1879-nji ýyllaryň dowamynda Hywa we Kokant hanlygynyň ýerlerini basyp almakdan ybarat boldy.

Dördünji basgançak – 1880–1885-nji ýyllarda türkmenleriň boýun egdirilmegi boldy. Şeýlelikde, 1864–1885-nji ýyllarda – 20 ýyldan artyk wagtyň dowamynda Rus imperiýasynyň uzak dowam eden harby taýýarlygy netijsinde basybalyjylykly uruşlary alyp baryldy. Orta Aziýa hanlyklarynyň çäkleriniň köp bölegi basyp alnyp, koloniýa öwrüldi.

Özüňizi synaň!

Basyp almagyň sebäpleri – ...

Birinji basgançak – ...

Ikinji basgançak – ...

Türküstan harby okrugynyň es-gerleri. 1867-nji ýyl

Orta Aziýanyň Rus imperiýasy tarapyndan basyp alynmagy dört basgançakda amala aşyryldy. Birinji basgançak – 1847–1865-nji ýyllarda

Rus imperiýasy tarapyndan Kokant hanlygynyň welaýatlary we Daşkent şäheri basyp alyndy. Basyp alınan çäklerde Orenburg general-gubernatorlygynyň düzümine girýän Türküstan welaýaty düzüldi.

Üçünji basgançak – ...

Dördünji basgançak – ...

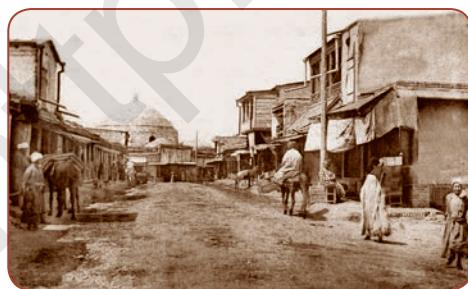
1864–1885-nji ýyllarda ...

Orta Aziýa garşy harby-basybalyjylykly ýörişleriň başlanmagy

Rus imperatory Aleksandr II (1855–1881) niň 1859-njy ýylda Kokant hanlygyny basyp almagynыň dowam etdirilmegi baradaky görkezmesinden soň harby hereketler güýçlendi. Munuň üçin, ilki bilen, hanlygyň Daşkent şäherini basyp almak zerurdy.

Daşkendi basyp almakda Akmetjit galasy harby hereketleriň esasyna öwrüldi. Patyşa goşunlarynyň Akmetjit galasyny basyp almak boýunça ilkinji hereketleri (1852-nji ýyl) şowsuz bolan soň, 1853-nji ýylda ony eýelemek üçin ikinji gezek hüjüm başlandy. 3 müňden artyk adamdan ybarat harby goşuna 400 adamdan ybarat gala goraýjylary 20 günün dowamynda garşylyk görkezdi. Duşman goşunlaryna garanda sany örän az bolan, gabawda galan gala goraýjylary soňky demlerine çenli göreşdiler. Güýçleriň agdyklyk etmegini netijesinde patyşa hökümetiniň goşunlary tarapyndan gala eýelendi. Soňra bu gala harby hereketler üçin esasy punkta öwrüldi we oňa Perowskiý forty diýip at berildi.

N. Werýowkin we M. Çernýaýewleriň 1864-nji ýylda üç müňden gowrak goşuny iki ugurda: biri Perowskiý fortundan (Orenburg tarapdan), beýlekisi bolsa Wernyý (Alma-ata) şäheri tarapdan Daşkendi basyp almak üçin ýola çykdy. 4-nji iýunda M. Çernýaýewiň ýolbaşçyligynndaky goşun Talas derýasynyň çep kenaryndaky Öwliýaatany (házırkı Teraz şäheri) basyp aldy. Türküstan we Çimkent şäherlerini goramaga ýolbaşçylyk etmek üçin Kokant hany tarapyndan emirleşgeri Alyguly (Alymgul) goýberildi. N. Werýowkin, eger Türküstan goraýjylary boýun egmese, şäheri tutuş oka tutmagy we hemmäni gyryp taşlamagy, Emir Temur tarapyndan Ahmet Ýassawyýnyň hatyrasyna gurlan mawzoleýi hem weýran etjekdigini ultimatum görnüşinde goýdy. Netijede Alyguly öz goşunlaryny Türküstandan alyp çykyp, Çimkenti goramak üçin çekindi. Üç günlük söweşden soň, 12-nji

XIX asyryň ahyrynda şäheriň

iýul günü N. Werýowkiniň otrýady Kokant hanlygyna garaşly bolan Türküstan şäherini basyp aldy we 20 kilometrlik gala diwary bilen gurşalan Daşkent şäherini basyp almagá taýýarlyk görüp başladы.

Bu harby hereketlere M. Çernýaýew ýolbaşçy edip saýlandy. 1864-nji ýylyň güýzünde Çim-

kent şäheri eýelenip, Täze Kokant çyzygy esasynda ele alnan galalar birleşdirildi. Bu wagta gelip Raim galasyndan Perowskiý fortuna çenli Syrderýa berkitme çyzygy, Semipalatinskden Wernyý şäherine çenli Sibir berkitme çyzygy emele geldi.

Jemini jemleyärис!

- ▶ Rus ilçeleriniň Orta Aziýa hanlyklaryndaky alyp baran işi;
- ▶ Akmetjit galasy – 1853-nji ýyl, Çimkent, Türküstan – 1864-nji ýyl;
- ▶ Täze Kokant, Sibir berkitme çyzygynyň gurluşygy;
- ▶ Harby ýörişiň basgaçaklary: 1847–1865, 1865–1868, 1873–1879, 1880–1885.

Soraglar we ýumuşlar

1. Irtyş derýasynyň kenarynda gurlan berkitmeler nähili wezipäni ýerine yetirmelidi?
2. Orta Aziýa goýberilen iňlis ilçeleriniň maksatlary nämedi?
3. Rus imperiyasynyň Orta Aziýany basyp almakdan gözleyän maksatlary nämelerden ybarat bolupdyr?
4. Orta Aziýanyň Rus imperiyasy tarapyndan basyp alynmagynyň basgaçaklaryny sanap beriň.
5. Akmetjit galasynyň basyp alnyşyny aýdyp beriň.
6. Çimkent we Türküstan şäherleriniň basyp alnyşyny aýdyp beriň.

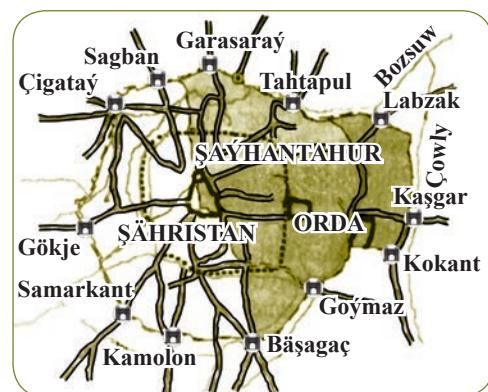
7-§. DAŞKENDIŇ BASYP ALYNMAGY

Daşkendiň basyp alnyşynyň strategik ähmiyeti

İkinji ýarymynda Daşkent şäheriniň 12 sany, ýagny Labzak, Tagtapul, Garasaray, Sagbon, Çigataý, Gökje, Samarkant, Kamolon, Başagaç, Goýmaz, Kokant, Kaşgar derwezeleri bolupdyr. Her tarapdan şähere girmek üçin gurlan bu derwezeler sakçylar tarapyndan goralydpdyr. Şäheri goramak üçin gurlan diwaryň arkasynda Kaýkowus ýabynyň suwy

Daşkent Orta Aziýanyň syýasy, ykdysady, iri administratiw we söwda-satyk merkezlerinden biri hasaplanypdyr.

XIX asyryň

Köne şäheriň kartasy. XIX asyr

bilen doldurylan hendekler bolupdyr. Daşkent dört sany – Bäşagaç, Gökje, Sebzar we Şayhantahur kwartallaryna bölünip, her bir bölüm öz aksakgaly tarapyndan dolandyrylypdyr. XIX asyryň ortalarynda şäheriň ilaty 80 müne ýakyn adamdan ybarat bolupdyr. Daşkent şäheriniň basyp alynmagyna patyşa hökümeti güýcli taýýarlyk gördü. Çünkü Daşkendi eýelemek – Rus imperiyasyň Orta Aziýadaky harby ýörişlerini giň gerimde alyp barmakda esasy daýanç punkty bolup hyzmat edýärdi. Bu şäher Orta Aziýany basyp almak üçin esasy bosaga, harby goşunlaryň gelejekdäki hereketleri üçin daýanç wezipesini bejerip bilýän jaý hasaplanypdyr.

Şähere ilkinji hüjüm

1864-nji ýylyň 1-nji oktyabrynda M. Çernýaýew patyşa gowy görünmek maksadynda tizlik bilen Daşkendi ele almaga hereket etdi. Emma onuň bu işi amala aşmady. M. Çernýaýew 70 den gowrak esgerinden aýrylyp, Çimkente yza çekilmäge mejbur boldy. Onuň Daşkendi basyp almak üçin alyp baran birinji hereketi netije bermänden soň, täzeden hüjüme taýýarlyk görüp başlady. Onuň bu taýýarlygy bahara çenli dowam etdi we 1865-nji ýylyň aprel aýynyn ahyrynda patyşa hökümetiniň harby goşunlary Daşkendiň golaýynda ýerleşdirildi. M. Çernýaýewiň ýolbaşylygyndaky harby goşun Daşkent şäherinden 25 km uzaklykdaky Çyrçyk derýasynyň çep kenarynda ýerleşen Niýazbek galasyna gelip, ony söweşsiz tabsyrmagy teklip edýär, emma gala goraýjylary garşylyk

Daşkent. Köne şäher. XIX asyr

görkezip, goranmaga geçýärler. Goranyjylaryň we basybalyjylaryň harby güýcileriniň arasyndaky tapawut örän uludy. Gala dyngysyz top-lardan oka tutulyp, diwarlary bozup taşlandy. Diwarlarynyň bozulan ýerlerinden basybalyjylar gala girip, ony eýelemäge miýesser boldular. Netijede Daşkent derwezesi diýip at alan Niýazbek galasy duşmanyň eline geçdi. Bu galanyň basyp alynmagы M. Çernýaýewe Daşkendiň suw ýoluny kesmek mümkünçiliginı berdi. Onuň buýrugy bilen Daşkent şäheriniň ilatyny suw bilen üpjün edýän Çyrçyk derýasynyň böwet bozup taşlandy.

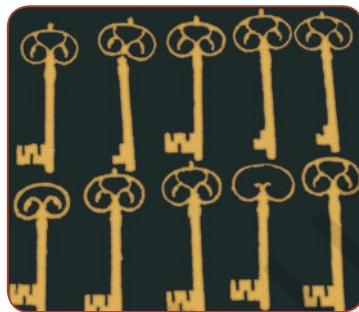
Şäheriň eýelenmegi

M. Çernýaýewiň ýolbaşylygyndaky basybalyjylar 1865-nji ýylyň may aýynda günüden-göni Daşkente hüjüm edip başlady. Daşkendiň goragynada şäher

goraýjylary bilen bile Kokant hanlygynyň emirleşger Alygulynyň ýolbaşçylygyndaky goşunlary garşylyk görkezdi. Dyngysyz alnyp barlan söweşlerde Alyguly ýaralanyp wepat boldy, şäher goraýjylary howsala düşdüler. Gorayjylaryň harby ýolbaşçysyz galmagy basybalyjylaryň üstün gelmegine alyp geldi. Daşkent goragyna Buhara emirliginden giç galyp ýetip gelen goşunlaryň kömegini degmedi. M.Çernýaýewiň goşunlary Kamolon derwezesiniň ýanyndan diwary bozup şähere girdiler. Olara daşkentli esgerler we ilat şäheriň her bir mähellesiniň köçelerinde gurnalan barrikadalarda berk gaýtawul berdiler. Daşkendiň her bir garyş ýeri üçin köçelerde we mähellelerde söweş dowam etdi. Esasy söweş Kamolon derwezesinden Hadradaky merkezi bazara barýan köçede bolup, patyşanyň goşunlary dört sany topuň kömegini bilen hem päsgelçilikden geçip bilmediler. Emma M. Çernýaýewiň goşunlarynyň bir bölegi bu wagtda şäheriň galasyny eýeläp, şu ýerden şäheriň içini toplardan oka tutdular. Gala goraýjylary şäheri top oklaryndan goramak maksadynda gala ot goýdular. Şuňuň bilen galadan patyşa goşunlaryny çykyp gitmäge mejbur etdiler.

Kamolon derwezesi tarapa yza çekilen M. Çernýaýewiň goşunlary ertesi irden ýene söweşe geçdi. Şäher ot içinde galdy. Suw ýollarynyň kesilmegi ýangynlary öz wagtynda öcürmäge mümkünçilik bermedi.

Şäher ýarag güýji bilen eýeläp alnandan soň, M. Çernýaýew 17-nji iýunda Başagaç, Gökje, Sebzar we Şayhantahur massiwleriniň aksakgallaryny çagyrdy. Gepleşikde Daşkent şäheriniň kazykelany Hekimhoja, Abulkasym işan, Salyhbek dodhoh we şäheriň başga mertebeli adamlary gatnaşdylar. M. Çernýaýew halkara derejede öz hereketlerini aklamak maksadynda göýä Daşkent öz ygtyýary bilen boýun boldy we ilatyň parahatçylygy üçin daşkentliler özleri Russiyanyň esgerlerine derwezelerini açyp berdi, diýen haty imperatoryň adyna ýazmaklaryny talap etdi. Aksakgallardan 9 sanysy şäheri «öz ygtyýary bilen tabşyrmak» barasyndaky ylalaşyga gol çekmäge mejbur boldy. Dünýä jemgyýetçiligi bu hatyň mazmunyndan habardar bolmagy üçin patyşa hökümeti tarapyndan ähli căreler görlüpdi. Beýle ýasama hatyň ýazylmagyna garşy bolanlygy üçin Salyhbek dodhoh, Abulkasym işan, Hekimhoja ýaly watanperwerler Sibire

Daşkendiň derwezeleriniň simwolik altın açarlary

sürgün edildi. Şeýlelikde Daşkent patyşa hökümetiniň ygtyýaryna geçip, Türküstan ülkesiniň harby, syýasy we administratiw merkezine öwrüldi

Harby basybalyjylyk ýörişleri netijesinde basyp alınan çäklerde Türküstan welaýaty düzülip, oňa harby goşun serkerdebaşsysy, general-maýor M. Çernýaýew gubernator edip belgilendi. 1865-nji ýylyň 6-njy awgustynda kabul edilen «Türküstan welaýatyny dolandyrmak dogrusyndaky Wagtláyn Nyzam»a görä welaýatda harbylaşdyrylan dolandyryş tertipleri ornadyldy. Welaýat bölmeleriniň harby esasda düzülmeginden maksat patyşa hökümetiniň gelejekdäki harby işleriniň amala aşyrylmagynda daýanç administratiw çäk wezipesini ýerine ýetirmegi göz öňünde tutulýardı.

Jemini jemleyärис!

- ▶ 12 sany derweze, 80 müň ilat, 4 sany kwartal.
- ▶ 1864-nji ýylyň 1-nji oktýabry – Çernýaýewiň birinji hüjumi, Niýazbek galasynyň eýelenmegini, 1865-nji ýyl Daşkendiň eýelenmegini.
- ▶ 1865-nji ýyl Orenburg general-gubernatorlygynyň düzümünde Türküstan welaýaty düzüldi. Oňa M. Çernýaýew harby gubernator edip belgilendi.

Adalgalaryň manysy

Ultimatum (latynça – soňky, ahyrky) – belli bir mesele boýunça bir döwlet hökümetiniň başga döwlet hökümetine beýan eden, hiç bir garşylyga orun goýulmaýan berk talaby.

Çar Russiyasy (Царская Россия) – rus dilinde patyşa «царь» diýilýär. Bu ýerli ilatyň dilinde «çar» diýip aýdyylan we şeýlelikde özbek dilindäki edebiýatlara şeýle görnüşde giren.

Soraglar we ýumuşlar

1. «Köne şäheriň kartasy» surata seredip şäheriň düzülisini suratlandyrıp beriň.
2. Rus imperiýasynyň Daşkendi eýelemekden maksady nämedi?
3. Daşkendiň goralyşy hakynda aýdyp beriň.
4. Ýerli ilat basybalyjylara garşy nähili hereketler alyp barypdyr?

8-§. TÜRKÜSTAN GENERAL-GUBERNATORLYGNYŇ DÖREDILMEGI

Türküstan ülkesinde kolonial dolandyryşyň ornaşdyrylmagy

Orta Aziýany öz koloniýasyna öwürmek maksadında patyşa hökümetiniň alyp baran harby basybalyjylyk ýörişleri netijesinde onuň köp çäkleri basyp alyndy. Yitgilere we kynçylyklara garamaz-

dan, imperator Aleksandr II-niň buýrugy bilen nobatdaky harby işleri amala aşyrmak dowam etdirildi.

1865-nji ýylda düzülen Türküstan welaýaty Orta Aziýadaky harby he-reketleri alyp barmakda harby merkez rolunu ýerine ýetirdi. Nobatdaky wezipe basyp alnan çäklerde patyşa hökümetiniň hökümدارлыгын pugtalandyrmak we administratiw-regional birlikleri düzmekden ybaratdy. Bu maksatlary amala aşyrmak üçin basyp alnan ýerleri öz içine alýan administratiw-dolandyryş çäk, ýagny aýratyn general-gubernatorlyk düzlmäge başlandy. Munuň sebäbi Orta Aziýanyň Orenburg general-gubernatorlygyndan uzakda ýerleşenligi bolsa, başga ýene bir sebäbi bu gelejekde basyp alynjak ýerleri hem birleşdirmek bolupdyr. Bu çäkleriň imperiýanyň düzümünde ýene bir general-gubernatorlyk düzmk üçin ilatyň sany we çägi dogry gelipdir. Şeýlelikde Orta Aziýada aýratyn general-gubernatorlyk düzmek arkaly onuň geografik aýratynlyklary, ykdysady, tebigy baýlyklary, mineral resurslaryny imperiýanyň peýdalalaryna her taraplaýyn laýyklaşdyrmakdy.

1867-nji ýylda basyp alnan çäklerini öz içine alýan Türküstan general-gubernatorlygy düzüldi we Türküstan harby okrugi düzüldi. 1847-nji ýyldan başlap harby basybalyjylyk ýörişlerinde gatnaşan ähli harby bölgeler onuň düzümine girizildi. Bu döwürde Türküstan harby okrugydaky harbylaryň sany 40 müň adamdan ybarat bolupdyr. Daşkent şäheri general-gubernatorlygyň merkezi edip bellen-di. Ol amatly geografik ýerde ýerleşen bolup, harby, syýasy, strategik maksatlary amala aşyrmak üçin ähli mümkünçiliklere eýedi.

Türküstan general-gubernatory ülkede ýerleşen harby goşunlaryň serkerdebaşsy, Ýedisuw kazaklarynyň serkerdebaşsy we şol bir wagtda baş sudýa hem hasaplanypdyr. Türküstan general-gubernatorlygyna 1867-nji ýylda Russiya imperatorynyň permanyna göra general-adýutant Konstantin Petrowiç fon Kaufman (1867–1881) saýlandy. Ol bir wagtyň özünde Türküstan harby okrugynyň hem serkerdebaşsydy.

Täze administra-tiw çäkleriň döredilmegi

Türküstan general-gubernatorlygy Türküstan welaýaty we Semipalatinsk welaýatynyň günorta bölegini hem öz içine aldy. Ilki bilen Türküstan general-gubernatorlygy administratiw taýdan iki welaýat: Syrderýa (merkezi – Daşkent) we Ýedisuw (merkezi – Werniy) welaýatlaryna bölünipdir. Syrderýa welaýatynyň çäklerine, esasan, 1865-

K.P.Kaufman

Türküstän general-gubernatorlygynyň merkezi dolandyryşy

nji ýylda düzülen Türküstän welaýatyna degişli bolan ýerler we Kokant hanlygyndan basyp alnan demirgazyk çäkleri giripdir. Yedisuw welaýaty bolsa Semipalatinsk welaýatynyň Sergiopol, Kopal we Olatawsk okrugynyň ýerleri we öňki Türküstän welaýatynyň bir böleginden ybarat halda düzüldi. Basyp alnan çäkleriň hasabyna soňra aşakdaky administrativ-regional birlikler emele geldi: 1868-nji ýylda Buhara emirligine garaşly ýerlerde Zarafşan okrugi (merkezi – Samarkant), 1873-nji ýylda Hywa hanlygyna garaşly çäklerde Amyderýa Bölümü (merkezi – Petro-Aleksandrowsk; häzirki Dörtköl) we 1876-njy ýylda Fergana welaýaty (merkezi – Täze Margilan, soňra Skobelew – häzirki Fergana şäheri), 1881-nji ýylda Kaspiyarsy welaýaty (merkezi – Aşgabat şäheri) düzüldi.

Türküstän ülkesindäki welaýatlaryň çäkleri uly bolupdyr. Olaryň meýdany Russiýanyň käbir merkezi guberniýalarynyň çäklerinden hem uly bolupdyr. Şol sanda, ülkedäki welaýatlaryň regional taýdan in kiçisi bolupdyr. Samarkant welaýatynyň meýdany 2000 kw. werst (1 werst – 1,066 km –e deň) bolup, ol Saratow guberniýasyndan, Syrderýa welaýatynyň çäkleri bolsa Moskwa guberniýasyndan uly bolupdyr.

Türküstän general-governatory 1867-nji ýyldaky «Nyzam» tasla-masynda görkezilen çäklerden daşary ülkäni dolandyrmak üçin ýerli şertden gelip çykan halda özbaşdak iş alyp barmak üçin uly hukuklara eýe bolupdyr.

Türküstän ülkesinde Rus imperiýasynyň başga guberniýa başlyklaryndan tapawutlylykda syýasy, ykdysady, harby we geosyýasy maksatlaryny ama-

la aşyrmakda K. P. Kaufmana uly hukuklar berlipdir. Şonuň üçin oňa halk arasynda «ýarym patyşa» adyny beripdirler.

Ýatda saklaň!

Türküstan ülkesinde Rus imperiýasynyň kolonial syýasatynyň doly amala aşyrylmagy we hökümdarlygynyň pugta bolmagy üçin ülkedäki basybalyjy emeldarlara uly hukuklar beripdirler.

Özüňizi synaň!

Kaufman ... nji ýylda Türküstan general-gubernatory edip sayýlandy. Amyderýa Bölümü ... düzüldi. Türküstan general-governatorlygynyň merkezi – ...

Soraglar we ýumuşlar

1. Türküstan welaýaty näme üçin harby esasda düzüldi?
2. Türküstan welaýaty näme sebäpden Türküstan general-governatorlygyna öwrüldi?
3. Türküstan general-gubernatorynyň hukuklary imperiýanyň başga general-governatorlaryndan nähili tapawutlanýardy?
4. Türküstan general-governatorlygynyň çäkleri we dolandyrylyşy hakynda nämeleri öwrendiňiz?

9-§. BUHARA EMIRLIGINE GARŞY HARBY HEREKETLERİŇ BAŞLANMAGY

Buhara emirligiň basyp almagyň başlanmagy

Daşkent şäheri basyp alnandan soň patyşa hökümetiniň gelejekdäki planlary hanlyklary yzly-yzyna basyp almakdy. Ähli harby hereketler Daşkent şäherinde düzüldi we dolandyryldy. Şu maksatda, ilki bilen, hanlyklaryň birleşmezligine gönükdirilen syýasat alnyp baryldy. Ýagny kolonizatorlar özleriniň esasy kadasy hasaplanan «Bölüp taşla, hökümdarlyk et» şygaryna amal etmäge giriþdi.

Patyşa hökümeti Orta Aziýadan M. Çernýayewi Sankt-Peterburga çagyryp aldy we onuň ýerine Türküstan welaýatynyň gubernatory edip F. Romanowskiýni saylady. F. Romanowskiý 1866-njy ýylda Buhara emirligini Russiya garşı ırsha taýýarlanýanlygyny bahana edip, oňa garşı harby uruş başlamaga imperatordan ruggat sorady. Hökümet tarapyndan bu teklip kabul edilenden soň, ol Syrderýanyň orta aky-

Buharanyň harby goşunlary

ilki Kokant hanlygy bilen Buhara emirliginiň ortasynda ýerleşen – Daşkent, Kokant, Balh we Buhara bilen baglaýan Hojanda garap hereket başlady.

Türküstan welaýatynyň harby gubernatorynyň goşunlary tarapyn-dan Hojant galasy maý aýynda gabawa alnyp, 20 sany topdan oka tutuldý. Ertesi daňdana çenli gabaw dowam etdi, soňra hüjüme geçildi. Birinji hüjüm gaýtarylandan soň, şäher ýene gaýtadan oka tutuldý. Şäheri gabamak we oka tutmak iki gün dowam etdi. Basybalyjylara garşy şäher goraýjylary her bir garyş ýer üçin mertlerçe söwes etdiler. Emma harby tehnika we san taýdan üstün bolan kolonizatorlaryň goşunlary 24-nji maýda gije baryp goranyjylaryň serhedini bozup geçdiler. Şäher köçelerinde birnäçe goranyjylaryň we asuda ilatyň jesetleri, weýran bolan jaýlar galdy.

Oradepe we Jizzak üçin söwesler

Türküstan welaýatynyň gubernatory F. Romanowskä Orenburg general-gubernatory N. Križanowskiý tarapyndan harby hereketlerini Kokant hanlygyna garşy gönükdirmek barasynda görkezme berildi. Rus imperiýasynyň Orta Aziýadaky harby hereketleriniň rejesine görä Kokant hanlygynyň ykbaly 1866-njy ýyldan çözülip, Hojantda Kokanda garşy hemme zat taýýar halata getirilipdi. Kokanda garşy ýörişde ýolbaşylyk etmek üçin N. Križanowskiýniň özi geldi. Ol Buhara emiriň wekili bilen ylalaşyk şertnamasy boýunça duşuşyp, 10 günüň dowamynda 100 müň rubl paç tölemeği talap etdi. Belgilenen möhlet geçenden soň, N. Križanowskiý Buhara emiriň talaplary ýerine ýetirmänligini bahana edip, öz goşunlaryna emirlige garşy hüjüm başlamagy buýruk berdi.

1866-njy ýylyň güýzünde 6 müň pyýada esger, 500 kazak, 28 top, 600 araba we 800 sany düýeden ybarat harby goşun Oradepä garap hereket edip başlady. Bu herekete Kokanda garşy taýýarlanyp goýlan güýçler hem goşuldy. F. Romanowskiýň harby goşunlary Oradepä ýetip barandan soň, şäher üç gün toplardan oka tutuldý. Sondan soň

myndaky çäklerini eýelemäge gi-rişdi. Birinji söwes 1866-njy ýylyň 8-nji maýynda Erjar obasynyň golaýynda bolup, güýçler harby taýdan deň bolmanlygy sebäpli emiriň goşunlary ýeňliše sezewar boldy. F. Romanowskiý Buhara goşunyny yzarlamagy togtadyp,

daňdan hüjüme geçildi. Şäheriň ilaty basybalyjylara garşy mertler-çe garşylyk görkezdi. Oradepe toplardan oka tutulmagy netijesinde weýran edilip, duşman tarapyndan eýelendi. Hüjumiň netijesinde 2 müňden gowrak ilat heläk boldy.

Rus imperiýasynyň harby goşunlary Oradepäni eýeländen soň, 12-nji oktyabrda nobatdaky hereket Jizzaka garşy başlandy. Dyngysyz söweşleriň netijesinde şäher diwarlary weýran edilip, iki gije-gündiz dowam eden söweşden soň 1866-njy ýylyň 18-nji oktyabrynda Jizzak şäheri hem patyşa hökümətininiň eline geçdi. Ony basyp almak üçin bolup geçen söweşde her tarapdan 6 müňden gowrak adam heläk boldy. Bu şäher goragynda Buhara emirliginden kömege çykan güýçler giç ýetip geldi. Olar goranyjylara hiç bir kömek berip bilmezden yzyna gaýtdylar. Patyşa höküməti Jizzakda 3 müň esger, 300 kazak we 12 topdan ybarat harby güýçlerini galdyrdy. 1864–1866-njy ýyllaryň do-wamynda basyp alınan çäkleri öz içine alýan Syrderýa welaýaty düzüldi.

Özüňizi synaň!

 Erjar – ...

1864–1866-njy ýyllarda ...

1866-njy ýylda ...

N. Križanowskiý – ...

Adalgalaryň düşündirişi

 Kazak – Rus döwletinde orta asyrлarda krepostnoý daýhanlaryň arasyndan çet ülkелere gaçyp baryp, erkinlige çykan adamlardan düzülen goşun.

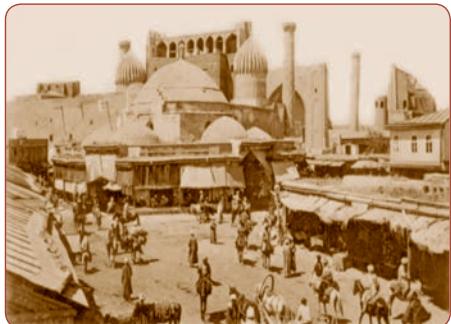
Soraglar we ýumuşlar

1. Rus imperiýasynyň Buhara emirligine garşy ýörişine bahana bolan faktor näme boldy?
2. Jizzakyň basyp alynmagyny nähili düşündiryärsiňiz?
3. Hojant we Oradepe şäherleriniň boýun egdirilmegi hakynda nämeleri öwrendiňiz?
4. Kartadan 1864–1866-njy ýyllarda basyp alınan çäkleri görkeziň.

10-§. BUHARA EMIRLIGINIŇ ÜSTÜNDEN RUS IMPERIÝASНЫŇ PROTEKTORATЫŇ ORNAŞDYRYLMAGY

**Samarkant
üçin söweş**

Türküstan general-gubernatory fon Kaufman Orta Aziýany basyp almagy Buhara emirligini ele almak bilen dowam etdirmegi karar etdi. Emirligiň

Samarkandyň merkezi köçesi.

XIX asyr

bernatorlyk serhetlerine basyp girmäge taýýarlyk görmekde günäläp, 4 müňden gowrak goşundan ybarat harby otrýad düzüp, 1868-nji ýylyň aprelinde Samarkandy basyp almaga girişdi. Emma K. P. Kaufmanyň Emir Muzaffar goşunlaryny Samarkanda jemläpdir, diýip eden takmyny öz tassygyny tapmady.

Bu wagtda Buhara goşunlary Çopanata depelerinde ýerleşip alypdy. 1868-nji ýylyň 1-nji maýynda fon Kaufman depelige hüjüm edip başlady. Rus imperiýasynyň goşunlary emirligiň esgerleriniň myltyk we topdan dyngysyz oka tutup durmagyna garamazdan, suwdan geçip Çopanata depeligine gösterildi. Netijede Buhara esgerleri yza çekilmäge mejbür boldy. Şeýlelikde Emir Muzaffaryň goşunynyň öndebaryjy söweşeň bölegi derbi-dagyn edildi. Şondan soň Zirebulak depeliginde ikinji söweş bolup geçdi. Her näçe garşylyk görkezmesin, Buhara emiriniň goşunlary ýene-de ýeňliše sezewar boldy we patyşanyň goşunlary Samarkanda söwessiz girip bardy. K. P. Kaufman Samarkant bekligini Russiya bermek, «harby harajatlary» tölemek we 1865-nji ýyldan beyläk Türküstan ülkesinde gazanylan ähli zatlary Russiýanyň mülki diýip yylan etmek şerti bilen ylalaşyk düzmegi teklip edip, Emir Muzaffara hat goýberdi, emma emirden jogap bolmady.

Rus imperiýasynyň Orta Aziýada amala aşyran harby basybalyjylykly ýörişlerine diňe emirlilik we hanlyklaryň harby goşunlary däl-de, eýsem ýerli ilat wekilleri hem berk garşylyk görkezdi. Meselem, K. P. Kaufmanyň Buhara emirligine garşy harby ýörişleri wagtynda Urgut şäherinde ýerli ilat patyşa hökümetiniň goşunlaryna garşy göreş alyp bardy. K. P. Kaufman general Abramowy goşun bilen Urguda goýberip, şäheriň boýun bolmagyny teklip etdi. Emma bu teklip ýerli ilat tarapyndan kabullanmadı. Iki tarapyň ortasyndaky çaknyşykda ýerli ilat mertlerce söweş alyp bardy.

harby güýji Kokant hanlygy bilen dyngysyz alyp barlan uruşlar, içki dawalar, döwrebap harby tehnikadan yza galmagy sebäpli gowşapdy. Fon Kaufman Buhara emirliginiň serhet çäklerini pugta öwrenip çykyp, Emir Muzaffara serhediniň Russiýanyň mülkiniň peýdasyna üýtgedilen täze taslamasyny tassyklamagy teklip etdi. Emir Muzaffar bu şertnama gol çekmekden baş tartdy. Şonda K. P. Kaufman ony general-gubernatorlyk serhetlerine basyp girmäge taýýarlyk görmekde günäläp, 4 müňden gowrak goşundan ybarat harby otrýad düzüp, 1868-nji ýylyň aprelinde Samarkandy basyp almaga girişdi. Emma K. P. Kaufmanyň Emir Muzaffar goşunlaryny Samarkanda jemläpdir, diýip eden takmyny öz tassygyny tapmady.

Artilleriýa toplaryndan atylan toplar beýleki şäherler ýaly Urgutda hem basybalyjylaryň harby üstünligini üpjün etdi. Munuň netijesinde şäher galasy kolonizatorlar tarapyndan eýelendi. Patyşa hökümətiň goşunlary Urgutdan soň Ketdekoran şäherini basyp almaga giriþdi.

Rus imperiýasynyň harby ýörişlerine garşı Kitap häkimi Jorabek we Şährisebz häkimi Bababekiň ýolbaşçylygynda Samarkantda görüş alyp baryldy. Bu iki halkyň hereketiniň ýolbaşçylary öz goşunlary bilen 1868-nji ýylyň 2-nji iýunynda Samarkantly gozgalaňçylar bilen bilelikde Rus imperiýasynyň goşunlarynyň garnizoný yerleşen gala hüjüm etdi. Gabawda galan goşun kömek sorap general-gubernator fon Kaufmana çapar goýberdi. 6-nji iýunda kömekçi güýçler goýberildi. Galany eýelemek üçin 4-nji iýundan 7-nji iýuna čenli aýgytly söweşler dowam etdi. Munda iki tarap hem köp ýitgiler görди. 8-nji iýunda gurşawda galanlara harby güýçler ýetip geldi, şondan soň halk goraýjylary Samarkantdan çykyp dag tarapa çekinmäge mejbur boldy.

Buhara emirligiň Russiyanyň protektoratyna öwrülmegi

Patyşa höküməti tarapyndan täze basyp alnan çäklerde Samarkant we Kattakorgan bölmelerinden ybarat Zarafşan okrugu düzüldi. Oňa general Abramow başlyk edip saýlandy. Zirebulak söweşinden soň Emir Muzaffar öz ýeňlişini boýun alyp, fon

Kaufmanyň Türküstän general-gubernatorlygynyň täze serhetleri hakyn-daky teklibini kabul etmäge mejbur boldy. Şonuň bilen Rus imperiýasynyň basybalyjylykly ýörişleriniň ikinji basgançagy gutardı.

Fon Kaufman 1868-nji ýylyň 23-nji iýunynda Samarkantda Emir Muzaffar bilen Buhara emirligininiň Rus imperiýasynyň protektora-tyna aýlananlygy hakydaky şertnama gol çekdi. Onda emir urşuň başlanmagyna günükär ekenligi, ebedi dostluk belgisi hökmünde Rus-siya goşunlarynyň harby harajatlary üçin 500 müň rubl tölemege belgi-lenendi. Şertnama görä basyp alnan Daşkentden Samarkanda čenli bolan ähli region – Hojant, Oradepe, Pan-jikent, Jizzak, Samarkant, Ketdekoran şäherleri Rus imperiýasynyň ygtyýaryna geçdi. Emir öz ygtyýarynda galan çäkleri dolandyrmakda Türküstän general-gubernatorynyň görkezmelerine amal etmäge bor-çly edildi. Syýasy baknalygy üçin

Bababek.
Şährisebziň häkimi
Jorabek.
Kitabyň häkimi

taryhcýlar tarapyndan Buhara hökümdary wassal diýip hem at aldy. Russiýa söwdagärlerine emirlilikde erkin söwda etmäge şert döredip bermek we olary goramagy öz boýnuna aldy. Russiýaly söwdagärlere söwda agentliklerini açyp bermäge rugsat berildi, harytlardan alynýan paç umumy bahanyň 2,5 göteriminden geçmezligi bellenip, olar emirligiň çäklerinden başga döwletlere erkin geçmek hukugyny aldy. Bu şertnama emirligi masgaralaýan, hukuksyzlyga we gedályga höküm edýän şermendeli şertnama boldy. Emiriň bu syýasatyndan närazy bolan güýçler öz hereketini başlady. Halk tarapyndan goldalan Emir Muzaffaryň uly ogly Abdumalik töre, Jorabek we Bababekleriň ýolbaşçylygyndaky goşun Samarkandy azat etmek üçin göreşleri dowam etdirdi. Olar Emir Muzaffaryň tagtdan düşürilenligini we Abdumalik töräniň emir edip saýlananlygyny yqlan etdi. Halk goşunlary ilki bilen Şährisebzi, soňra Karşy we Karmana şäherlerini öz elliňine aldy. Türküstan general-gubernatory fon Kaufman tarapyndan bu hereketleriň öňünü almak we basyp ýatyrmak üçin I. F. Abramowyň ýolbaşçylygyndaky goşun goýberildi. Döwrebap ýaraglar bilen üpjün bolanlygy sebäpli söweşlerde gozgalańçylar eyeläp alan çäklerinden yzly-yzyna sürüp çykarylyp başlandy. Netijede Abdumalik töre Hywa hanlygynyň çäklerine, ondan Owganystana geçip gitdi. Owgan emiri Şeralihan Angliya bilen ýakynlaşıp barýan uruşda Russiýa söýenmegi rejeleşdirýänligi üçin oňa kömek bermedi. Hiç ýerde kömek alyp bimedik Abdumalik töre Peşowara gidýär we ol ýerde 1909-njy ýylda wepat bolýar. Şeýlelikde, Rus imperiýasynyň Orta Aziýadaky basy-balyjylyk ursunyň ikinji basqançagy Samarkandyň eyelenmegi we Buhara emirliginiň Rus imperiýasynyň protektoratyna aýlanmagy bilen guitarýar.

1873-nji ýıldaky şertnama

Buhara bilen Rus imperiýasy 1873-nji ýylda emirlige öz wekilini saýlamak hukugyny berýän täze şertnama gol çekýärler. Bu wekiliň razylygysyz emirlilik hiç bir içki hem-de daşky syýasy meseläni çözüp bilmeyän boldy. Şertnamanyň 14-nji maddasynda: «Russiýanyň hökümetinden rugsat bolmadyk hiç bir adamy kim

Buhara emiriň köşgi (Kagan)

bolmagyna garamazdan Buhara hökümeti kabul etmeýär», – diýip görkezilen. Şertnama görä her günü irden guşbegi wekilden gerekli maglumatlary alyp emire ýetirmegi şert bolupdyr. Emir bolsa bu resminamalary diňe tassyklapdyr. P. Lessar Rus imperiýasynyň Buhara emirligindäki birinji wekili edip saýlandy.

Wekili Buharanyň amaldaky resmi bolmadyk gubernatory diýip hasaplamak mümkünindi. Ol Buharadan 15 km uzakda ýerleşen Kogon şäherini saraý edip aldy. Munuň bilen patyşa hökümeti Buharany doly imperiyanyň düzümine goşup almazdan, döwleti emir we onuň emeldarlary arkaly dolandyrmagy makul görди. Netijede patyşa hökümeti Buhara emirini öz täsirine alyp, ony öz bähbidi ugrunda peýdalandy.

1869–1870-nji ýyllarda Rus imperiyasynyň Daşary işler ministrligi Angliya bilen Owganystan we Orta Aziýadaky serhetleri belgilemek barasynda gepleşikler alyp bardy. Netijede serhetler Amyderýanyň gyrasyn dan Penç tümeninden geçirilýän boldy. Buhara emirligi bilen Eýranyň arasyndaky serhet 1881-nji ýylyň 10-njy dekabrynda Eýranyň şasy bilen Russiya ilçisiniň Tähranda gol çeken gizlin şertnamasynda belgilendi. 1885–1887-nji ýyllardaky geçirilen gepleşikleriň netijesine görä serhetleri belgilemek boýunça iňlis-rus komissiýasy Rus imperiyasynyň Orta Aziýadaky Buhara emirliginiň ýerleri bilen Owganystanyň arasyndaky serhet çyzygyny belgilemek işi gutardy.

Jemini jemleyär!

- ▶ 1868-nji ýylda Buhara emirligi Rus imperiyasynyň protektoratyna öwrüldi.
- ▶ Zerewan jülgesi Russiýanyň çägine garaşly Türküstan general-gubernatorlygyna goşup alyndy.
- ▶ Abdumalik töre, Jorabek we Bababekiň ýolbaşçylygyndaky halk hereketleri.

Adalgalaryň düşündirişi

Protektorat (latynça – howandar) – kolonial döwletleriň garassyzlygynyň bir görnüşi. Beýle döwletiň içki syýasatynda birneme erkin bolsa-da, daşary syýasaty kolonizator döwletiň eline geçýär.

Töre – ýokary mertebeli adam. Hywa hanlygynda hanyň garyndaşlary we ýakynlaryna berilýän dereje.

Wassal – bir döwletiň başga bir döwlete boýun egmek tertibi.

Soraglar we ýumuşlar

1. K.P. Kaufman näme üçin Samarkanda ýöriş etdi?
2. Zirebulak söweşinde emiriň goşunlary näme üçin ýeňildiler?
3. Samarkantda halk hereketlerine kimler ýolbaşçylyk etdiler?
4. 1868-nji ýyldaky şertnama görä emirligiň haýsy çäkleri Rus imperiyasynyň ygytyýaryna geçdi?
5. 1873-nji ýyldaky şertnamanyň ähmiyetini aýdyp beriň.

11-§. HYWA HANLYGYNÝŇ ÜSTÜNDEN RUS IMPERIÝASYNYŇ PROTEKTORATYNYŇ ORNAŞDYRYLMAGY

Hywa hanlygyna garşy harby ýorişleriň başlanmagy

Rus imperiýasy Orta Aziýada basybalyjylyk ýorişleri netijesinde basyp alınan çäklerde ilki bilen pugta ornaşyp aldy. Hywa hanlygyna garşy alyp barylýan harby ýorişe baş ýyl taýýarlyk gördü. Ýoriş üçin beýle uzak wagt taýýarlyk görmegiň esasy sebäbi A.

Bekowiç-Çerkasskiýiň ýolbaşçylygyndaky goşunyň ýeňliše sezewar bolanlygy (1717) bolsa, ýene bir sebäp 1839-njy ýylda W. Perowskiýiň ýolbaşçylygyndaky goşunlaryň Hywa hanlygyna čenli ýetip baryp bilmän yza gaýdyp gidenligi boldy. Hanlygy basyp almak Rus imperiýasy üçin Amyderýany ele almaga hukuk berýärdi. Amyderýany eýelemek birinji nobatda suw çeşmesi, suw arkaly sówda aragatnaşyklary, derýanyň aşaky akymyndaky düzlüklerdäki hasyldar ýerlerden peýdalananmak mümkünçiliğine eýe bolmak hasaplanypdyr.

Rus imperiýasy tarapyndan Orta Aziýanyň basyp alynmagynyň üçünji basgañagy (1873–1879-njy ýyllar) dowamynда Hywa hanlygynyň basyp alynmagы hem amala aşyryldy. Hüjüm günbatarda Mangışlak, demirgazykda Orenburg, gündogarda Türküstan we günortada Krasnowodsk ýaly dört harby okrugdan alyp baryldy. Munda 12 müňden artyk esger, 4600 at we 20 müň düýeden ybarat harby goşun gatnaşypdyr. Bu goşuna K. P. Kaufman ýolbaşçylyk etdi. Beýle köp sanly harby goşun 1873-nji ýylyň fewralynda özleriniň ýerleşen ýerleri – Daşkent, Orenburg, Mangışlak we Krasnowodsk-den bir wagtda diýen ýaly ýola çykdy. Hywa hanlygyna alyp barýan ýollaryň ýamanlygy, ilki 25 gradus sowukda, soňra 40 gradusdan ýokary yssylykda ýol ýöremek örän kynçylykly geçdi. Mundan daşary çöllerde 60 gradusa čenli jowzaly yssy bolmagy, suwsuz giňişliklerdäki ýollar sebäpli harby goşun menzile ýetmezden hatary seýreklesip bardy. Olaryň köp bölegi ýolda keseledi, bir bölegi heläk boldy we bir bölegi yzyna gaýdyp gitdi. Hywa diňe

Patşa goşunlary Hywanyň bosagasynda

7,5 müňe golaý adam ýetip bardy. Krasnowodsk we Mangışlakdan Hywa tarap çykan goşunlar jöwzaly yssy we suw ýetmezçiliginden ezýet çekenligi, haldan taýanlygy sebäpli ýoluň ýarymyndan yzyna gaýtmaga mejbür boldy. Diňe Daşkent, Orenburg ugurlaryndan ýola çykan goşunlar 1873-nji ýylyň maý

aýynda Hywa hanlygynyň serhetlerine ýetip geldiler. Ýol kynçylyklaryndan daşary olara ýolda kiçi toparlar hüjüm edip, haldan taýdyrdy. Rus goşunlary bilen Hywa hanlygynyň goşunlarynyň arasynda maý aýynda Hazarasp galasy, Goňrat, Hojeýli, Mangyt şäherleri we Hywa şäheriniň golaýynda söweşler bolup geçdi. Taraplaryň güýçleriniň deň bolmazlygy, uly ýitgilere garamazdan, Hywalylara görä patyşa hökümetiniň goşunlarynyň gowy ýaraglananlygy sebäpli hanlygyň goranyjjylary ýeňliše sezewar boldy.

1873-nji ýylyň maý aýynyň ortalaryna gelip kolonial hökümetiň esasy goşunlary Hywa ýetip geldi. Olaryň Hywa eden birinji hüjümi goranyjjylar tarapyndan gaýtaryldy. Bu söweşde iki tarap hem uly ýitgiler gördü. Hüjüme ýolbaşylyk eden general Weryowkin ýaradar boldy. Patyşa hökümetiniň goşunlary uly ýitgiler görenligi sebäpli yza çekinip, fon Kaufmanyň ýolbaşylygyndaky güýçleriň gelerine garaşmaga mejbur boldy.

Hywa ýetip gelen K. P. Kaufmanyň ýolbaşylygyndaky goşun ýene şähere hüjüm etdi. Emma bu sapar hem patyşa hökümetiniň goşunlary şäheri eýeläp bilmeli. 29-njy maý günü şäheriň Hazarasp derwezesiniň duşmanlara açyp berilmegi hanlygyň paýtagtynyň eýelenmegine alyp geldi. Şondan soň K. P. Kaufman gepleşik alyp barmak ýoluny saýlady.

Gandimiýan şertnamasy

K.P. Kaufman Hywany basyp alandan soň han hazy-nasyny *kontribusiýa* (paç) ýerine konfiskasiýa edip, hazyna bilen bilelikde gadymy golýazmalar, hanyň tagty we täji, teňne basylýan belgi we möhrüň şekili, Goňrat dinastiýasynyň hanlarynyň häkimiyétiniň belgileri we başga-da ele ilen maddy baýlyklaryny Sankt-Peterburga ugratdy. K. P. Kaufman Hywany eýeländen soň Hywa hanlygy bilen gepleşikler alyp barmak üçin Gandimiýan obasyndaky köşgüne bardy. Onuň teklip eden ylalaşyk şertnamasyna Hywa hany Muhammet Rahymhan II 1873-nji ýylyň 12-nji awgustynda gol çekmäge mejbur boldy. Bu şertnama görä Hywa hany Rus imperiýasynyň baknalygyyna geçýänligini görkezýärdi. Şertnamanyň birinji maddasynda: «Seýit Rahym Bahadyrhan özünü Bütin Russiya imperatorynyň sadık işgäri diýip boýun almaly boldy. Ol goňşy hökümdarlar we hanlar bilen hiç bir özbaşdak dostluk gat-naşyklaryndan, olar bilen söwda-satyk we şertnamalar düzüp bilmeýän boldy hem-de Russiyanyň Orta Aziýadaky ýokary häkimiyétdinden rugsat almazdan olara garşy hiç bir söweş hereketlerini amala

Gandimiýan şertnamasyna gol çekilmegi

Hywa hanlygynyndaky bazar

asyryp bilmeýär», – diýip ýazyp görkezilendi. Bu bilen Hywa hany özbaşdak daşky dünýä, hat-da ýakyn goňşulary bilen hem aragatnaşy磕 etmek mümkünçiliginden mahrum edildi. Olar bilen diňe Rus imperiýasynyň razylygy bilen aragatnaşy磕 edip bilýän boldy.

Hywa hanlygyna degişli Amyderýanyň sag kenary, oňa goňşy ýerleriň hemmesi, bu ýerlerde ýasaýan oturymly we çarwadar ilaty

bilen hanyň garamagyndan çykdy. Amyderýada erkin hereketlenmek üçin Russiýanyň gämilerine uly hukuklar berildi. Russiýaly söwdagärler hemde olaryň mallary üçin han we ýerli häkimler jogapkär boldy. Olar hanlykda erkin ýörmek, paç töleglerisiz söwda etmek hukuklaryny gazandylar.

Gandimiýan şertnamasynda: «Amyderýanyň çep kenaryndaky ruslar üçin zerur we amatly bolan ýerlere olar özleriniň pristanlaryny gurmak hukugyna eýe. Hanlyk bu pristanlaryň saklanmagy we howpsuzlygy üçin jogapkär bolupdyr. Olar üçin ýeriň saýlanmagy, Orta Aziýadaky rus ýokary häkimiýetiniň tassyklamagyna bagly», – diýip görkezip goýuldy.

Şertnama görä Hywa hanlygy 2 million 200 müň rubl möçberindäki pajy 20 ýylyň dowamynda tölemezi belgilendi. Hanlygyň hazynasynda ýeterli derejede pul bolmanlygy sebäpli bu paç ilatdan ýygnalyp alynýan boldy.

Gandimiýan şertnamasy Hywa hanlygynyň Rus imperiýasyna baknalıgyny, hanyň döwlet başlygy derejesinde başga döwlete boýun egýänligini görkezýän resminama boldy. Şertnama şunuň bilen birlikde hanlyk ilaty üçin örän agyr ýagdaýa alyp geldi. Paç tölemek bilen birlikde täze salgyl we borçlary tölemek halkyň gerdenine düşdi. Galyberse-de, hanlygyň çäkleriniň üç esse gysgarmagy hanlygyň döwlet hökmünde diňe adyna barlygyny, hakykatda özbaşdaklygyny ýitiren protektorata öwrülendigini görkezýärdi.

Adalgalaryň düşündirisi

Kontribusiýa – ýeňilen döwletiň ýeňen döwletiň peýdasyna pul tölegi.

Pristan (rusça – gelip durmak) – gämileriň duralgasy – port.

Soraglar we ýumuşlar

1. Hywa hanlygynyň basyp alynmagyndaky ilkinji hereketler hakynda aýdyp beriň.
2. Nâme üçin K.R.Kaufman Hywa garşı uzak wagt taýýarlyk gördü?
3. Hywa garşı ýöriş nähili düzüldi?
4. Gandimiýan şertnamasy Hywa hanlygynyň ýagdaýyna nähili täsir görkezdi?

12-§. KOKANT HANLYGYNYŇ BASYP ALYNMAGY

**Kokant
hanlygyndaky içki
syýasy dawalaryň
güýçlenmegini**

Rus imperiýasy XIX asyryň 50–60-njy ýyllarynda harby basybalyjylyk ýoly bilen Kokant hanlygynyň çäkleriniň bir bölegini basyp aldy. K. P. Kaufman hanlykda öz täsirini güýçlendirmek maksadynda 1868-nji ýylda han bilen şertnama düzdi. Oňa görə

hanlykda Russiya söwdagärlerine uly mümkünçilikler berildi. Bu döwürde hanlygyň ýerleri gysgalyp, hazyna düşyän girdejiler kemeldi. Urşuň netijesinde gorlen zyýanlar halk köpcüliginiň gerdenine düşdi, salgylar we borçlar köpeldi. Munuň netijesinde hanlykda içki dawalar, halkyň närazyçylygy güýçlendi.

XIX asyryň 70-nji ýyllarynda Kokant hanlygynda ençeme gozgalaňlar bolup geçdi. Olardan biri 1875-nji ýylyň baharynda güýçlenip, oňa Mulla Ishak Mullo Hasan oglы «Polathan» ady bilen ýolbaşylyk etdi. Kokandyň hökümdary Hudaýarhan gozgalaň basyp ýatyrmak üçin Abdurahman Attabaçy, Isa Awliýalaryň baştutanlygynda goşun iberýär. Yöne olar 17-nji iýulda gozgalañçylaryň tarapyna geçirip gidýär. Hudaýarhanyň oglы Nasriddinbek hem gozgalañçylara goşulandan soň, 20-nji iýulda Hudaýarhan K. P. Kaufmandan kömek soramaga mejbur bolýar. Onuň inisi we ikinji oglы hem gozgalañçylaryň tarapyna geçensoň, han general-gubernatordan pena gözläp Daşkende gidýär. K.P. Kaufman ony Orenburga iberýär.

Hudaýarhan Orenburgdan Hindistan arkalı Mekkä barýar we ol ýerden gaýdyşyn kesele ýolugyp, 1882-nji ýylda Owganystanda aradan çykýar.

Hudaýarhandan soň tagta Nasriddinbek oturdy. Tagty eýelemäge hereket eden Polathan Nasriddinbek we Abdurahman Oftobaça garşı bolup galdy. Kokant hanlygynda syýasy ýagdaý ýitileşip, gozgalaň bütün jülgäni gurşap aldy. Kolonial hökümet gozgalañçylara garşı uly harby güýçlerini goýberdi. Söweşler ýiti dowam edýän wagtynda Nasriddinbek ýeňilmeginden gorkup, 1875-nji ýylyň 22-nji sentýabrynda boýun egdi we fon Kaufman bilen şertnama gol çekdi. Onda özünü imperatoryň «sadyk guly» diýip boýun almagy, daşary syýasatda hiç bir ylaşyklar düzüp bilmezligi, iki million rubl paç tölemegi,

Kokant goşunlary

M. D. Skobelev

Syrderýanyň sag kenaryndaky ýerler – Namangan we Çust Russiýanyň ygtyýaryna geçenligi bellenipdi. Bu ýerlerde düzülen Namangan bölümünden general M. Skobelew başlyk edip saýlandy.

Nasriddinbekiň gol çeken şertnamasyndan närazy bolan ilat ýene-de gozgalaň gösterdi. Polathanyň tarapdarlarynyň sany artdy we munuň neti-jesinde ol Nasriddinbeki gysyp çykaryp, häkimiýeti öz eline aldy.

Andijana guralan hüjüm

güýçleri şu ýerde ýerleşendi.

General M. Skobelewiň ýolbaşçylygyndaky hüjüm 1875-nji ýylyň oktyabr aýynyň başynda başlandy. Şäher günüň dowamynnda toplardan oka tutuldy. Andijanyň ilaty goranmak söweşlerinde şäheriň her bir garyş ýeri üçin bar güýji bilen göreşdi. M. Skobelewiň ýolbaşçylygyndaky

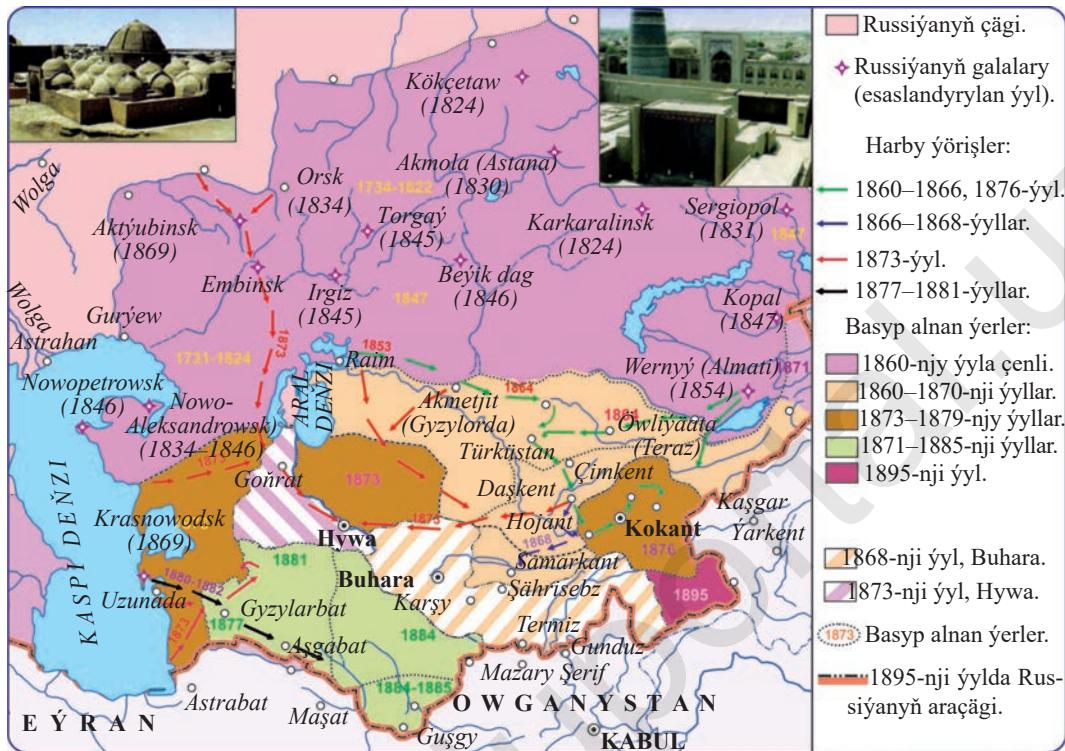

**Kokant hany
Hudaýarhan**

goşunyň ilkinji hereketleri ýiti garşylyga duş geldi. Sondan soň patyşa hökümetiniň goşunlary ähli ymarat we ýasaýyş jaýlaryna ot goýup, şäheri ýangyn içinde galdyrdy. Şäher dyngyszor görnüşde artilleriyadan oka tutuldy. Bu şäher goranyjylaryny agyr ýagdaýa salyp goýdy. Üç sagat dowam eden dyngyszor oka tutulmadan soň gije patyşa hökümetiniň goşunlary ýene hüjüme geçdi. Emma bu hüjüm hem netije bermedi. Ertir daňdan ýene-de toplardan oka tutulyp bu uzyn gün dowam etdi. Emma şäher goranyjylaryny garşy hüjüme geçmegi patyşa goşunlaryny çekinmäge mejbür etdi. Şäher 1876-njy ýylyň ýanwarynda alyp barlan ikinji hüjumiň netijsinde kynçylyk bilen eýelendi.

Namanganyň basyp alynmagy

Rus imperiýasynyň general M. Skobelewiň ýolbaşçylygyndaky goşunlary 1875-nji ýylyň 18-nji oktyabrynda Namangana ýerleşip, K. P. Kaufmanyň serkerdeligi astyndaky harby güýclere goşuldy. Kolonizator goşunlara garşylyk hereketleri Namanganda bir aý dowam etdi. Şäheri azat etmek üçin töwerektdäki obalardan goşmaça güýçler geldi. Şoňa garamazdan, patyşanyň goşunlary tarapyndan şäheriň ýarymy ele alyndy. Patyşa hökümetiniň harby goşuny üç günüň dowamynnda galada jan saklamaga mejbür boldular. İki tarapyň ortasynda söweşler 1876-njy ýylyň ýanwar aýynyň ahyryna çenli dowam etdi. General M. Skobelewiň

Orta Aziýa XIX asyryň ahyrynda

ýolbaşylygyndaky goşun fewral aýyna gelip harby ýaragyň üstünligi bilen ýeňiş gazandy. Polathan we onuň tarapdarlary öldürildi.

1876-njy ýylyň 19-njy fewralynda patyşa hökümeti Kokant hanlygynyň ýatyrylanlygy barasyndaky permany yglan etdi. Şeýlelikde Kokant hanlygynyň çäkleriniň ornunda Türküstan general-gubernatorlygynyň düzümine girýän Fergana welaýaty düzüldi. Welaýata Kokant hanlygyny basyp almakdaky harby ýorişlerde ýolbaşylyk eden general M. Skobelew harby gubernator edip saýlandy.

XIX asyryň ikinji ýarymynda Rus imperiýasynyň Orta Aziýada alyp baran basybalyjylykly ýorişleri netijesinde Kokant hanlygy Buhara we Hywa döwletlerinden tapawutlylykda döwlet hökmünde bütinley ýatyryldy. Onuň ýerinde ýerli ilatyň asyrlar dowamynda şekillenen däp bolan durmuşyna laýyk gelýän administratiw dolandyryş ulgamy we çäk birlikleri ýatyrylyp, imperiýanyň maksatlaryna laýyk gelýän, şol bir wagtda ýerli ilaty dolandyrmak üçin koloniýanyň administrasiýasyna amatly bolan täze dolandyryş ulgamy emele geldi.

Fergana jülgesiniň boýun egdirilmegi bilen Rus imperiýasynyň Orta Aziýa basybalyjylykly ýörişiniň üçünji basgançagy (1873–1879) ahyryna ýetdi. Bu ýörişleriň netijesinde Orta Aziýanyň iň köp çäkleri basyp alnyp, Rus imperiýasynyň koloniýasyna öwrüldi.

Özüňizi synaň!

Orta Aziýany Rus imperiýasynyň basyp almagynyň ... nji ýyllarda üçünji basgançagy boldy. M. D. Skobelew – ...

Türkmenleriň boýun egdirilmegi

Orta Aziýany basyp almagynıň dördünji basgançagy Amyderýa we Köpetdagyň aralygyndaky Garagumyň serhetlerindäki türkmenlere garşıy garaýldy. 1879-njy ýylyň iýulynda Angliýa Owganystan çäkleriniň bir bölegini basyp alandan soň iňlisler üçin Orta Aziýa ýol açyldy. Şonuň üçin 1879-njy ýylyň iýulynda Krasnowodskdan I. Lazerewiň ýolbaşçylygyndaky harby goşun türkmenleriň ýasaýan ýerlerine ugradyldy. Bu ugurdaky ilkinji hereketlerde patyşa hökümetiniň goşunlary ýeňliše sezewar boldy. Kokant hanlygyna garşıy harby ýörişlerde uly tejribe artdyran general M. Skobelewiň ýolbaşçylygyndaky goşun 1880-nji ýylyň maý aýynda ikinji ýörişi başladы. 1881-nji ýylda üç aý dowam eden söweşlerden soň gurşawa alnan türkmenleriň galasy – Gökdepe ele alyndy. Munuň netijesinde basyp alnan ýerlerde Kaspi aňyrsy welaýaty düzüldi. Türkmenleriň bütinley boýun egdirilmegi bolsa diňe 1885-nji ýylda amala aşyryldy.

Türkmenleriň esasy galasy Gökdepe boýun egdirilenden soň, 1881-nji ýylda Russiya we Eýranyň ortasyndaky serhetler belgilendi. Şu ýylda Gündogar Türküstanyň Ili ülkesindäki gozgalaň patyşa hökümetiniň goşunlary tarapyndan basyp ýatyrylmagy bilen Russiya we Hytaýyň arasynyndaky serhetler hem belgilendi.

Şu hereketler bilen Rus imperiýasynyň Orta Aziýanyň çäklerindäki basybalyjylyk ýörişleriniň dördünji basgançagy (1880–1885) gutardy.

Şeýlelikde, basyp alnan çäklerde baş welaýat, ýagny Syrderýa, Yedisuw, Fergana, Samarkant we Kaspiňyrsy welaýatlary düzülip, olar Türküstan general-gubernatorlygynyň düzümine girizildi.

Rus imperiýasynyň XIX asyryň ortalaryndan başlap amala aşyran harby basybalyjylyk ýörişleri netijesinde Buhara emirligi we Hywa hanlygy imperiýanyň protektoratyna öwrüldi. Kokant hanlygy bolsa bütinley ýatyryldy.

Özüňizi synaň!

1880–1885-nji ýyllarda ...

Polathan – ...

Fergana welaýaty ... nji ýyl düzüldi.

I. Lazerew – ...

Andijan üçin söweşler – ...

Kaspi aňyrsy welaýaty – ...

Şowsuzlygyň sebäpleri we netijeleri

XIX asyryň ikinji ýarymynda Orta Aziýanyň halklary Rus imperiýasynyň harby ýörişerine garşy mertlerçe göreş alyp bardy. Halk köpçülügi Watan özbaşdaklygyny we azatlygyny kolonizatorlardan goramak üçin gahrymanlarça söweşdi. Emma bu döwürdäki içki dawalar, özara uruşlar, han we emirleriň uzagy gözläp iş alyp barmanlygy ahyr soňunda ýurduň özbaşdaklygyny ýitirip, özgelere tabyn bolmagyna alyp geldi.

Orta Aziýanyň Rus imperiýasy tarapyndan basyp alynmagyna, Kokant we Hywa hanlyklarynyň hem-de Buhara emirliginiň yeňliše sezewar bolmagyna aşakdakyler sebäp boldy: **Birinjiden**, Buhara emirligi, Hywa we Kokant hanlyklary Rus imperiýasyna garanda harby we ykdysady ösüş ugurda örän yzdady. Aýratyn hem, olaryň harby ýagdaýy şol döwürdäki dünyä möçberiniň ösüş derejesinden pesde bolupdyr. Hanlyklaryň daşky syýasatda adyl syýasat alyp barmanlygy netijesinde olaryň özleri daşky dünýäden bölünip galdy. **Ikinjiden**, üç döwletiň arasynda hem özara dostluk gatnaşylary, arkadaşlyk we agzybirlik ýokdy. Olardaky syýasy sistema, döwlet dolandyryşynyň döwrebap ulgamyndan uzakda bolup, orta asyrlara has bolan ýeke häkimiýetçilige, zorluga esaslanandy. Munuň netijesinde içki garşylyklar köpelip, dawalar güýçlendi. Özara uruşlar, tagt üçin göreşler güýjedi. **Üçünjiden**, uruş hereketleri wagtynda hanlar biri beýlekisine kömek bermedi we öz parahatçylygyny oýlap beýlekilere biperwaý garady. Bu bolsa her bir hanlygyň aýratynlykda derbi-dagyn edilmegini yeňilleşdirdi. Bularyň hemmesi Rus imperiýasynyň hökümeti üçin amatly boldy we ýagdaýdan peýdalanyп döwleti koloniýa öwrüldi.

Ýatda saklaň!

Çarizmiň basybalyjylygy köp sebäpler bilen bir hatarda, ilki bilen, şol wagtda bar bolan syýasy özbaşdaklyk, hökümdar güýçleriň uzagy görüp bilmezligi, ruhy gowşaklygy netijesinde bolup geçenligini taryhy mysallar subutlap berýär.

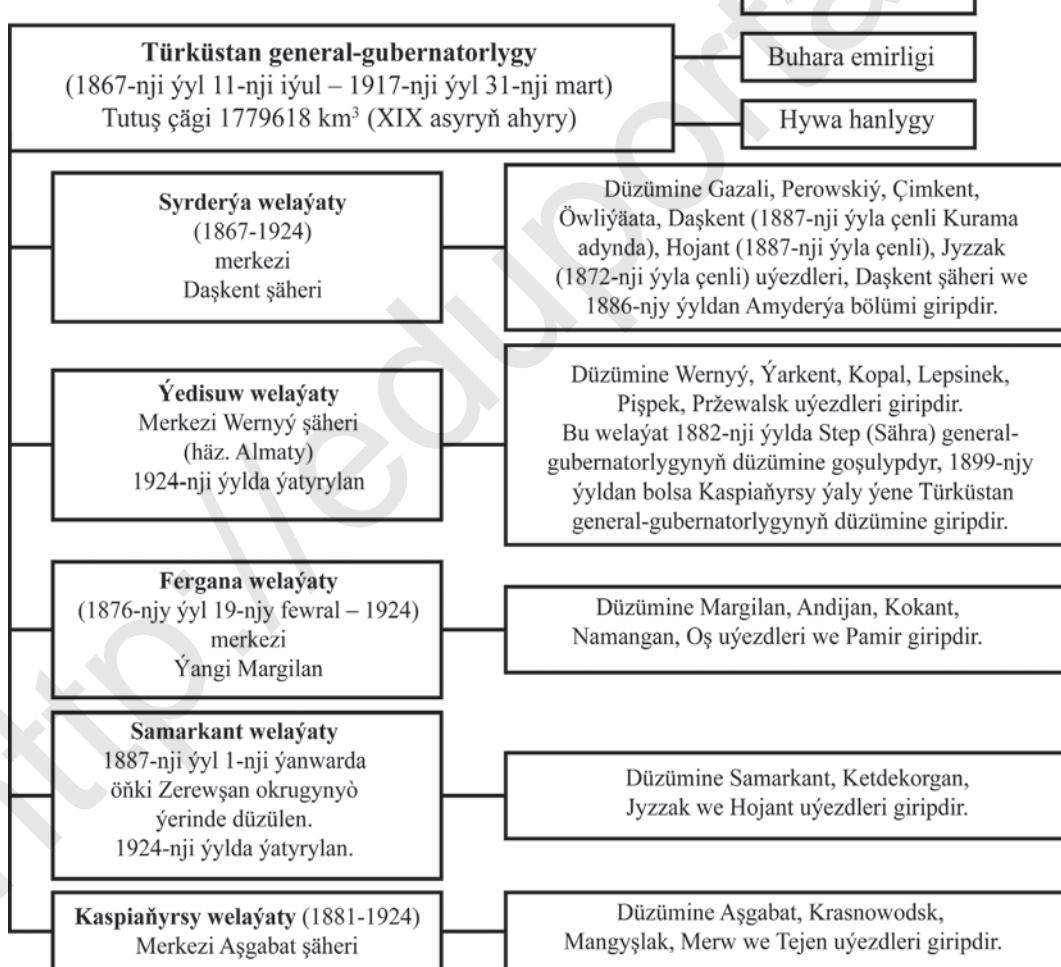
Soraglar we ýumuşlar

1. Kokant hanlygynyň basyp alynmagyna nämeler sebäp bolupdyr?
2. Kokant hanlygyny basyp almak üçin söweş köpräk haýsy ýerlerde boldy?
3. Fergana welaýaty haçan we nirede döredildi?
4. Ýeňilmegiň sebäplerini sanap beriň.
5. Aşakdaky jedweli dolduryň.

Çägiň ady	Basyp alınan ýyl	Basyp alan şahs	Söweşiň gidişi

Türküstan general-gubernatorlygynyň administratiw-çäk gurluşy

III БӨЛҮМ**RUS IMPERIÝASYNYŇ TÜRKÜSTANDAKY
KOLONIAL SYÝASATY****13-§. TÜRKÜSTAN GENERAL-GUBERNATORLYGYNYŇ
SYÝASY-ADMINISTRATIW DOLANDYRYŞ ULGAMY**

**Dolandyryşyň
kolonial
düzgünleri**

Basyp alnan çäklerde imperiya hökümdarlygyny ornatmak, pugta ornaşyp almak, basyp alnan ýerleri elden gidermezlik üçin, ilki bilen, kolonizatorlar özlerine laýyk dolandyryş düzgünlerini

işläp çykmalydy we ony ülkede ornaşdymalydy. Kolonial syýasatynyň doly amala aşyrylmagynda dolandyryş tertipleri esasy daýanç hasaplanypdyr. Dolandyryş tertipleri basybalyjylyk ýörişleri bilen birlikde dürli görnüşlerde düzülip, tejribe synaglardan geçirilen halda düzedilip barlypdyr.

Rus imperiýasynyň Orta Aziýada alyp baran basybalyjylyk syýasatynyň dowam etdirilmegi netijesinde koloniýa öwrülen çäkler giňelipdir. Basyp alnan çäkleri dolandırmak tertipleri we onuň nähili bölünmek meselesi örän köp hem-de uzak wagt imperiya hökümdarlarynyň arasynda dürli pudak wekilleriniň gatnaşmagynda ara alyp maslahatlaşylypdyr. Bu meseläni çözmekde ätiýaçlylyk bilen uzagy gözläp iş görmek, hiç bir zatda töwekkel etmezlik prinsipine esaslanyp iş alyp baryldy. Türküstan general-gubernatory S. M. Duhowskoý (1898–1901): «Türküstan ülkesi başga ülkelere garanda taryhy geçmişi, etnografik aýratynlyklaryny hasaba alan halda aýratyn üns berilmegini talap edýär», – diýipdi.

Patyşa hökümeti Daşkendi basyp alandan soň, 1865-nji ýylyň 6-njy awgustynda Aleksandr II «Türküstan welaýatyny dolandırmak dogrusyndaky Wagtláýyn Düzgünnama»ny tassyklady. Dolandyryş harby işgärleriň eline geçdi. Bu düzgünnamada dolandyryş ulgamy «Harby-halk dolandyryşy» ady bilen gubernatoryň elinde harby we raýatlyk işleri jemlenýär. Welaýat bölgelere bölünip, olaryň başlyklary bir wagtyň özünde harby komendant hem hasaplanypdyr. Bölüm başlyklaryna ýerli ilatyň üstünden gözegçilik edyän kolonial hökümetiň wekillerinden saýlanan dolandyryjylar boýun egipdir.

1908–1910-nyj ýyllarda Türküstan ülkesini patyşanyň tabşyrygy bilen barlag geçiren senator K. Paleniň belleýşi ýaly, «ülkede iň kiçi ähmiýete eýe bolan dolandyryş hem harby başlyklaryň elinde» bolupdyr. Ýerli ilatyň wekillerine dolandyryşyň iň aşaky basgaçagyndaky wezipeler berlipdir. Bulara wolost başlyklary (müňbaşylar), oba aksakgallary, hojalyk başlyklary, kazy, biý we olaryň kömecileri giripdir.

General-gubernatorlyk diwany uly hukuklara eýe bolup esasy ýerine yetiriji organ hasaplanypdyr. Rus imperiýasyndaky hiç bir guberniýada beýle uly hukuklara eýe bolan dolandyryş organy bolmandyr. Türküstan ülkesi administratiw-çäk taýdan welaýatlara bölünip, olary öz elinde raýatlyk we harby häkimiýeti birleşdirenen harby gubernator dolandyrypdyr. Welaýatlar uýezdlere bölünip, olary harby esgerler dolandyrypdyr. Uýezdler uçastoklara, wolostlara, oba we hojalyklara bölünipdir. Uçastoklary uçastok pristawlary dolandyrypdyr. Rus imperiýasy Orta Aziýanyň basyp alnan çäklerinde öz hökümdarlygyny saklap galmak, ony pugtalandyrmagy birinji derejeli wezipe hasaplaýanlygy üçin ilki başda dolandyryş pudagynda uly özgerişleri amala aşyrmandyr. Ýokary organlaryň gözegçilginde bolan ýerli ilat wekillerinden ybarat aşaky dolandyryş organlary we salgylt ulgamy saklanyp galypdyr. Aşaky dolandyryşyň saklanyp galymagynyň esasy sebäbi ýerli ilatyň içki durmuşyna ilki başdan aralaşmak we ilatyň däp-dessurlaryna ýasaýyş derejesine uly özgerişler girizmeklik ýaman netijeleri getirip çykarmagy mümkünidi. Mundan daşary täze basylyp alnan ýerlerde entek garşylyk we närazylyk hereketleriniň dowam edýänligi, dolandyryş ulgamynda iş alyp barýan adamlaryň bolmanlygy, ülkäniň şertini doly bilmeýändikleri ilki wagtda ýerli ilat wekilleriniň aşaky dolandyryşa gatnaşmaga ýol berlipdir. Aşaky dolandyryş ulgamynyň saklanyp galmagy ülke administrasiýasyna imperiýanyň bähbitlerti üçin hyzmat edýän, ülkedäki şertleri gowy bilýän ýerli ilat wekillerinden özlerine iň ynamly adamlary tapmak kyndy. Ony çözmede imperiýa hökümeti Türküstandaky hökümdarlygyny ilki wagtlarynda işlenip taýýarlanan saýlaw ulgamy kömek etdi

Uýezdler wolostlara, wolostlar oturymlı ilat ýasaýan çäklerde obalara, çarwaçy ilat ýasaýan çäklerde bolsa awullara bölündi. Dolandyryş ulgamynyň aşaky basgaçagynda *wolost başlygy*,

**General-governatoryň karargähi.
Daškent. XIX asyr**

oba ýaşulysy, awul başlygy, halk sudýalary we olaryň kömekçileri, ýap aksakgaly, mirap, onbaşy, ellibaşylar ýaly wezipelerde ýerli ilat wekille-ri iş alyp barypdyr.

1867-nji ýıldaky «Düzungünnama» taslamasy esasynda oturymly ilat bir basganchakly, ýagny aksakgallyklara, çarwadar ilat bolsa iki basganchakly sistema görnüşindäki wolost we hojalyklara birleşdirilen. Her bir aksakgallyk 100–200 öýden, hojalyk 100–200 otowdan, her bir wolost bolsa 1000–2000 otowdan ybarat halda düzülmegi bellenen.

Özüňizi synaň!

**1865-nji ýylда ...
Wolostlar – ...**

**1867-nji ýylда ...
Aksakgallyk – ...**

**Uýezdler – ...
K.Palen – ...**

**Kolonial
dolandyryşyň
aýratynlyklary**

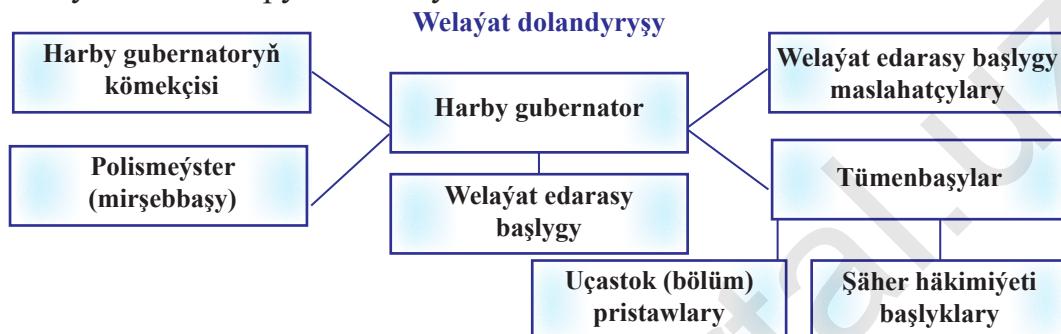
Orta Aziýanyň Rus imperiýasy tarapyndan basyp alynmagy bilen bir wagtda ony gelejekde nähili dolandırmak we öz bähbitleri ugrunda peýdalanmak meseleleri çözülip barlypdyr. Şoňa görä Türküstan ülkesi basyp alınan döwürden başlap doly koloniýa hökmünde dolandyryş tertiplerine esaslanan administratiw-çäk birlikler we olaryň dolandyryş tertipleri yylan edilip barlypdyr. Onuň esasy maksady ýerli ilaty berk gözegçilikde we tabynlykda saklap durmaga gönükdirilipdi. Yylan edilen dolandyryş tertipleri doly görnüşde harby tertiplere esaslanyp, ülkede imperiýanyň syýasy we ykdysady hökümdarlygyny ornaşdyrmaga gönükdirilipdi.

Orta Aziýada Rus imperiýasynyň hökümətiniň ýene bir esasy maksady – bu imperiýanyň merkezi raýonlaryndan bu ýerlere ilaty göçürüp getirip ýerleşdirmek bolupdyr. Ülke administrasiýasy göçürüp getiren ilatyna erkin ýaşamagy we howpsuz durmuş geçirmegi üçin ähli mümkünçilikleri döredip bermäge hereket etdi. Göçürüp getirilenler ýerler we beýleki gerekli serişdeler bilen üpjün edildi. Ilaty göçürüp getirip ýerleşdirmekden ýene bir maksat bu ülkede kolonial syýasatyny amala aşyrmakda goşmaça güýçlere eýe bolmakdy. Bu syýasat ýerli ilaty ruslaşdyrmak mümkünçiliklerini giňeltmäge gönükdirilen çäre boldy.

**Türküstan ülkesiniň
administratiw-
çäk bölünişi we
dolandyryşy**

Orta Aziýada basyp alınan çäkler administratiw taýdan bölünip, olar doly harby esgerleriň gol astynda bolupdyr. 1877-nji ýylда Daşkentde «Şäher düzungünnamasy» yylan edilip, oňa görä şäheri dolandırmak Dumanyň eline geçdi. Duma agzalarynyň 1/3 bölegi Köne şäher böleginden, 2/3 bölegi bolsa Täze şäher böleginden saýlanypdyr. Muňa görä şäheriň 80 müň ýerli ilatyndan 21 sany depu-

тат, 3900 сансы, есасан, руслардан yбарат ilatdan bolsa 48 саны deputat gatнашыпdyр. Шәher hojalygyna degىلى ähli işler Dumanyň eline geçipdir. Duma ýolbaşylyk edýän şahs general-gubernatoryň hödürlemegi bilen harby ministr tarapyndan tassyklanan.

1886-nyjy ýylyň 12-nji íýulynda imperator Aleksandr III tarapyndan täze «Türküstan ülkesini dolandyrmak dogrusyndaky Düzgünnama» тassyklandy. Bu Düzgünnamanyň esasy maksady ülkede administratiw dolandyryşy pugtalandyrmak we ýerden peýdalanmak tertiplerini ýütgelmekden ybarat bolupdyr. Düzgünnama görä Zarafşan okrugi Samarkant welaýatyna öwrüldi. Hojant, Jizzak, Kattakorgan, Samarkant uýezdleri onuň düzümine girizildi. Kurama uýezdiniň ady Daşkent uýezdi diýip ýütgeldildi.

1886-nyjy ýylda Türküstan general-governatorlygynyň umumy çäkleri 1,7 million kw. km bolup, ilatynyň сany 5,2 million adamdan ybarat bolupdyr. Özbekler we başga ýerli halklar 1897-nji ýylda 5 milliona, 1911-nji ýylda bolsa 6 milliona ýetipdir. Rus ilatynyň umumy сany ukrainler we beloruslary hem goşup hasaplananda 1897-nji ýylda 197 mүн adamy, 1911-nji ýylda bolsa 400 mүн adamy düzýärdi. Patyşa hökümeti hemiše göçürüp getirilenleriň sanynyň artyp barmagyna gönükdirilen çäreleri amala aşyrýardy. Olar koloniýa syýasatyň amala aşyrmakda dayanç bolup hyzmat etmeliди.

1886-nyjy ýyldaky «Düzgünnama»a görä Türküstan general-governatorlygynyň administratiw dolandyryşy täze dolandyryş – Türküstan general-governator Geňeşi bilen doldurylan. Welaýat harby gubernatorlary, general-governator diwany dolandyryjysy, Türküstan harby okrugi ştabynyň başlygy bu Geňeşin hemişelik agzalary bolupdyr. Buharada bolsa 1885-nji ýylda Russiya imperatorynyň syýasy agentliginiň işi ýola goýuldy. Onuň rugsady bolmasa Buhara emiri daşky we içki syýasatda özbaşdak iş alyp baryp bilmändir..

XIX asyryň ahyrynda Türküstan ülkesine serhetdeş çäkler

Adalgalaryň düşündirişi

Duma (rusça – oýlamak, pikirlemek) – Rus imperiýasynyň kanun çykarlyj häkimiýeti, şäher dumasy – şäheriň özüni özi dolandyryş organy.

Uýezd – tümenlere deň administratiw-regional bölümme.

Wolost – uýezdiň düzümine girýän birnäçe oba ýa-da hojalyklardan ybarat regional bölümme.

Uçastok pristawy – ilatyň ýasaýan ýerindäki gözegçisi.

Komendant – gala ýa-da tümenläki ähli goşunlaryň başlygy.

Soraglar we ýumuşlar

1. Türküstan general-gubernatorlygynyň dolandyrylyşy kimleriň elinde bolupdyr?
2. 1886-nyj ýıldaky «Düzgünnama» boýunça dolandyryşda nähili özgerişler boldy?
3. Ýerli ilatyň wekilleri dolandyryşyň haýsy wezipelerinde iş alyp barypdyr?
4. Welaýatlary we wolostlary kimler dolandyrypdyr?
5. Russiya imperatorynyň syýasy agentliginiň wezipesi nämelerden ybaratdy?
6. Kartadan Türküstan general-gubernatorlygynдaky welaýatlary anyklap, haýsy welaýata bu günki Özbegistanyň haýsy çäkleriniň girýänligini belgiläň.

14-§. TÜRKÜSTAN ÜLKESİNDE RUS IMPERIÝASYNYŇ ÝER-SUW SYÝASATY

Oba hojalygyndaky özgerişler

Orta Aziýanyň ykdysadyýetinde oba hojalygy öndebarlyjy orny tutupdyr. Rus imperiýasy agrar çäk hasaplanypdyr. Türküstan ülkesinde ýer-suwdan peýdalanmagy doly öz gözegçilige almak we olardan alynýan salgylaryň öz wagtynda toplanmagyndan peýda görýärdi. Şol sanda, ýere eýelik etmek we ondan peýdalanmak düzgünlerine uly üns berlipdir. Agrar mesele diňe ykdysady däl-de, eýsem syýasy ähmiýete hem eýe bolupdyr. Ýere eýelik etmek tertiplerini gözegçilik etmek patyşa hökümetine ilatyň üstünden hökümdarlygyny üpjün etmekde örän möhümdi. Ýerli ilatyň esasy ýasaýyış çeşmesi ýer bolanlygy sebäpli oňa eýeçilik etmek zerurdy.

1886-njy ýıldaky «Düzungünnama»nyň «Türküstan ülkesiniň ýeriniň strukturasy» diýen bölümünde ülkede gadymdan saklanyp gelen ýere eýeçilik etmek gatnaşyklary özgerdiň goýberildi. Oňa görä Türküstan ýerleri, tokaýlary we ýerasty gazylma baýlyklary döwlet mülki diýip yqlan edildi. Şu bilen olar Rus imperiýasynyň emlägine öwrülyär. Düzungünnama boýunça ülkede iri ýer eýeçiliği hem ýatyryldy.

Wakf ýerleri (metjit, medrese we başga dini edaralara degişli ýerler) şol wagtda ýaşap we ýere ideg edýän adamlara kärendesine berilýärdi. Täze wakf resminamalaryny tassyklamak diňe general-gubernatoryň razylygy bilen bu ýerleri döwlet salgylary we borçlaryndan azat etmezden amala aşyrylypdyr. Metjide degişli bolmadyk, hususy şahsyň ygtyýarynda bolan ýerler hem döwlet salgydyna çekilýän boldy. Wakf resminamalaryny boýun almak, wakf girdejileriniň dogry ulanylmasyny gözegçilik etmek we olary konfiskasiýa etmek hukugy welaýat administrasiýasynyň ygtyýaryna geçirildi.

Bu wagta çenli wakf mülkünden alınan girdejiler mekdepleriň, medreseleriň we metjitleriň binalaryny abatlamaga, işgärlerini maddy taýdan üpjün etmäge, dini däp-dessurlary ýerine ýetirmäge, gerekli enjamlar almaga (haly, namazlyk, dini kitap) we başga çäreclere sarplanýardy.

Wakf mülklerini gözegçilik etmek kolonial hökümetiň wekilleriniň eline geçmegi bilen metjitler we mekdepleriň maddy ýagdaýy ýamanlaşdy. Kolonial hökümet munuň bilen ýerli din işgärlerine, ulamalara we dini edaralara garşylyk görkezmäge hereket etdiler.

Özüňizi synaň!

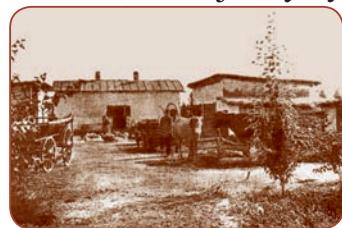
Wakf ýerleri – ... 1886-njy ýıldaky «Düzungünnama»a görä ýerler ...

Russiýanyň Orta Aziýa göçür- mek syýasaty

Rus imperiýasy tarapyndan Orta Aziýany imperiýanyň aýrylmaz bir bölegine öwürmek we ülkede hemişelik hökümdar bolup galmak maksadynda Sibir we Kawkaz çäklerindäki ýaly kolonial syýasat alyp baryldy. Bu barada amala aşyrylan esasy çärelerden biri bu imperiýanyň merkezi gubernýasynyň ilatyny ülkä göçürip getirmek hasaplanypdyr. 1886-njy ýıldaky «Düzgünnama»da hökümete garaşly bolup galan boş duran döwlet ýerlerine rus ilatyny ýerleşdirmek möhüm mesele ekenligi aýgytly belgiläp goýuldy.

Göçürmek syýasaty bilen meşgullanmak ülke administrasiýasynyň paýyna ýükledildi. Göçüp gelenlere köp ýeňillikler berlipdir. Meselem, olar pul serişdeleri, ýasaýyış jaýy, ýer meýdanlary, kreditler bilen üpjün edildi. Göçüp gelenler 5 ýylyň dowamynda salgylardan azat edilip, soňky 5 ýylyň dowamynda salgylaryň ýarymyny töläpdir. Russiýadan göçüp gelenler, esasan, oba ilaty bolupdyr. Olar üçin ülke administrasiýasy mekdep we buthana gurluşygyna pul serişdelerini goýberipdir. Türküstan ülkesinde harby işçileriň ýaşap galmaklary we mellek ýer almaklary mümkün bolupdyr. Beýle mümkünçilikler Russiýanyň merkezi raýonlaryndan köp ilatyň göçüp gelmegin sebäp bolupdyr. 1875-nji ýylда Öwliýätada Russiýadan gelen daýhanlaryň birinji ýasaýyış jaýlary peýda boldy. 15 ýylyň dowamnda (1875–1890) Türküstan ülkesine 1300 maşgala göçüp gelip ýerleşip, 19 sany rus obasy döredildi. Diňe 1891–1892-nji ýyllarda göçüp gelenleriň 25 sany ýasaýyış mesgenleri peýda boldy. Wagtyň geçmegi bilen diňe göçüp gelen şahslar däl-de, eýsem iri kärhanalar hem girdeji almak maksadynda ülkeden ýerler satyn alyp başladы. Rus imperiýasynyň göçürip getirmek syýasaty Türküstan ülkesindäki kolonial ulgamyny pugtalandyrmak maksadynda amala aşyrylypdy. Göçüp gelenlere döredilen mümkünçilikler ülkä göçüp gelýänleriň sanynyň çendenaşa köpelmegine alyp geldi.

Göçürip getirip ýerleşdirilen ilatyň köpelmegi, olara hasyldar ýerleriň berilmegi ýerli ilat wekilleriniň ýiti närazyçylygyna sebäp bolupdyr. Daşkent şäheri we ülkäniň Täze Margilan, Samarkant, Andijan ýaly şäherlerinde hem göçüp gelenleriň posýoloklary peýda boldy. Ülkedäki iri şäherler iki topara: täze – administrasiýa, harby bölmeler ýerleşen we göçürip getirilenler ýasaýan bölüm hem-de köne – ýerli ilatyň wekillereri ýasaýan bölmelere bölündi. Meselem, Daşkentdäki Bozsuv kanaly şäheri iki bölege bölyän serhet bolupdyr.

Göçüp gelenleriň hojalygy

Ýatda saklaň!

1892-nji ýyldan başlap Russiýadan başbaşdaklyk bilen göçüp gelen adamlar hem administrasiýanyň rugsady bilen göçüp gelenlere berlen mümkünçiliklerden peýdalanmagy mümkünligi ygħan edildi. Bu bolsa ülkä göçüp gelyänleriň sanynyň has-da köpelmegine alyp geldi.

Soraglar we ýumuşlar

1. Nämē üçin patyşa hökümeti ýere eýeçilik etmegeni doly öz eline almaga hereket etdi?
2. Kolonial hökümet wakf ýerlerine görə nähili syásat alyp bardy?
3. Göçürilgenlere nähili ýeñillikler berildi?
4. Türküstan ülkesinde peýda bolan täze şäherlerde kimler ýaşapdyr?

15-§. TÜRKÜSTANDA SUD ULGAMY WE HARBY POLISIÝA TERTIBINIŇ ORNAŞDYRYLMAGY

Sud ulgamynыň kolonial bähbitlere uýgunlaşdyrylmagy

Türküstan ülkesinde imperiýanyň bähbitlerini goramaga gönükdirilen çärelerden ýene biri bu sud ulgamy bolupdyr. Hanlyk döwründe kazylaryň çykaran kararyndan närazy bolanlar kazykelana yüz tutýan eken. Kazylar pugta belgilenen uçastok eýe bolmandyrlar; her bir dawagär özünüň ynanýan kazysyna yüz tutupdyr. Kazy sud mejlisi başlanmazdan öň taraplara ylalaşmagy teklip edipdir. Bu teklibe razy bolmasa, kazy olara kasam içdirip, taraplaryň arzyny, şäýatlaryň görkezmelerini diňläpdir, soňra karar çykarypdyr we bu karar ýerli häkimiýet tarapyndan örän tiz ýerine ýetirilipdir. Adatda, kazylar, esasan, bilimli, adalatly we halkyň arasynda hormat gazanan adamlar bolupdyr. Kazylar özlerine yüz tutanlara yüz görmän, olara görə dogry gatnaşylda bolmaly, olardan pul, sowgat, dürli hyzmatlary kabul etmezligi gerek bolupdyr.

Patyşa hökümeti tarapyndan ilki bilen ülkedäki bar bolan sud ulgamyndaky kazykelan wezipesi ýatyrylyp, ähli kazylaryň hukugy deňleşdirildi. Başga kolonial döwletler ýaly Rus imperiýasy hem öz koloniýasyna aýلانан Türküstan ülkesinde ilki bilen oturymly ýasaýan ilitatyň dini däp-dessurlaryna amal edilýän şerigat kanunlaryna esaslanan kazylyk we göçmençi görnüşde ýasaýan ilitatyň däp-dessurlaryna esaslanan biý sud-

laryny bütinley ýatyrmazdan, ony saklap galdy. Milli we dini tertiplere esaslanan sndlaryň çäklenip, olaryň üstünden güýcli gözegçilik ornadyldy. Bu özgerişler basgançakma-basgançak, ýerli ilatyň närazylygyny ýuze çykarmazdan özgerdilip baryldy. Mundan daşary şu ýol bilen patyşa hökümetiniň wekilleri ençeme ýerli ilatyň ortasyndaky özara dawa we gelişmezçiliklere gatyşmakdan özünü saklamaga hereket etti.

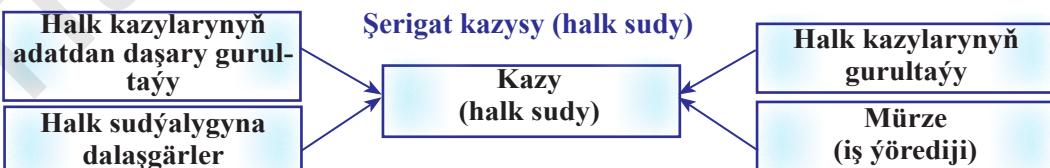
Sud ulgamynda amala aşyrylan syýasatda kazy we biý sndlary ahyr soňunda ýatyrylmagy hem-de oña çenli diňe kiçi görnüşdäki sud işlerini, ýagny esasan, maşgala dawalary, adamlaryň arasynda jenjel we düşünişmezliklere seretmek maksat edip alnandy. 1867-nji ýıldaky "Düzungünnama" taslamasyna görä ülkede kazylar we biý sndlary, uýezd sndlary, wagtlagyň harby-sud komissiyalary, welaýat dolandyryşynyň sud bölmeleri we general-gubernatorlyk Diwanynyň sud ediji böлümü düzüldi.

Sud organlarynyň işi

Sud işlerinde ýerli ilatyň oturymly bölegi üçin kazy sndlary, göçmençi ilaty üçin bolsa biý sndlary, wo-lost başlyklary, oba aksakgallary, hojalyk başlyklary we olaryň kömekaçları ilat tarapyndan üç ýyl möhlete saýlanypdyr.

Rus imperiýasy ýerli ilata öz täsirini güýçlendirmek üçin 1866-njy ýylla Daşkentde edara açýar. Onuň düzümine ýerli ilat wekillerinden saýlanan kazy we 7 sany ýurist giripdir. Bu edaranyň agzalary patyşa hökümetiniň ülkedäki ynamly we sadık kömekaçları hasaplanypdyr.

Kazy sndlarynyň hukuklaryna dawanyň möcberi 100 rubldan geçmeýän jenaýat we raýatlyk işlerini görüp çykmak giripdir. İri dawalar bolsa kazylar we biýleriň gurultaýynda görüp çykylýardy. Bu ýygynaklar *halk sudýalarynyň gurultaýy* diýip atlandyrylypdyr. Bular dawanyň möcberi 1000 rubldan geçmeýän jenaýat we raýatlyk işlerini çözýän ikinji basgançak sndlarydy. Kazy sudy, halk sndlary, ýagny birinji basgançak sudy tarapyndan kanuna garşı karar kabul edilen ýagdaýda arz edýän soňky basgyja ýüz tutupdyr. Üçünji basgançak sndlary bu dürli wolostlaryň we uýezdleriň ilatynyň ortasynda emele gelen dawaly işleri çözýän halk sudýalarynyň adatdan daşary gurultaýlary hasaplanypdyr. Kazylar ilatyň sanyna garap bellenipdir. Daşkent şäherinde dört böлümىň

her birinde bir sanydan dört sany kazy, Samarkant şäherinde iki sany kazy, wolostlarda bir sanydan kazy bolupdyr.

Türküstän ülkesinde ýasaýan russiýaly ilat üçin imperiýanyň kanunlarynyň esasyndaky sudlar iş alyp barypdyr. Ilki bilen düzülen wagtlagyň harby sud komissiýalary bu ilitayň jenaýat işlerini görmek bilen birlikde ýerli ilat tarapyndan goýberilen syýasy jenaýatlar we häkimiyete garşy jenaýatlary görüp çykypdyr. Welaýat we ülke sudlarynyň wezipeleri general-gubernatorlyk diwany we edaralara ýüklenendi. General-gubernator ülkäniň baş prokurory we ýokary sudýasy wezipesini hem ýerine ýetiripdir.

XIX asyryň ahyrynda sud prosesindäki özgerişler

Orta Aziýa koloniýa öwrülenden soň başga pudaklar ýaly sud ulgamy hem basgançaklaýyn üýtgedilip baryldy. Kazy we biý sudlaryna bolup geçen saýlawlarda kolonial hökümetiň aralaşmagy, saýlawyň netijeleriniň tassyklanmagyndaky nädogry işler köp jenjelleri, ýerli ilitayň arasynda özara dawalary, administrasiýa bolan ynamsyzlyk we närazyçylyk hereketlerini getirip çykarypdyr.

Sudlara yglan edilen saýlawlar kolonial hökümetiň ygtyýarynda bolup, saýlawda kimiň ýeňiš gazanmagy saýlawçylara däl-de administrasiýanyň islegine bagly bolup galdy. Kim kolonizator administrasiýa ýarasa we oňa sadıklygyna ynandyryp bilse, şol kazy we biý bolup bilyärdi. Saýlawlarda dürli hileler, parahorluklar köpeldi. Munuň netijesinde saýlanan kazy we biýler öz işläň wagtynda saýlaw wagtynda sarplan harajatlaryny dürli ýollar bilen, aýratyn hem, paralaryň hasaby-na gatyaryp almaga hereket edipdir. Şonuň üçin kazylyk we biýlik girdejili wezipä öwrüldi. Kazylar we biýler wezipe eýelemegi we ony saklap galmak üçin kolonial hökümet wekilleriniň sadık hyzmatkärlerine öwrüldi.

1886-nji ýıldaky «Düzungünnama»da hem Türküstän ülkesinde kazylar sudy saklanyp galdy. Uýezd sudlary ýatyrylyp, olaryň ornuna şäher we zemstwo başlyklary tarapyndan saýlanan *uçastok mirowoý sudýalary* (sudlary) düzüldi. Welaýat dolandyryşynyň sud böülümleri welaýat sudlary bilen çalşyryldy. Sud derňewçileri, welaýat prokurory we olaryň kömekçisi wezipeleri yglan edildi.

1898-nji ýılda Türküstän ülkesinde sud düzgünnamalaryny goldamak kadalaryna görä welaýat sudlary ýatyryldy, olaryň ýerine okrug sudlary we Daşkent sud palatasy düzüldi. Daşkent sud palatasy diňe imperiýanyň ýokary sudy – hökümet senatyna boýun egýärdi. Okrug sudlary Türküstän

ülkesiniň ähli welaýatlarynda yylan edildi. Olaryň düzümi suduň başlygy, onuň orunbasary we suduň agzalaryndan ybarat bolupdyr. Jeza çäresini sudýalar we iki sud agzasy belläpdir. Olaryň kararyna garşy berlen ap-pelýasiýany imperiyada ýokary sud bolan hökümet senaty görüp çykyp-dyr. Şeýlelikde, Türküstan ülkesindäki sud ulgamy kolonial hökümet wekilleriniň we ülke administrasiýasynyň gözegçiligi astyna geçdi.

Özüňizi synaň!

Okrug sudlary – ...

1898-nji ýylda ...

General-gubernator ... wezipelerini hem ýerine ýetirdi.

Ülkede harby polisiýa tertibi

Türküstan ülkesinde patşa hökümeti ýerli ilatyň giň gerimli gozgalaňlara aýlanyp gidýän närazylyk hereketlerine garşy jeza çäreleri üçin imperiya peýdalaryny doly goraýan hukuky esaslar döretmäge hereket etdi. 1881-nji ýylda «Döwlet tertibi we jemgyýet asudalygyny goramaga gönükdirilen çäreler dogrusyndaky Düzgünnama» yylan edildi. Düzgünnama görä general-gubernator «güýçlendirilen» ýa-da «adatdan daşary» goramak ýagdaýyny öz ygtýýary bilen yylan etmek hukugyna eýe boldy. Beýle hukuk ülkede gozgalaň howpy bolan, «jemgyýet asudalygy» bozulan we «howatyrly ýagdaýlar» peýda bolan ýagdaýda oňa öz ygtýýaryna görä güýc we zorluk ulanmak mümkünligini aňladýardy. 1892-nji ýyldan başlap 1916-njy ýyla çenli Türküstan «güýçlendirilen goranmak » we «adatdan daşary» halatyna boldy.

Täze «Düzgünnama» şäher we obalaryň her bir künjegini gözegçilik astynda saklap duran polisiýa hyzmatlaryna goşmaça görnüşde uýezd başlyklaryna isprawnikler hukugyny hem berdi. Bu bolsa olary uýezd polisiýa başgarmalarynyň başlyklaryna deňleşdirilipdi. Olar her bir adamý ýedi güne çenli gabamaga ýa-da jerime salmak hukugyna eýe bolupdyrlar. Uçastok pristawlary wezipesi kömek görnüşinde yylan edilipdi. Adatda, olar salgylar ýygnamaga, ýerlerde borçlar, uýezd başlyklarynyň kararlarynyň ýerine ýetirilmegine ýolbaşçylyk eden ofiseller bolup, her bir özgerişler hakynda ülke administrasiýasyna maglumat berip duran ýagdaýda ilatyň üstünden zerur gözegçiligi amala aşyrýardylar. Öz uçastoklarynyň

Daşkentdäki harby buthana

çäklerinde olar sorag etmek we dernew işlerini alyp barmagy, tussag etmegi we jerime salmagy mümkünindi.

1882–1884-nji ýyllarda ülkäni barlan imperatoryň gizlin maslahatçysy F. Girs Türküstanda 2404000 adamyň ýasaýanlygyny we olardan 1200000 adamyň erkekligini ýazypdyr. Edil şu erkek ilata harby hyzmat borçlaryny yüklemek meselesine durup geçen patyşa emeldary

(F. Girs) bu howply syýasy çäre ekenligini duýduryp, Türküstan ilatyны armiýa çagyrmazlyk syýasatyndы goldady. Patyşa hökümeli ýerli ilaty yzygider görnüşde armiýada hyzmat etmeginden, söweşeň harby endiklerini artdyrmagyndan, goşunlary ýewropadaky ýaly kämilleşdirmäge öwretmekden we döwrebap ýarag-enjamlaryndan peýdalanmak ukyplaryny eýelemeklerinden gorkýardy. Şonuň üçin ýerli ilat amatly pursat gelende ynha şeýle harby ukyp we döwrebap ýaraglardan patyşa hökümətiniň özüne garşy peýdalanmagyndan gorkýardy. Ýerli ilaty ýaragsyzlandyrmaç, olarda ýaragly göreše bolan umydy söndürmek, söweşeň ukyplaryny ýok etmek we gadymy söweşeň başarnyklaryny düýp-damary bilen ýok etmek – Türküstan ülkesindäki patyşa hökümətiniň harby syýasatyň esasyň düzýärdi.

Ýatda saklaň!

Türküstan 1892-nji ýıldan 1916-njy ýyla čenli «güýçlendirilen goranmak» we «adatdan daşary goranmak» ýagdaýında boldy.

Jemini jemleyärис!

- ▶ Türküstanda harby we polisiýa tertipleri esasynda dolandyrmak we gözegçilik ulgamy ornadyldy.
- ▶ Milli-azatlyk hereketlerine garşy görüşmek maksadynda ýörite bölüm düzüldi.
- ▶ Ýerli ilat armiýada gulluk etmekden mahrum edildi.

Adalgalaryň düşündirişi

Polisiýa (*nemesçe – administrasiýa*) – jemgyýet howpsuzlygyny saklaýan gurama. **Isprawnik** – uýezd polisiýasynyň başlygy.

Apellýasiýa (*latynça – şikayat, närazylyk bildirmek*) – sud hökmünden närazy bolandan soň, onuň üstünden şikaýat arzasyny bermegiň bir görnüşi.

Zemstwo (*rusça*) – hukulkary çäkläp goýlan ýerli edara, müdirlik.

Kazy suldary – şerigat düzungüleri esasynda iş görýän sud.

Biý suldary – taýpanyň däp-dessurlaryna esaslanyp iş görýän sud.

Soraglar we ýumuşlar

1. Patyşa hökümeli haýsy resminama laýyklykda Türküstan çäklerinde «tertip» ornaşdyrdy?
2. XX asyryň başlarynda Türküstanda polisiýaçylar we isprawnikler nähili hukuklara eýe bolupdyrlar?
3. Nâme üçin ýerli ilat wekilleri harby gulluga alynmandyr?
4. Türküstanda koloniýa döwrüne čenli sud işleri nähili düzülipdi?
5. Kazy we biý sudlary nämä esaslanyp iş alyp barypdyr?
6. Nâme üçin patyşa hökümeli Türküstanda kazy we biý sudlaryny saklap galypdyr?
7. Kazy we biý sudlarynyň saýlanmagy nähili tertipde geçipdir?

16-§. XIX ASYRYŇ IKINJI ÝARYMY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA TÜRKÜSTANDA SOSIAL-YKDYSADY ÝAGDAÝ

**Kolonial
düzgüniň
güýçlendirilmegi**

Türküstän ülkesinde koloniýa tertibi harby güýç we giň pudaklanan polisiýä ulgamyna esaslanandy. Bu wagta čenli kolonial uruşlary alyp barmak üçin saklap durlan harby bölmelerden indi patyşa administrasiýasy tarapyndan ornaşdyrylan koloniýa tertiplerini goramak ýaragy hökmünde peýdalanylýan boldy.

Orta Aziýa demir ýollarynyň geçirilmegi Russiýanyň ykdysadyýeti üçin örän uly amaly ähmiýete eýe bolmak bilen birlikde harby-strategik maksatlaryny hem gözläp gurlupdy. Orta Aziýanyň basyp alınan çäklerinde Rus imperiyasynyň pugta ornaşyp almagy we kolonial syýasatynyň giň gerimli alyp barylmagynda demir ýollar möhüm orun tutdy. Harby goşunlar we ýarag-enjamlaryny Krasnowodskdan Gyzylarwada čenli Kawkazdan Orta Aziýa daşamak üçin demir ýol guruldy. Soňra demir ýol gurluşygy Aşgabada čenli dowam etdirildi. 1888-nji ýylda Samarkanda ilkinji poýezd geldi, 1899-njy ýylda bolsa demir ýol Daşkent arkaly Andijana čenli gurup bitirildi.

Russiýanyň harby ýaragly güýçleriniň esasy bazalary Kawkazda yerleşen bolup, ol ýerden Kaspi deňzi arkaly gämide tiz geçmek mümkündi. Krasnowodskdan bolsa demir ýol bilen Samarkanda, Daşkente we Andijana yetip gelmek amatly boldy. Indi harby

Daşkentdäki demir ýol wokzaly

bölümleri Krasnowodskdan Andijana çenli bolan 3 müň kilometrden gowrak aralyk görürmek üçin kyn bolmaýan boldy.

Türküstanda pagta ekininiň giň ýáýradylmagy we Russiýa kapitalynyň yqlan edilmegi bilen XX asyryň başlarynda demir ýollaryň diňe harby däl, eýsem ykdysady ähmiýeti hem göterildi. 1905-nji ýylда Orenburg-dan Daşkende çenli demir ýol gurlup tamamlandı.

Özüňizi synaň!

1888-nji ýylда ... 1899-njy ýylда ... Demir ýol ... maksatlarynda guruldy.

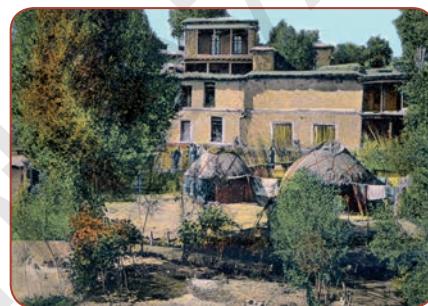
**Ykdysadyýetiň
kolonial
bähbitlere boýun
egdirilmegi**

XIX asyryň ikinji ýarymynda Rus imperiýasy tarapyndan basyp alnan Orta Aziýa çäklerinde ýasaýan halklaryň syýasy, ykdysady, sosial we medeni durmuşynda ýiti özgerişler bolup geçdi. Şonuň bilen birlikde ülkäniň ykdysadyýeti imperiýanyň peýdalaryna doly boýun egdirildi. Bu döwürde ülkä Russiýa kapitaly, Yewropa önumleri we täze önemçilik tehnologiyalarynyň giřip gelmegi giňeldi. Birnäçe bank we senagat bölmeleri iş başlady. Bu özgerişler ülkede pagtaçylyk, magdançylyk, çig maly ilkinji gaýtadan işlemek, ýag senagaty ýaly käbir pudaklaryň ösmegine täsir etdi.

Ykdysadyýetdäki özgerişler imperiýanyň ülkedäki peýdalaryndan gelip çykyp, bir taraplayın alyp baryldy. Önümçilik we söwda-satyk Rus imperiýasy we ol arkaly başga döwletler bilen aragatnaşyklaryň giňelmegi netijesinde ösdi. Aýratyn hem, imperiýanyň dokmaçylyk senagaty üçin pagta ýetişdirmegi köpeldi. Bu ülkede başga görnüşdäki oba hojalyk önumleriniň kemelmegine, aýratyn hem, gallanyň gytçylygyna sebäp boldy. Bu döwürde beýleki pudaklara garanda senagatyň pagta çig malyна ilkinji gaýtadan işlemek işlerine niyetlenen

pudagy ösdi. Pagtany diňe arassalamak we ýag almak pudagy ýola goýlup, pagta çig malyndan taýýar önum taýýarlamak imperiýanyň merkezi guberniýalarynda ýerine ýetirilipdir. Ülkeden alınan başga çig mallar, meselem, ýüň we derini gaýtadan işlemek hem şeýle ýagdaýda bolupdyr.

1867–1900-nji ýyllarda Türküstan general-governatorlygynda işe düşüri-

**İlatyň ýasaýyş jaylary.
XIX asyryň ahyry**

len 175 sany senagat kärhanasy bo-lup, olaryň köp işleri el zähmeti bilen ýerine ýetirilipdir. Ýerli senagat işçileri hanaweýran bolan daýhanlaryň ýa-da işsiz galan hünärmentleriň sany barha artýardy. Kärhanalarda iş günü 16 sa-gat bolup, işçileriň hukugyny goraýan gyrama bolmandyr, işçiler arz edip hiç kime ýüz tutup bilmändirler.

Rus imperiýasynyň merkezi raýonlarynda işläp çykarylan senagat we başga görnüşdäki önumleriň ülkä girip gelmegini netijesinde ýerli işläp çykaryjylar – hünärmentleriň önumleriniň bazary krizise duş gelip, olaryň kemelmegine alyp geldi. Russiýadan getirilen arzan nyrhlardaky zawod we fabrikleriň önumleri ýerli hünärmentler tarapyndan işläp çykarylýan önumleriň bazaryny syndyrdu. Munuň netijesinde ülkede ençeme adamlar, aýratyn hem, hünärmentler işsiz galdy.

Russiýanyň maýa goýumlary ülkede işläp çykarmagy ösdürmäge däl-de, eýsem bar tebigy baýlyklary özleşdirmäge, arzan çig mala eýe bolmaga, olary alyp gitmäge, özünde işläp çykarylan önumleri bu ülkeleyde satmaga gönükdirildi. Şu maksatda söwda-satyk pudagyny we demir ýollary giňeltmäge uly üns berildi. Patyşa hökümeti tarapyndan ülkeyden alynýan peýdalar bu çäkleri ösdürmek üçin däl-de, eýsem imperiýa hazynasyny doldurmak, Russiýanyň söwdagärler we maýadarlaryny baýatmaga hyzmat etdi.

Ýatda saklaň!

Russiýa maýasy ülkede önemciliği ösdürmäge däl-de, eýsem tebigy baýlyklary özleşdirmäge, özünde öndürilen önumleri satmak, çig maly alyp gitmek we demir ýollary gurmaga hyzmat etdi.

**Pagta çig malyna
bolan zerurlyk**

Rus imperiýasynyň Türküstan hakyndaky ähli rejeleri pagtaçylygy ösdürmäge gönükdirilipdi. Ülkäni Russiýa dokmaçylyk senagaty üçin esasy çig mal ýetirip berýän çäge öwürmek niýetlenipdi.

Çarwaçylykda ýaýlalar üçin peýdalanylýan ýerleriň pagta meýdanlaryna öwrülmegi, çarwaçylygyň we çarwa önumleriniň kemelmegine alyp geldi.

Orta Aziýa Döwlet banky. Daşkent

Pagtanyň Russiya iberilişi

(Amerika sorty) yetişdirilip başlandy. Bu sort ýerli sortlara garanda ençeme ýokary hasyl berýärdi.

Patyşa hökümeti pagta meýdanlarynyň giňelmegini we hasylyň gowy bolmagy Orta Aziya regionynda suw bilen bagly bolanlygy üçin irrigasiya pudaklaryny giňeltmäge hereket edipdir. 1911-nji ýylda Syrderýa magistral kanalyny gurmak işleri başlandy we 1913-nji ýyla gelip gutardy. Emma Daşkent jülgesi, Samarkant welaýaty we Fergana jülgesinde suwarmak pudagy boýunça işleriň köpüsü bejerilmän galyp gitdi. Kolonial hökümet üçin pagta ülkede nebit we altyndan soňky orunda durýan girdejili pudaga öwrüldi.

Jemini jemleýär!

- ▶ 1888-nji ýyl – Samarkanda çenli demir ýol çekildi.
- ▶ 1899-njy ýyl – Daşkent arkaly Andijana çenli demir ýol guruldy.

Soraglar we ýumuşlar

1. Koloniya döwründe ykdysadyýetiň haýsy pudaklary ösen we oňa sebäp näme?
2. Kolonial syýasat ýerli hünärmentçilige nähili täsir etdi?
3. Pagta we başga baýlyklar näme üçin diňe çig mal görnüşinde gerek boldy?
4. Türküstanyň haýsy welaýatlary pagta yetişdirýän merkezleri bolupdyr?

IV B Ö L Ü M

XIX ASYRYŇ AHYRYNDA TÜRKÜSTANDAKY MILLI-AZATLYK HEREKETLERİ

Bölümi öwrenmek netijesinde:

- ▶ Türküstanda milli-azatlyk hereketleriniň başlanmagy we sebäpleri;
- ▶ 1885–1890-njy ýyllarda Türküstandaky halk gozgalaňlary;
- ▶ Patyşa administrasiýasy jeza syýasatynyň güýçlenmegini;
- ▶ Daşkentde «mergi gozgalaň», 1898-nji ýyldaky Andıjan gozgalaňlary;
- ▶ Ilatyň XIX asyryň ikinji ýarymyndaky milli-azatlyk hereketleriniň jemleri we ähmiýeti dogrusynda bilip alarsyňyz.

17-§. TÜRKÜSTANDA MILLI-AZATLYK HEREKETLERINIŇ BAŞLANMAGY WE ONUŇ SEBÄPLERI

**Kolonial
jebir-sütemiň
güýçlenmegini**

Rus imperiýasy Türküstan ülkesini basyp alan-
dan soň, ýerli ilatyň milli döwletçilik, azatlyk
duýgularyny söndürmegi esasy wezipe diýip ha-
saplapdyr. Bu wezipäni amala aşyrmadan, öz
hökümardarlygyny aňsatlyk bilen saklap bolmazlygyny patyşa hökümeti
gowy bilýärdi. Her bir kolonizator döwlet harby we basybalyjylyk
ýoly bilen basyp alınan çäkleriň baýlyklaryndan öz bähbitleri ugrunda
peýdalanmaga hereket edýär. Türküstanda hem edil şu görnüşde iş alyp
baryp, ülkäni Rus imperiýasynyň esasy çig mal bazasyna öwürmäge
hereket etdi. Ülkede senagat önemciliigi ösüp, kapitalistik gatnaşykla-
ra ýuwaş-ýuwaşdan ýol açylýan bolsa-da, bu halkyň maddy ýagdaýyny
gowulandyrmadı, eýsem kärhana hojaýnlarynyň, söwdagärleriň,
emeldarlaryň baýamagyna ýol açyp berdi.

Ýer-mülkiniň baýlaryň we iri söwdagärleriň elinde toplanmagy kem
ýerli daýhanlaryň, kärendeçileriň köpelmegine sebäp boldy. Süýthorluk
misli görülmedik derejede ösdi. Karz beriji cassada pul serişdelerinden
diňe käbir dellallar – baýlar, süýthorlar, söwdagärler we şoňa meňzeş
ýolguçlar peýdalanyp, ony özleriniň islegine görä peýdalanýardylar.
Pagtany satyn alýanlar daýhanlaryň örän mätäç bolup galmaklary-
ndan peýdalanyp, geljek ýylyň başsyna ýene-de kem nyrh belgiläp, karz
berýärdi. Süýthoruň penjesine düşüp galan daýhan hojalyk erkinliginden

Haly dokaýjylar

mahrum bolup, karz beren adam nämäni buýursa, şony ekmäge mejburdy.

Karz we nesýelerden peýdalanmak ýokary galдыgy saýyn daýhanlaryň ýagdaýy gitdigiçe peselip, garyplyga yüz tutdy. Olar karzlary sebäpli öz ýerlerini satyp goýbermäge mejbur bolupdyrlar. Türküstanyň koloniýa öwrüldirylmagy diňe daýhanlaryň däl-de, eýsem müňlerçe maşgalalaryň güzeranyny geçiřip duran hünärmentleriň hem ýagdaýyny agyrlaşdyrdy. Russiýanyň senagaty tarapyndan işläp çykarylan öý-hojalyk enjamlary, aýratyn hem, dokmaçylykönümleri bilen Orta Aziýanyň bazarlary doldurylmagy netijesinde hünärmentçiliğiň ençeme görnüşleri krizise duş geldi. Bu wagta gelip ykdysady kynçylyklar, ýasaýyş derejesiniň ýamanlygy, salgylaryň köplüğü, zähmet borçlarynyň agyrlygyndan ýerli ilatyň ýagdaýy has-da agyrlaşdy. Beýle ýagdaý garyplaryň sanynyň köpelmegine alyp geldi. Bularyň ählisi ülke halklarynyň syýasy koloniýanyň zulmuna düşmegi, milli döwletçiliğiň ýitirilmegi we hökümdar administrasiýa tarapyndan her taraplaýyn kemsidilmegine sebäp boldy.

Milli-azatlyk hereketleriniň başlanmagy

XIX asyryň ahyrynda ykdysady kynçylyklar we halkyň ruhy taýdan kemsidilmegi, ýerli däp-dessurlara garşı bolan kararlaryň kabul edilmegi netijesinde Türküstan Rus imperiýasynyň milli-azatlyk hereketleri has öjügen merkezlerinden birine öwrüldi. (Ülkäniň dürli ýerlerinde gösterilip gelýän bu gozgalaňlaryň hereketlendiriji güýji, esasan, daýhanlar, şäher hünärmentlerinden ybarat ilatyň garyp bölegi boldy. Bu hereketerde Watanperwer ruhanylar, milli buýsanjyny ýitirmedik mülkdarlar, söwdagärler hem gatnaşdylar.) Kolonizatorlyga garşıULKANIň dürli ýerlerinde närazyçylyk çykyşlary bolup geçdi. Meselem, 1878-nji ýylda Mündepede (házırkı Marhamat tümeni) kolonizatorlaryň syýasy we ykdysady zulmuna garşı Ýetimhanyň ýolbaşçylygyndaky gozgalaň gösterildi. Ony kolonial hökümet güýç bilen basyp ýatyrdy. 1879-njy ýylyn güýzünde ýerli ilat Fergana welaýatynyň edarasynyň binasynyň öönüne açyk-aýdyň närazyçylyk bildirip ýygnaldylar. Olar Margilan uýezdinde salgylarıýnamagyň kanunsyz görnüşine garşı çykyp, salgylaryň kemel-dilmegini berk talap etdiler.

Gozgalaňyň güýçlenip gitmeginden gorkan patyşa hökümeti komissiýa düzüp, ýagdaýy öwrenmäge giriþdi. Komissiýa welaýatda pagta ekininiň giň gerimde ekilenligini, netijede başga möhüm ekinleriň has kemelmegi muňa sebäp bolanlygy mälim boldy.

1880-nji ýylyň noýabrynda ilatyň hemme salgylary tölemegine garamazdan, Hojant uýezdiniň başlygy Hojant we Oradepe tümenlerindäki ilatdan goşmaça ýer salgydynyň alynýanlygy mälim boldy. Munuň netijesinde sabyr käsesi dolan ilat Rahmangulhajynyň, Mirkerimbaýlaryň ýolbaşçylygyndaky adamlar uýezd başlygynyň edarasyna baryp, adalatsyz salgydyň ýatyrylmagyny talap etdi. Muňa jogap hökmünde başlyk mirşaplaryna hereketiň ýolbaşçylaryny tussag etmegi buýurdu.

Talańçylyk, salgylar we jebir-sütem öjügenligi sebäpli 1882-nji ýylyň başlarynda Namanganýň ilaty administrasiýa garşıy baş gösterip çykdy. Bu sapar olar uýezd başlygynyň öýünü gurşap aldylar. Uýezd işgärleri harby bölümi kömege çagyryp, herekete gatnaşyjylary berk jezalady.

1885-nji ýylyň ýazynda Fergana jülgesinde halk gozgalaňlary gaýtadan ýokary galyp, Andijanda Derişhanyň ýolbaşçylygyndaky gozgalaň gösterildi. Indi gozgalańçylar göreş usullaryny üýtgedip, baýlar we wolost başlyklarynyň öýlerine hüjüm gurnadylar. Şol ýyllarda gozgalaň yzlyyzyna bütin welaýata dargady.

1896-njy ýylda Namangan uýezdiniň Aksuw-Şährihan wolostyndaky Naýmançy, Köne mazar, Langarbap obalarynda ilatyň müňbaşylaryň saýlawlaryndaky närazyçylygy açykdan-açyк gozgalaňa aýlanyp gitdi. Türküstanda patyşa hökümetiniň hökümdarlygy, amala aşyrylyan kolonial syýasatyna garşı üzüküň her bir künjeginde ýerli ilat tarapyndan dürli görnüşdäki närazyçylyk hereketleri alnyp baryldy.

Özüňizi synaň!

1878-nji ýylda ...   1882-nji ýylda ...   1885-nji ýylyň ýazynda ...
 1880-nji ýylyň noýabrynda ...   1896-nji ýylda ... gozgalaňlar başlandy.

Bent gurluşygy. XIX asyryň ahyry

Halk hereketlerine garşy jeza çäreleriniň güýçlendirilmegi

Rus imperiyasynyň sówda-senagat çäkleri Türküstan ülkesini her taraplayyn, aýratyn hem, ykdysady taýdan bakna etmekde aktiw gatnaşdylar. Kolonial hökümet ilki bilen göçürip getirilenleriň obalaryny özbek, gyrgyz, täjik obalaryndan bölüp, özbaşdak bolmagyny üpjün eden bolsa, soňra bu obalar we ýerli obalary birleşdiren wolostlara başlyklary ýerli ilata degişli bolmadyk şahslardan goýup başlapdyrlar. Olar arkaly ýerli ilatyň üstünden dolandyryşy we gözegçiligi öz elliňine doly almak göz öňünde tutulýardy. Ülke administrasiýasy gozgalaňlaryň täze görnüşde güýçlenip gitmeginden hemiše howatyrlanyp durýardy.

Jeza goşunlary

General-gubernatoryň edarasyň ýörite bölmىniň başlygy öz sözünde «gozgalaňa meýilli» ilat we killerini harby suda bermek we bu suduň ölüm jezasyny aç-açan ýerine ýetirmegi hakynda pikir bildirdi. Ol halky gorkuzyp we tabynlykda saklap durmak ülkede tertip hem-de asudalygy üpjün etmäge bolan ýeke-täk serişde diýip düşündirdi.

1892-nji ýyldan kolonizatorlar ýonekeý raýatlary administrasiýa garşylyk görkezen ýagdaýda doğrudan-dogry meýdan suduna berip başladylar. «Günäkärler»i aç-açan öldürmek indi adamlary gorkuzmak üçin kolonizatorlara uly hukuklar berdi. .

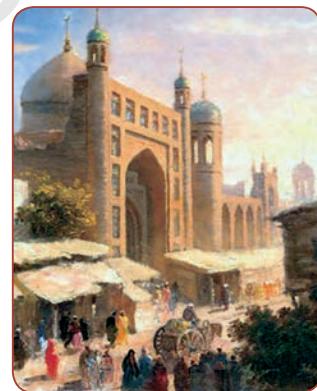
Soraglar we ýumuşlar

1. Kolonial jebir-sütemiň güýçlenmegini, esasan, nähili görnüşlerde aýdyň góze görünüýär?
2. Kolonial hökümetiň Türküstanda alyp baran syýasatynyň maksat we wezipeleri nämeden ybaratdy?
3. Halkyn durmuşynyň garyplasmagyna nähili faktorlar sebäp boldy?
4. Nämé üçin halk hereketleri XIX asyryň 70-nji ýyllarynyň ahyrynda esasan Fergana jülgesinde güýçlendi?
5. XIX asyryň 80-nji ýyllarynyň ahyry – 90-njy ýyllarynyň başlarynda Fergana jülgesiniň haýsy wolost we úyezdlerinde halk gozgalaňlary bolup geçdi?

18-§. DAŞKENTDE «MERGI GOZGALAŇ»

**Gozgalaňyň
başlanmagynyň
sebäpleri**

1892-nji ýylyň mart aýynda Owganystanda mergi keselligi ýáýrady. Bahar paslynyň ahyrlaryna gelip bu kesellik Samarkant welaýatynyň Jizzak uýezdinde, 7-nji iýündə bolsa Daşkentde hem hasaba alyndı. Daşkent şäher administrasiýasy kesellige garşı görülyän çäreleriň hatarynda şäherdäki 12 sany gabrystany ýapyp goýdy. Bu kesellikden wepat bolan adamlar üçin şäheriň çetinden ýörite gabrystanlar açmak wada edildi. Emma hakykatda şäheriň daşyndan diňe bir sany gabrystan açyldı. Sanitariýa çäreleri halka düşnükli edip düşündirilmedi. Mundan daşary lukmanlaryň we tebipleriň ýetmezçiliği sebäpli keselleri barlamak köplenç üçünji ýa-da dördünji günü geçirilýärdi. Bu wagtda ilatyň ortasynda kolonizator administratorlar suwy, lukmanlar bolsa keselleri bilkastdan zäherleyänligi, jesetleriň gabylardan çykaryp taşlanýanlygy barasyndaky myş-myşlar şäheriň içine ýaýrady. Türküstan ülkesinde 1892-nji ýylyň 18-nji iýunyndan güýje giren «Harby ýagdaýda» diýip yylan edilen ýerler hakynda Düzgün» yylan edildi. Beýle ýagdaý ilatyň arasynda howsala we howatyr getirip çykardı. Bu wagtda Daşkendiň Köne şäherdäki halkperwer aksakgaly Inagamhoja Umriýohojaýew wezipesinden azat edildi. Onuň ýerine saýlanan şahs para almagy güýçlendirmek maksadynda başga kesellik bilen keselläp wepat eden adamlary hem mergi üçin açylan şäher çetindäki gabrystana jaýlamagy buýurdy. Halk muňa örän närazy boldy. Bu ýagdaý gozgalaňyň başlanmagyna sebäp boldy.

Daşkendiň köcezi.
XIX asyr

1892-nji ýyldaky närazyçylyk hereketlerini getirip çykaran esasy sebäp, birinjiden, ýerli ilata görä syýasy, sosial-ykdysady taýdan kolonial jebir-sütemiň gitdiçiye güýçlenýänligi; ikinjiden, halk köpçüluginiň agyr ýagdaýy, hünärmentler we merdikärleriň aýawsyz işledilmegi; üçünjiden, gündelik haryt öňümleriniň nyrlalarynyň dyngysyz artmagy, salgylaryň köplüğü; dördünjiden, emeldarlaryň öz wezipelerinden peýdalanmagy, parahorluk ýaly ýagdaýlaryň köpelip gitmegi boldy.

**Gozgalaňyň
başlanmagy**

Taryhda «Mergi gozgalaň» (ýa-da «Daşatar wakasy») diýip at alan gozgalaň 1892-nji ýylyň 24-

Gozgalañçylaryň şäher häkimine hüjümi

nji iýunynda başlandy. Ilki bilen ýerli ilatyň ynsapsyz emeldarlar we süýthorlara, häkimiýeti özleştirmek bilen at göteren şäheriň baş aksakgalyna garşy närazyçylygy bilen başlandy. Bu gozgalañçylar, esasan, merdikärler we hünärment-ussalardan ybaratdy.

Bu wakany öz gözü bilen görenlerden biri şeýle ýazypdy: «Gozgalañçylaryň maksady bolup geçýän kemsitmele-ri bes etmegi gazarmakdy. Alaman şäheriň başlygy S. Putinsewiň ýanyна çäre görmek barasyndaky talaby bilen

ýola düşyär. Alamanda okatar ýa-da döwrebap gurallar hem ýok bolup, olar takmynan 400 adamdan ybaratdy».

Köne şäheriň aksakgaly Muhammet Ýakup alamandan gorkup şäheriň başlygynyň ýanyna barýar. Halk S. Putinsewden aksakgaly olaryň ygttyýaryna bermegini talap etdiler. S. Putinsew bolsa gepleşigiň ornuna güýç ulanmagy makul gördü. Güýç ulanmak baradaky buýrukdan soňra sabyr käsesi dolan halk uzak wagt oýlap oturmazdan häkime garşy hüjüme başlady. Onuň adamlaryny derbi-dagyn edip, özünü urdular. Daşkent aksakgalynyň öyüne ot berdiler. S. Putinsew we onuň mirşablaryny uran halk edarany hem agdar-dünder etdi. Gozgalaň basyp ýatyrmak üçin kazaklar polky we bir rota esger çagyrylyar.

Özüňizi synaň!

Muhammet Ýakup – ...

Polkownik Putinsew – ...

Gozgalaňyň sebäpleri – ... Gozgalañçylar ... ybaratdy

Gozgalaň basyp ýatyrylandan soňky çäreler

Ülke administrasiýasynyň närazyçylyk hereketleriniň rehimsiz usullar bilen basyp ýatyrylmagy, gozgalaň gatnaşyjylaryny aýawsyz jezalamagy kolonial hökümetiň ýüzünü aýdyň görkezdi. Daşkentdäki gozgalaň Türküstan koloniýa administrasiýasyny güýçli howatyra saldy. Ol hökümete polisiýa şatyny köpeltmek we jeza hukuklaryny ýene-de artdyrmak hakynda yüz tutdy. Sankt-Peterburg Türküstan general-gubernatorynyň haýşsyny kanagatlandyryp, ülkede «mirşabalyk ýagdaýy»ny yylan etmäge rugsat berdi. Kolonizatorlar üçin

giň hukuklar berildi. Türküstan general-gubernatory «güýçli goragda» diýip yqlan edilen ýerlerde ýygnaklary dargadyp goýbermek, söwda-senagat kärhanalaryny ýapmak, metbugat organlaryny gadagan etmek, islendik adamy sürgün etmek, jerime salmak we başga hukuklary aldy. «Adatdan daşary goragda» diýip yqlan edilen ýerlerde bolsa bütin häkimiýet general-gubernatoryň ýa-da onuň saýlan baş orunbasarynyň eline geçdi.

Daşkent. Köne şäheriň köceleri. XIX asyr

Bu gozgalaňyň basyp ýatyrylmagynda kolonizatorlar öz peýdalary ugrunda halkyň däp-dessurlary, dini ynamlary, milli gymmatlyklaryny aýak asty etmekden hem gaýtmaýandylaryny görkezdiler. Umuman alanda, kolonizatorlar her ädimde özleriniň ülkede häkim we basybalyjydyklaryny ýerli ilata görkezdiler.

Özüňizi synaň!

1892-nji ýylyň 18-nji iýunynda ... 1892-nji ýylyň 24-nji iýunynda ...
«Güýçli goragda»ky çäkler – ...

Soraglar we ýumuşlar

1. Ýerli ilatyň hukuklarynyň çäklenmegini nämelerde görýärsiňiz?
2. Daşkent gozgalaňynyň başlanmagynyň sebäplerini aýdyň we milli gymmatlyklara nämeler girýänligini düşündiriň.
3. Gozgalaň haçan başlandy? Kolonizatorlar we olara hyzmat edýänleriň haýsy hereketi halky aýaga galdyrdy?
4. Gozgalaň basyp ýatyrylandan soňra nähili çäreler amala aşyryldy?

19-§. ANDIJAN GOZGALAŇ

Gozgalaňyň sebäpleri

XIX asyryň ikinji ýarymynda Türküstanda Rus imperiýasyныň ornadan kolonial ulgamy ýerli ilaty syýasy hukuklardan mahrum etdi, milli, dini gymmatlyklaryny aýak asty etdi, ykdysadyýetini bolsa imperiýanyň mak-satlaryna boýun egdirip, halkyň ýasaýşy, maddy ýagdaýyny erbetleşip, garyplyga alyp geldi.

1886-njy ýyldaky «Türküstán ülkesini dolandyrmak baradaky Düzgünnama»a görä ülkede koloniýa syýasaty kanun resminamalary esasynda pugtalap goýuldy. Munuň netijesinde ülkelä ilatyna görä jebir-sütem ýene-de güýçlendi. Bu Düzgünnamanyň öz öñünde goýan esasy mak-

sady bu ülkede ýer meselesini koloniýanyň peýdalaryna laýyklaşdymak bolupdyr. «Düzgünnama» yylan edilenden soň onda göz öňünde tutulan çäreleri amala aşyrmakda ýerli ilatyň milli, dini we ýerli aýratynlyklary hasaba alynmady.

Bu «Düzgünnama» esasynda patyşa administratorlary ýerli halka deňişli ýerleriň köp bölegini elinden aldy we olaryň esasynda Russiýadan göçüp gelenler üçin ýer fondy düzüldi. Beýle syýasatda ýer meselesi örän näzik bolupdyr, ilatyň gür ýerleşen, aýratyn hem, suwarylýan ekin meýdanlary kem bolupdyr. Fergana jülgesinde ýerli ilatyň ýagdaýyny ýamanlaşdyryp goýberdi. Mundan daşary Fergana jülgesi, esasan, imperiýanyň pagta çig malyny ýetişdirip berýän pudagyna öwrüldirylypdy. Jülgede pagta ýetişdirmegiň köpeldilmegi sebäpli galla, azyk ekinleriniň meýdany we ýáylalaryň gysgarmagy, azyk-haryt we başga önumleriň bahasynyň artyp gitmeginé alyp geldi.

1891-nji ýylda Russiýadan ilatyň Fergana welaýatyna köp göçürip getirilmegi, olaryň ýerleşdirilmegi ýeri kem we ilaty gür ýasaýan jülgäniň ýagdaýyny has-da kynlaşdyrdy. Patyşa hökümetiniň beýle hereketleri ýerli ilatyň närazyçylygynyň has-da artmagyna sebäp boldy.

Kolonial hökümet Türküstan ülkesiniň ähli ýerlerinde ýerli ilatyň milli we dini gymmatlyklaryny hasaba almazdan, olara garşy syýasat alyp baryldy. Patyşa hökümeti tarapyndan ülkedäki wakf mülkleri gysgaldyldy. Wakf mülklerine deňişli ýerleriň ýatyrylmagyna gönükdirilen çäreler bolsa wakf ýerleriniň köp böleginiň döwlet mülkine öwrüldirylmagyna alyp geldi. Bu ülkäniň durmuşynda, giň halk köpçüliginiň arasynda abraýy ýokary bolan dindarlary, dini edaralar we bilim mesgenlerinde iş alyp barýan işgärleriň ýiti närazylygyny getirip çykardy.

Närazylyk hereketlerine ülke administrasiýasynyň ýerli halkyň bähbitlerinden imperiýanyň bähbitlerini üstün bolan syýasat alyp barmagy, ýerli ilatyň ýasaýyış derejesiniň ýamanlygy, salgylaryň köplüğü, emeldarlaryň parahorlugy we öz wezipesinden peýdalananmaklary, tölegler hem-de borçlaryň agyrlygy ýalylar sebäp boldy.

Magaryf, medisina hyzmaty, abadançylyk işleri garawsyz bolup, olara hökümet tarapyndan serişde garadylmandyr. Beýle ýagdaýlar ýerli halklaryň kolonizatorlara bolan gazabyň artdyryp, olara garşy pitne we gozgalaňlar göterilmegine getirdi.

Gozgalaňçylaryň ýeňilmegi

Özüňizi synaň!

1891--nji ýylda ...

Gozgalaňyň sebäpleri ...

Gozgalaňyň başlanmagy

Türküstän ülkesinde XIX asyryň ahyrlarynda bolup geçen gozgalaňlardan biri bu – 1898-nji ýyldaky ýerli halklaryň kolonizatorlara garşy göteren Andijan gozgalaňy hasaplanýar. Bu gozgalaňa jülgäniň ilatynyň arasynda Dukçy işan adyny alan Muhammet Aly (1846–1898) ýolbaşylyk etdi. Dukçy işan takwa dindarlardandy. Ol ýonekeý fiziki kanunlardan peýdalanylп sada halkyň arasynda keramat görkezipdir. Ony «keramatly» diýip hasaplan ilat gozgalaňa ýolbaşylyk etmäge çagyrypdyr. 1898-nji ýylyň bahar paslynda jülgäniň dürli ýerlerinde Muhammet Alynyň ýolbaşylygyndaky gozgalaňyň boljaklygy hakynda habar ýaýrapdyr. Bu waka we Dukçy işan hakyndaky maglumatlardan kolonizator administratorlar hem habar tapypdyrlar.

Ýerli ilatyň kolonial jebir-sütemine garşy närazyçylyk hereketleriniň açykdan-açyk gozgalaň görnüşinde başlananylп gitmegine 1898-nji ýylyň 17-nji maý günü Muhammet Aly öz adamlary arkaly töwerektdäki obalara habar ýaýradyp, gozgalaňy başlamagyň wagty gelenligini yylan etmegi sebäp boldy. Şol gün gije gozgalaňçylar tarapyndan Täjikobadaky telegraf simleriniň gyrkyp taşlanmagy bilen gozgalaň başlananylп gitdi. Olar ýolda duş gelen Asaka pristawyny öldürdiler. Dukçy işanyň ýolbaşylygyndaky gozgalaňçylar ikä bölünip, olaryň birine Ziýowuddin magsym ýolbaşylyk etdi. Gozgalaňçylar Kutçy obasyna ýetip baranlarynda olaryň hataryna ýene 200 adam, Koýly obasyna baranlarynda bolsa miňbaşy Gaýypnazар öz adamlary bilen goşuldy. Şondan soň gozgalaňçylar Andijandaky harby kazarma hüjüm etdiler.

Gozgalaňçylar bilen kolonial administrasiýanyň harby güýçleriniň arasynda bolup geçen çaknyşykdan soň güýçleriň we harby gural-ýaragyn deň bolmanlygy sebäpli gozgalaňçylar yza çekilmäge mejbür boldular. Bu çaknyşykdä harby kazarmanyň söweşijilerinden 22 sanysy öldürildi, 22 sanysy ýaradar boldy.

Wolost başlygy mirşebler bilen.
Fergana welaýaty. XIX asyryň ahyry

Gozgalaňylardan 11 sanpsy heläk boldy, 8 sanpsy ýaralandı. Şäherde harbylar bilen gozgalaňylaryň ortasynda bolup geçen dyngysyz atyşmalar netijesinde diňe gozgalaňçylar däl, eýsem ençeme parahat ilat wekilleri hem heläk boldy

Gozgalaňyň başlananlygy barasyndaky habaryň alynmagy bilen patyşa hökümeti örän tiz çäre görmäge we ony basyp ýatyrmaga hereket etdi.

Tussagdaky Dukçy işan

Gozgalaň Andijanda, aýratyn hem, ruslaryň ýasaýan Täze şäherde howp döretdi. Kolonizator emeldarlardan başlap tä ýonekeý raýatlara çenli gorkup, öýlerinde bukulyp oturdylar. Hat-da tümenbaşy polkownik Konşewskiý hem köçä çykman, öz öýünden telefon arkaly harby güýçlerni çagyrdy. Harby güýçler üç sagadyň içinde Andijana ýetip gelip, Täze şäherde dogry gelen ýerli ilaty oka tutdular. Munuň netijesinde umuman gozgalaňa bagly bolmadık ýüzlerce adamlar kolonizatorlaryň okundan gurban boldy.

Özüňizi synaň!

Muhammet Aly işan – ...

1898-nji ýylyň 17-nji maýynda ...

Gozgalaňyň basyp ýatyrylmagy

Andijandaky 1898-nji ýıldaky gozgalaňdan soň patyşa Nikolay II Türküstan general-gubernatory general-leýtenant A. Wrewskiýni wezipesinden boşadyp, onuň wezipesini wagtláýyn Syrderýa welaýatynyň harby gubernatory N. Korolkowyň üstüne ýüklediler. Ol kolonial syýasaty zulumkärlik bilen amala aşyrmak barasynda diňe ülkede däl-de, eýsem imperiýanyň hökümdar çäkeriniň arasynda hem belgilidi. Onuň üstüne gozgalaňylary düýbünden ýok etmäge gönükdirilen jeza ekspedisiýasyna diňe özi ýolbaşylyk etmegi hem tabşyryldy. N. Korolkow 1898-nji ýylyň 20-nji maý günü gozgalaňyň göterilmeginiň öünü almanlyklary üçin Fergana welaýat harby gubernatoryny we birnäçe emeldarlary wezipesinden boşatdy. Kolonial hökümet gozgalaň bütinley basyp ýatyrmak üçin oňa gatnaşan adamlary rehimsiz jezalady. Gozgalaň basyp ýatyrylandan soň, iki müňe golaý adam tussag edildi. Halkyň gözünüň öñünde gozgalaňçylar jezalandı. Dukçy işan we onuň egindeşleri asyp öldürildi. Maglumatlara görä jemi 380 adam ölüm jezasyna höküm edildi. Emma halkyň ýene-de gazabyň artmagyndan gorkan

imperiýa administrasiýasy, aýratyn hem, harby wezir A. N. Kuropatkin täze saýlanan Türküstan general-gubernatory S. M. Duhowskoýa ölüm jezasyny köpeltmezlik hakynda telegramma goýberdi. Onda ölüm jezasyny katorga we tussag jezasyna çalyşmak dogrusynda görkezme berdi, emma 22 adama berlen ölüm jezasy öz güýjünde galdy.

1898-nji ýylda bolup geçen gozgalaň ýerli ilatyň öz janlaryny hatara goýup, kolonial zulma garşı göreş alyp barmak mümkünligini görkezdi. Olar elliňine ýarag alyp, aýagasty edilen hak-hukuklary, arzuw-umytalary üçin göreşdiler. Gozgalaň yzsyz gitmedi. Ol giň halk köpcüligine azatlyk üçin göreše garşı ýol görkezdi we müňlerçe adamlary kolonial jebir-süteme garşı aktiw göreşmäge ruhlandyrdy.

1898-nji ýyldaky gozgalaň derbi-dagyn edilen bolsa-da, ýerli halklaryň özbaşdaklyk we azatlyk üçin göreşlerini togtadyp bilmedi. Ülkäniň dürli künjeklerinde närazylyk hereketleri dürli görnüşlerde do-wam etdi. Gozgalaň bolup geçenden soň bir ýyl geçip, 1899-nji ýylyň 20-nji iýunynda Fergana jülgesinde ýene-de täze gozgalaň başlandy. Kolonizatorlyga garşı gozgalaňlar Türküstan ülkesiniň ähli ýerlerinde diýen ýaly dowam etdi. Türküstan ülkesi Rus imperiýasy üçin iň birahat, dyngysyz närazylyk hereketleri we gozgalaň bolup durýan çäklerden bi-rine aýlanyp galdy.

Özüňizi synaň!

N. Korolkow – ...

Katorga – ...

1898-nji ýylyň 25-nji iýunynda ... 1899--nji ýylyň 20-nji iýunynda ...

Gozgalaňçylaryň ýalňyşlary

1898-nji ýylda Andijanda başlanan gozgalaň hem ülkäniň başga ýerlerinde bolup geçen gozgalaňlar ýaly kolonial hökümetiň harby güýcleri tarapyndan basyp ýatyryldy. Ýaragsyz gozgalaňçylar gowy ýaraglanan kolonizatorlara garşı göreşlerde ýeňiş gazanmagy gaty kyndy. Bu gozgalaňyň ýeňlişine sebäp bolan esasy sebäplerden biri onuň ülke boýunça giň yaýramanlygy we ýerli ilatyň ähli gatlaklarynyň gatnaşmanlygy boldy.

Gozgalaňçylar kolonizatorlara garşı gönükdirilen hereketleri bilen ilki başda ülkedäki jebir-sütemi ýok etmekçi bolupdylar. Gozgalaňyň guramakdan başlap tä oňa ýolbaşylyk etmäge čenli berk tertip we düzgünň ýoklugy gozgalaňçylaryň ýeňlişе sezewar bolmagyna ýene bir sebäp boldy. Gozgalaň göterenleriň dagynyklygy, anyk planyň ýoklugy,

hemmäniň bir wagtda göterilmänligi olara pent berdi. Aýratyn hem, Kätmendepe we Kogartdaky adamlara ýolbaşçylyk eden Çibil bolisi Dukçy işana tizlik bilen goşulmagyň ýerine töwereginde ýerleşen kolonizatorlara garşıy göreş alyp barmaga hereket edip taktik ýalňyşlyga ýol berdi. Ilatyň käbir gatlaklary gozgalaňa gorkunjyndan, käbirleri gozgalaňyň ýeňiš gazanjagyna ynanmazlygyndan goşulmadı.

Dukçy işanyň ýeterli derejede taýýarlyk görmän, harby ugurdan habarsyz, gowy ýaraglanmadyk adamlar bilen aç-açan gozgalaň göterenligi kolonizatorlaryň aňsatlyk bilen basyp ýatyrmagyna mümkünçilik berdi. Ülkede hökümdarlyk edýän kolonial hökümet gozgalaň basyp ýatyrdy. Andijanda göterilen gozgalaň diňe Türküstan ülkesiniň administrasiýasyny däl-de, eýsem Rus imperiýasynyň hökümetini hem gaty howsala saldy. Gozgalaňdan soň ülkäniň her bir çäklerinde närazyçylyk hereketindäki her bir ilaty pugta gözegçilik astynda saklap durmaga gönükdirilen çäreler görüldi. Her bir närazyçylyk görnüşindäki hereketler aýawsyz basyp ýatyryldy.

Özüňizi synaň!

Çibil bolisi – ...   Gozgalaňyň ýeňilmeginiň sebäpleri – ...

Adalgalaryň düşündirişi

Işan – dindarlaryň arasynda abraý gazanan dini ýolbaşçy derejesi.

Dukçy (*parsça – ik, duk*) – çarhyň egrilýän naby sarap barýan bölegi. Ik ýasaýan hünärmentlere dukçy diýipdirler.

Kazarma (*italýanca – öýjagaz, külbe*) – harby bölüm ýerleştirilen ýörite bina.

Katorga – jenayatlary üçin agyr zähmet şertinde jezany ýerine ýetirilýä ýer.

Soraglar we ýumuşlar

1. Andijan gozgalaňynyň başlanmak sebäplerini sanap beriň.
2. Gozgalaňyň rehimsiz basyp ýatyrylmagyny nähili delillerde görmek mümkün?
3. Andijan gozgalaň näme üçin ýeňiliše sezewar boldy?
4. Bu gozgalaňyň ähmiýeti nämede?

20-§. MILLI-AZATLYK HEREKETLERINIŇ ÄHMIÝETI

XIX asyryň ahyryndaky gozgalaňlaryň umumy aýratynlyklary

XIX asyryň ikinji ýarymyndaky milli-azatlyk hereketleri Türküstan ülkesiniň patyşa hökümeti tarapyndan basybalyjylyk ýoly bilen basyp alnanlygyny ýene bir gezek subut etdi. Basyp alnan çäkler imperiýanyň düzümine koloniýa hökmünde girizilip, bu ýerlerde imperiýanyň syýasy, ykdysady we geopolitik bähbitlerini birinji orunda goýdy. Ülke arzan çig mal bazasyna, Russiýada taýýarlanan önumler üçin taýýar bazara, onuň ilaty bolsa arzan işçi güýjüne öwrüldi.

XIX asyryň ikinji ýarymynda Türküstan ülkesinde alyp barlan milli-azatlyk hereketleri ýerli ilatyň dürli görnüşlerdäki çykyşlarynda öz subutyny tapdy. Bulara esasy sebäp salgyt we borçlaryň agyrlygy, ýerli dolandyryş wekilleriniň dönüklik edip patyşa administratorlaryna gulluk etmegi, Russiýa ülkelerinden göçürüp getirilen ilata täze ekin meýdanlarynyň bölüp berilmegi, nyrlaryň ýokarlanmagy, durmuş şertleriniň erbetligi ýaly ýagdaýlar sebäpli bolup geçdi. Mundan başga ýerli ilat üçin medisina hyzmatynyň ýoklugy, täze önumçilik we tehnologiyalaryň diňe imperiýanyň bähbitlerine hyzmat etmegi hem ýerli ilat wekilleriniň köpçülükleyin görnüşde närazylyk hereketlerinde gatnaşmagyna alyp geldi.

XIX asyryň ortalaryndan başlanan milli-azatlyk hereketleri ülkäniň dürli çäklerinde dyngysyz görnüşde dowam etdi.

Bu döwürde bolup geçen milli-azatlyk hereketleriniň köpüsi bellibir regiona degişli bolsa-da, onuň sarsgyny bütin ülkä ýaýrady. Her bir gozgalaň başga ýerlerde hem närazyçylyk çykyşlarynyň göterilmegine hem-de ol ýerdäki ilatyň azatlyk üçin kolonizatorlara garşı göreş alyp barmagyna öz täsirini görkezdi.

Gozgalaňlar basyp ýatyrylan bolsa-da onuň gatnaşyjylary ülkäniň dürli çäklerine gaçyp baryp, öz hereketlerini dowam etdirdiler.

Gozgalaňlaryň ähmiýeti

XIX asyryň ikinji ýarymynda bolan milli-azatlyk hereketleri ülke halklarynyň ähilisinden diýen ýaly wekilleriň gatnaşanlygy bilen ähmiyetli boldy.

Şonuň bilen birlikde gozgalaňlarda ilatyň dürli gatlak wekilleri, ýagny daýhanlar, hünärmentler, din ulamalary, oba aksakgallary, müňbaşylar, kazylar we hatda uly ýer eýeleri, söwdagärler hem gatnaşypdyrlar.

Bu gozgalaňlarda patyşa hökümeti ülkäniň ýerli ilatynyň özbaşdaklyk we azatlyk ýolundan gaýtmazlygyny, islendik jebir-sütemiň, güýçli gözegçiliğiň we berk jezalaryň hem olary öňünde goýan maksatlaryndan yza gaýtarmazlygyny düşündi. Kolonial hökümet ülkäni elden gidermezlik üçin zerur çäreler we çynlakay syýasat alyp barmak zerurlygyny düşünip, gelejekde gozgalaňlar turmaz ýaly her taraplaýyn iş görmäge çalyşdy.

XIX asyryň ikinji ýarymyndaky milli-azatlyk hereketleri Watany-myzyň taryhynda milli özbaşdaklyk we azatlyk göreşi hökmünde möhüm orun tutýar. Bu döwürdäki milli-azatlyk hereketleri Polathan, Gurbanjan dodhoh, Ýetimhan, Derişhan, Muhammet Aly işan ýalylaryň ýolbaşçylygynda bolup geçdi.

XIX asyryň ikinji ýarymyndaky milli-azatlyk hereketlerinde Türküstan ilatynyň syýasy, sosial, ykdysady we milli-azatlyk üçin göreşleri özara birleşen ýagdaýda bolup geçdi.

Jemini jemläp aýdanda, XIX asyryň ikinji ýarymyndaky milli-azatlyk hereketleri ülkäniň ilatynyň sosial ýagdaýyna, milli gelip çykyşyna seretmezden, Watan özbaşdaklygy, ýurduň azatlygy, halkyň erkinligi hemmäniň umumy maksady ekenligini aňladýardı.

Gozgalaňlar harakterine görä milli-azatlyk görünüşinde bolup geçdi, çünkü bu gozgalaňlaryň esasy güýji giň halk köpçüligi bolup, olar kolonia düzgünlerine garşy mertlerçe göreş alyp bardy. Olar ýurduň hakyky sadık oglanlarydygyny amalda subut etdiler we mertlikleri bilen Watanyň taryhyň sahypalaryndan mynasyp orun eýelediler.

! Özüňizi synaň!

Gozgalaňlarda ... gatnaşdylar. Gozgalaňlaryň ähmiyeti – ...

Iň köp närazyçylyklar bolup geçen çäkler – ...

? Soraglar we ýumuşlar

1. XIX asyryň ahyryndaky gozgalaňlar Türküstanyň haýsy çäklerinde giň ýaýradı?
2. XIX asyryň ahyryndaky gozgalaňlaryň netijeleri we ähmiyeti barada nämeleri bilip aldyňyz?
3. XIX asyryň ahyrynda Türküstandaky halk gozgalaňlarynyň esasy sebäplerini sanap beriň.
4. Aşakdaky jedweli dolduryň.

Gozgalaňyň ýolbaşçysy	Senesi	Sebäpleri	Netijeleri

V B Ö L Ü M

XIX ASYRYŇ IKINJI ÝARYMY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA GARAGALPAKLAR

21-§. XIX ASYRYŇ IKINJI ÝARYMY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA GARAGALPAKLARYŇ ÇÄK TAÝDAN ÝERLEŞİŞİ WE SOSIAL DURMUŞY

**XIX asyrda
garagalpaklar**

Taryhdan garagalpaklar Ural, soňra Wolganyň boýlarynda, Aral deňziniň töwereginde hem-de Syrderýanyň aşaky akymynyň kenarlarynda ýaşap-dyrlar. Olaryň göçüp ýaşamaklaryna esasan daşky faktorlar sebäp bolupdyr. Ahyrsoňunda, olar XIX asyryň başlarynda Amyderýanyň aşaky basseýninde, Aralyň günorta we günorta günbatar taraplarynda oturymly durmuş geçirip başladylar. Garagalpaklar käte gazaklaryň, käte türkmenleriň hüjümlerine duş gelip, munuň netijesinde Hywa hanlygynyň raýatlygyna geçmäge mejbur bolupdyrlar. Amyderýanyň aşaky akymyndaky uly çöl we suw çykmaýan çöle sepleşyän şor ýerleri olar özleriniň agyr zähmetiniň netijesinde özleşdirdiler. Olar oturymlaşandan soň, daýhançylyk bilen meşgullanmak durmuşynda esasy orun eýeläp başlady. Şeýle bolsa-da, çarwaçylyk hem olaryň durmuşynda öndebarýy pudaga öwrülipdir.

XIX asyryň ortalarynda garagalpaklar Hywa hanlygynyň höküm-darlygynyň astynda bolup, olar Amyderýanyň iki kenarynda we Aral deňzine guýulýan ýerinde ýaşapdyrlar. Olaryň sany şol wagtlarda takmynan 100 müň adamdan geçmändir. Garagalpklara berlen ýerler hanlygyň mülki hasaplanyp, olar bu ýerler üçin salgylar töläpdirler. Her dürli borçlary ýerine ýetiripdirler.

**Garagalpklaryň
sosial durmuşy**

Garagalpklarda uruglara bölünip, olarda ýerden peýdalanmak jemgyyetçilik görünüşinde geçýärdi. Uruglar suvarylyan kanallaryň gazylmagy üçin jogapkär bolupdyrlar. Çarwa hususy mülk bolanlygy sebäpli oňa urug tag-masy basylyp we jemgyyetçilik ýaýlalarynda bakylýardy. Garagalpklaryň her bir awulynyň ilaty bir uruga degişlidi. Garagalpklary dolandyrmak amatlyrak bolanlygy üçin Muhammet Rahymhan I «Garagalpak ulus»yny şekillendirdi, ähli garagalpaklar ynha şu ulusa girýärdi. Ulusy dolandyrmak hanyň ygtyýarynda bolupdyr. Uruglar we taýpalar iri toparlara birleşdi-rilip, olary dolandyrmak üçin han saraýynyň ýokary emeldarlary – atalyk

we beklerbegi saýlanypdyr. Käbir welaýatlary dolandyrmak üçin saýlanan häkimler, adatda, hanyň ýakyn garyndaşlaryndan bolupdyr.

Garagalpak ruhanylary, işanlary we ilatyň abraýly adamlary Hywa hanlarynyň aýratyn howandarlygynda bolupdyr. Garagalpaktaryň arasynda Sudlaryň iki görnüşi – *kazylar sudy* we *biýler sudy* bardy.

Özüňizi synaň!

**XIX asyryň başlarynda garagalpaktar ... Garagalpaktar ... ýaşapdyrlar
XIX asyryň ortalarynda ... Sudlaryň iki görnüşi – ...**

Hojalygy we işi

Garagalpaktar XIX asyryň ikinji ýarymyna gelip oturymly bolup, daýhançylyk olaryň durmuşynda esasy oruny eýeläp başlady. Emma çarwaçylyk hem öndebarlyjy pudaklardan biri bolup galyberdi. Daýhançylyk işleri köpelen wagtynda garagalpak maşgalalary ekin ekilen yerleriň amatly bir ýerine öz gara öýlerini gurup zähmet çekipdirler. Ynha şeýle asuda zähmet bilen meşgul bolup ýören wagtlarynda basybalyjylyk bilen baýlyk artdyrmagy özlerine hünär eden garakçy toparlar garagalpaktaryň öýlerine duýdansyz hüjüm edýärdiler. Bu duýdansyz basgynyçylyk netijesinde olar ençeme mal-mülklerinden aýrylýardy. Beýle wagtlarda ýurt aksakgallary Hywa hanyndan özlerini goramagy sorap çapar ýollaýardylar.

Garagalpaktaryň durmuşynda balykçylyk we awçylyk hem möhüm orun eýeläpdir. Amyderýanyň kenarlarynda we Aral deňziniň tòweregindäki köllerde balyklar köp bolup, olar birnäçe maşgala hem-de uruglar üçin esasy güzeran görmek çeşmesidi. Hatda gündogardan günbatara geçip barýan söwda kerwenleri duzlanan balygy köp mukdarda ynha şu balykçylyk bilen meşgullanýan maşgalalardan alyp gidýärdiler. Garagalpaktar, esasan, hojalyk üçin zerur enjamlary taýýarlamak bilen meşgullanýardylar. Geregin-

den artyk enjamlary bolsa bazara çykaryardylar. Olar gara öýleriniň tòweregini oramak üçin matalar, düye ýüñünden dokaýardylar. Olaryň halk hünärmentçilik sungatynда gara öýler üçin oýma nagyşly gapylar, öý-hojalyk enjamlaryny ýasamak, haly dokamak, keşdeçilik sungaty ýokary derejede ösüpdir. Bu garagalpaktarda hojalyk we durmuş talaplaryny üpjün edip durýan hünärmentçilik pudaklarynyň hem ösenligini, olar, aýratyn hem, ağaç we çüýşä bezeg bermek boýunça eli gül ussa bolanlygyny görkezdi.

Garagalpak bezegleri

Özüňizi synaň!

Garagalpakkaryň meşgullanýan işleri...
Garagalpakkarda däýhançylyk...

Garagalpakkarda urugçylyk we taýpa gatnaşyklary

XIX asyrda hem garagalpakkaryň käbir awullarynda urug gatnaşyklary örän pugta dowam etdi. Hytaý-gypjak, mangyt we kenagas taýpalarynyň düzümindäki uruglar «on dört urug» – aris (urug) birleşmesini düzüpdir. Arisleriň arasynda iň irisi on dört urug bolsa, harby güýç barasynda ikinji orunda şulluk we joungomery bireşdiren aris-goňratlar durýardy. Olarda ýer-suwy mülki, çarwa önümleri urugyňky diýip hasaplansa-da, urug aksakgallary, ruhanylar we biýleriň ülüsü köp mukdarda bolýardy. Bu ýagdaý XIX asyryň ikinji ýarymynda taýpalara bölünmegiň güýçlenmegini has-da tizleştirdi.

Garagalpak uruglaryny dolandyrmak biý we onuň aksakgallarynyň elinde bolupdyr. Urug biýlerini Hywa hany tassyklap, onuň wezipä saýlananlygyny tassyklayán ýarlyk berýärdi. Biýler el astyndaky urug agzasyny jezalaýardy, mynasyp bolan adamlara sowgat berip bilyärdi. Hywa hanynyň ynamyny gazanan biýleriň hukuklary has-da giňelip, olara aýratyn hormat görkezilýärdi. XIX asyryň ikinji ýarymynda bütün garagalpak uruglaryny dolandyrmak, salgylary ýygynamak, harby gulluk etmek borçlaryna degişli işleri tertibe salmak maksadynda beglerbegi we zipesi belgilendi. Käbir tümenleri dolandyrmak üçin bolsa han özüniň garyndaş uruglary we ynamly adamlaryny garagalpakkaryň ýasaýan Amyderýanyň aşaky akymy we Aralboýy çäklerine goýberip durupdyr. Yslam dininiň esaslaryny garagalpak halkynyň arasynda pugtalandyrmak, ýaşlaryny Hywa medreselerine goýberip okatmak üçin Hywadan musliman ruhanylaryny hem goýberipdir.

Urp-adatlary we durmuş terzi

Garagalpakkarda urugçylyk özboluşly gymmatlyk bolup, onuň täsiri maşgala we garyndaşylyk gatnaşyklarynda göze görnüp durýardy. Her bir urug öz kowumynyň berkligini üpjün etmäge ymtlyypdir.

Garagalpak gara öyi

Her bir urugyň özboluşly jynaza däpleri bolup, olaryň gabrystanlary hem aýratyn bolupdyr. Däp boýunça gabrystana olarda şu urugyň meşur pir derejesindäki adamlary jaýlanypdyr.

Toy dabaralarynda urugyň ähli agzalarynyň gatnaşmagy hökman bolupdyr. Umuman alanda, garagalpaklar göçmençilikden oturymlı durmuşa geçmäge çenli bolan uzak döwründe, halk bolup şekillenmek hadysasynda özboluşly ruhy-maddy gymmatlyklar döretti. Rehimlilik, adamkärçilik taglymlary bilen suwarylan durmuş derejesi şekillendi. «Kyrkgyz» we başga türki halklaryň ruhy mülki bolan dürli hili dessanlarda mertlik, azatlyk, Watana we palylyk, pæk söýgi, ar-namys üstünlik edýärdi. Bu taglymlar garagalpak halkynyň durmuşyndan berk orun aldy.

Özüñizi synaň!

On dört urug – ...
Däp-dessurlar – ...

Beglerbegi – ...
Urug biýleri – ...

Soraglar we ýumuşlar

1. Garagalpaklar XIX asyryň ortalarynda haýsy çäklerde ýaşapdyrlar?
2. XIX asyryň ikinji ýarymynda garagalpak uruglaryny dolahdyrmak nähili görnüşde amala aşyryldy?
3. Qaragapklaryň esasy meşgul bolan işleriniň görnüşlerini sanap beriň.
4. Garagalpak dessanlarynda nähili taglymlar öne sürlüpdir?

22-§. SALGYTLAR WE BORCLAR. HALK GOZGALAŇLARY

Salgyt we borçnamá görnüşleri

Garagalpaklar hem Hywa hanlygynyň raýatlary ýaly şol döwürdäki hanlykda bar bolan salglytlary töläp, borçlary ýeine ýetiripdirler. Ilatdan ýer salgydy – **solgut**, ruhanylaryň peýdasyna – **üşür** salgydy öndürilipdir. Uruş wagtlarynda garagalpaklar hem **gazan puly** salgydyny töläpdirler.

Çarwaçylyk bilen meşgullanýan her bir maşgala mallarynyň kyrkdan birini zekat salgydy görnüşinde töläpdir. XIX asyryň ikinji ýarymynda ilatdan 40 baş garamal üçin pul hasabynda 9 som, 40 baş goýun we geçi üçin 2 som 50 tiýin pul mukdarynda zekat alnypdyr.

Salgytlary tölemekden daşary garagalpaklar köplenç salgytlardan

agyrrak bolan dürlı borçlary hem ýerine yetiripdirler. Borçlardan iň agyry bu her maşgaladan bir sany erkek adamyň 12 günläp ýap gazuw işlerinde gatnaş magydy. Borçlaryň bar agyrlygy urug köpçüliginiň ýönekeý agzalarynyň gerdenine düşyärdi. Uruş halatlarynda ilatyň mejbury harby gulluga çagyrylmagy hem esasy borçlardan biridi. Munda her bir topar 1000 sanydan 2000 sana çenli esger bermegi mejbur bolupdyr. Esger yetirip berip bilmedik toparlar goşmaça salgyl töläpdir. Sapara gidilýän wagty beýle toparlardan 180 müň somdan 250 müň soma çenli pul alypdyrlar. Söweş hereketleri wagtynda garagalpaktaryň arasyndan birnäçe mert batyrlar yetişip çykypdyr we olar hanyň hormatyna sezewar bolupdyr.

Ilatyň borçlary. XIX asyr

Özüňizi synaň!

Gazan puly – ...

Borçlar – ...

Solgut – ...

Halk gozgalaňlary

Hywa hany Muhammet Eminhanyň (1845–1855) hökümدارлыгynyň ahyrlarynda Rus imperiyasynyň Orta Aziýa bolan harby taýdan howp salmagy güýçlendi. Olar türkmen serdarlary bilen garagalpak aksakgal we biýlerini Hywa hanyna garşı goýup, hanlykda ter-tipsizlik döretmäge hereket etdiler. Munuň üstüne şol wagtda Hywa hanlygy bilen Buhara emirliginiň arasynda ýerli dawalar hem bardy. Hywa hany goranyşy güýçlendirmek çärelerini gördü. Bu köp harajatlary talap edýärdi. Boşap barýan hazynany doldurmak üçin ilata salynýan salgylaryň mukdary artdy. Rus imperiyasy özbek, türkmen, gyrgyz, gazak hem-de garagalpak halklaryny biri-birine garşı goýup, hatda türkmen, garagalpak, gyrgyz, gazak urug başlyklaryna köp puluň öwezine satyn almak syýasatyny hem alyp barypdyr.

Bu prosesleriň netijesinde 1855-nji ýylda garagalpaktaryň *koldowly* taýpasynдан bolan *Ernazarbiýiň* ýolbaşçylygyndaky gozgalaň başlandy. Garagalpaktar mundan beýläk Hywa hanlygyna boýun egmeýänligini

**Hywa hanlygynyň göçme ilaty.
XIX asyr**

Ernazarbiýiň gozgalaňny basyp ýatyrmak üçin uly goşun goýberdi. Hywa-dan goýberilen ýasawulbaşy Muhammetnyýaz Ernazarbiýiň gozgalaňny derbi-dagyn etmek üçin atlandy. Muny eşiden Ernazarbiý özünüň gurduran Gazakderýa galasynda ýerleşip, goranmak işlerine tayýarlyk görди.

Uly goşunyň gurşap almaga başlanlygyny gören gozgalaçylaryň arasynda agzalalyk döredi we Ernazarbiýi atyp taşladylar. Ony soňuna çenli goldamaga kasam eden toparlar bolsa gizlin ýollar arkaly galadan çykyp, 1853-nji ýýlda Russiya goşunlary tarapyndan basyp alnan Ak-metjit galasyndan pena tapdylar. Olar patya hökümətinden garagalpakkary Rus imperiyasynyň raýatlygyna kabul etmegini sorap ýüzlenýärler. Ähli garagalpak halkynyň adyndan sözlemek hukugyna eýe bolmadyk käbir aksakgal ýa-da biýeriň yüzlenmesi Russiyanyň daşary işler we harby wezirlikleri tarapyndan ulaldylyp, «Russiya bütün türki taýpalar özlerini goşup almagy haýış edýärler, olar Hywa hanynyň hem, Kokant hanlarynyň hem düzümünde bolmagy islemeýärler», – diýen bahanada öz hereketlerini aklamaga çalyşýarlar.

Garagalpak aýaly

yylan etdiler. Ernazarbiý Russiyanyň täsirinde bolan gazak urug başlyklaryndan biri Zarlygy han edip götermek we imperiyanyň tabynlygyna geçmäge ymtylýardy. Rus imperiyasy edil şu taýpadaky gozgalaň we hereketlerini diňe pul serişdeleri bilen däl, eýsem harby kömek goýbermek bilen hem goldamaga hereket etdi.

1856-njy ýýlda Seýit Muhammethan Hywa tagtyna oturandan soň,

1858–1859-njy ýyllarda garagalpak uruglaryndan käbirleri ýene gozgalaň gösterdiler. Goňrat şäheri gozgalaň merkezine öwrüldi. Hywanyň hany gozgalaçylary rehimsiz jezalamak we derbi-dagyn etmegen türkmen söweşeň güýçleriniň serdary Atamy-rathana tabşyrdy. Netijede gozgalaň rehimsiz basyp ýatyrylyp, onuň merkezi – Goňrat şäheri weýran edildi.

Köpcüklik garagalpakkary Rus imperiyasynyň düzümine goşulmagy islemän, jandaş we gandaş türki halk – özbekler bilen bilelikde ýaşamagyň ähmiyetini gowy düşünýärdiler. Gelip çykyşy öňden bir bolan

bu halklarda ýeke-täk türki zeminde bile ýaşamak islegi üstünlik edýärdi.

Patyşa hökümeti tarapyndan Hywa hanlygy tabyn edilenden soň Amyderýa bölümündäki garagalpakkala bolan jebir-sütem güýçlendi. Biýbazar we Nöküs wolostynda kolonizatorlara garşıy Baba Gökleniň ýolbaşçylygyndaky halk gozgalaň aýgytly görnüşe geçip, on ýyla ýakyn (1881–1891) dowam etdi.

Daýhanlaryň ýagdaýynyň aqyrlaşmagy netijesinde 1900-nji ýylда Nöküs wolosty we Goňrat bekliginde närazyçylyk hereketleri amala aşyryldy. Beýle hereketler kolonial hökümet tarapyndan rehimsiz basyp ýatyryldy.

Özüňizi synaň!

 Muhammet Eminhan – ...	Atamyrathan – ...	Ernazarbiý – ...
Gozgalaňyň merkezi – ...	Zarlyk – ...	Baba Göklen – ...

Soraglar we ýumuşlar

	1. Garagalpakkarda nähili salgylar görnüşleri bolupdyr?
	2. Özbek hanlyklary we garagalpakkarylaryň salgylar ulgamynada nähili meňzeşlikler bardy?
	3. Ernazarbiýiň ýolbaşçylygyndaky gozgalaňyň ähmiýeti nämededi??
	4. XIX asyryň ikinji ýarymynda bolan gozgalaňlaryň mazmuny nämeden ybarat?

23-§. GARAGALPAKLAR TÜRKÜSTAN GENERAL-GUBERNATORLYGYNYŇ DÜZÜMINDE

**Gandimiýan
sertnamasýyndan
soň garagalpakkaryň
ýasaýsyndaky
özgerişler**

Hywa hanlary tarapyndan garagalpakkaryň göçme durmuşy çäklendirilenden soň gysga döwrүn içinde olar hanlykda birnäçe täze daýhançylyk tümenlerini düzdüler. XIX asyryň 70-nji ýyllaryna gelip olaryň hemmesi diýen ýaly oturymlı durmuş geçirip başladylar. Garagalpakkalar Amyderýanyň her iki kenarynda hem ýazylyp ýatan giň düzülükleri özleşdirip, şaly, bugdaý, arpa we pagta ösdürüp yetişdirdiler. 1868-nji ýylда Russiyanyň gazetelerinden biri şeýle ýazýardы: «Bu halkyň esasy we ýeke-täk hünarı daýhançylykdyr. Zähmetsöýerligiň netijesinde garagalpak ýerleri gowy

suwarylýar we hiç ýerde, hatda jykyr bilen suwarylýan ýerlerde hem suw yetmezçiligi duýulmaýardy».

Patyşa hökümətiniň goşunlarynyň 1873-nji ýylда Hywa hanlygyna basybalyjylykly ýörişlerinden we Gandimiýan şertnamasyna gol çekilen-den soň Amyderýanyň sag kenarynda ýerleşen garagalpklaryň ýasaýan ýerleri Rus imperiyasyna goşup alyndy. Bu ýerde Türküstan general-gubernatorlygynyň Syrderýa welaýatyna girýän Amyderýa böлümü düzüldi. Garagalpklaryň Amyderýanyň çep kenarynda ýasaýan kemräk bölegi Hywa hanlygynyň düzümimde galdy.

Araldadaky balyk awy

üçin bu ýere sürgün edip göçürilen Ural kazaklarydy. Bu kazaklar, esasan, balyk awlamak bilen meşgullanypdyr

Hywa hanlygynyň çäklerinde garagalpklaryň sany 3,8% i, ýagny 25 müne golaý adamy düzýärdi. Garagalpklaryň ýasap ýören çäkleriniň Rus imperiyasyna goşup alynmagy netijesinde patyşa hökümətiniň Orta Aziýadaky täsir çäkleri has-da giñeldi.

Iki regionda ýasaýan garagalpklaryň hem 70% den gowragy ýersiz daýhanlar bolup, olar, esasan, hakyna tutma zähmet çekýärdiler.

Garagalpklaryň ýasap ýören çäklerine Russiya kapitalynyň girip gel-megi haryt-pul gatnaşyklaryny üýtgedip goýberdi. Pagta arassalamak we balykçylyk pudaklarynda ilkinji senagat kärhanalary peýda boldy. Olarda ýerli ilat wekilleri hem işläp başladы.

XIX asyryň 70-nji ýyllarynda garagalpklarda söwda-satyk gat-naşyklary ösdi. Çymbaýda ilatyň ýasaýan tümenlerini ykdysady taýdan birleşdirýän şäher bazary emele geldi. Garagalpak hünärment we daýhanlary bazar bolýan günlerinde öz önumlerini satmak üçin Çymbaýa gelýärdiler.

Özüňizi synaň!

Amyderýa Bölümü – ... 1873-nji ýylda ... Ural kazaklary – ...

Sosial-ykdysady özgerişler

Çymbaý Rus imperiýasyny Hywa hanlygynyň esasy ykdysady merkezleri bilen baglaýardı. Bu ýerde ençeme dükanlar bolup, uly bazaryň golaýynda iri kerwensaraý yerleşendi. Soňra ilkinji keselhana we mekdepler peýda boldy, emma olar ýeterli däldi. Meselem, 1914-nji ýylda garagapkylaryň ýasaýan ýerlerinde diňe dört sany umumy bilim berýän mekdebinde 200 sany okuwçy okap, iki sany keselhana we feldşerlik punktynda üç sany lukmanlar işleyärdi.

Daýhanlar we çarwadarlaryň arasynda emlák taýdan gatlaklara bölünme güýçlendi. Käbir biýler, ýüzbaşylar, molla we işanlaryň ýer mülkleri 15 müň tanaba çenli (1 tanap – 2500 kw. m ýer) bolsa, ýonekeý halkyň mellek ýerleri 1–2 tanapdan geçmeýärdi.

Ilatyň gatlaklanmagy garagapkylarda çarwa mallarynyň sanyna garap hem belgilenipdir. 1871–1872-nji ýyllardaky maglumatlara görä, urugyň köpçilik ýonekeý agzalarynyň çarwa mallary bolmandyr, käbir baýlaryň bolsa müň başa çenli gara maly we 1,5 müň başa çenli goýun-guzulary bolupdyr.

Garyplaşyp galan we durgunlyga duçar bolan uly ýer eýeleri bolsa baýlara tabyn bolup galdy. Jemgyýetiň gurply agzalary kömek hökmünde öz garyndaşlaryna ýeri hasylyň deň ýaryymyna – «ýarymçy» şerti bilen beripdirler. Ýersiz we çarwasız galan daýhanlar bolsa her dürli agyr işleri ýerine ýetirip, baý çarwadarlaryň we ýer eýeleriniň mallary we ýerlerinden peýdalananlyklary üçin hem işläp bermäge mejbur bolupdyrlar.

Özüňizi synaň!

Meşgul bolýan işleri – ...   «Ýarymçy» – ...   Çymbaý – ...

Soraglar we ýumuşlar

1. Rus imperiýasy basyp alandan soň garagapkylaryň ýasaýynda we durmuşynda nähili özgerişler boldy?
2. Garagapkylarda urugçılık we taýpaçylyk gatnaşyklary, dolandyryş ulgamý nähilidi?
3. Garagapkylaryň haryt-pul gatnaşyklary hakynda aýdyp beriň.
4. Haýsy Hywa hany döwründe «Garagapk ulusy» emele geldi?

24-§. XIX ASYRYŇ IKINJI ÝARYMY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA GARAGALPAKLARYŇ MEDENIÝETI

Halk agzeki döredijiligi

Asuda durmuş gözläp bir ýerden ikinji ýere asyrlar dowamynда göçüp ýören zähmetsöyer garagalpak halky maddy medeni ýadygärliliklerini doly saklap galmak mümkünçiligine eýe bolmandyr.

Halkyň talantyny görkezýän baý agzeki şygryyet döredijiliginin žanrlary örän köp bolupdyr. Olaryň arasynda nakyllar, hikmetler, leperler, nesihat aýdymalarynda beýan edilen «atalar sözi» aýratyn tapawutlanyp durýardy. Garagalpak halk döredijiliginde satiriki gahryman bolan Ömürbek lakgynyň obrazy arkaly bahyllyk, ýowuzlyk, zalymlyk ýaly ýaman häsiýetler gülki üsti bilen paş edilip, zähmetsöyerlik, ýagşylyk, gahrymanlyk ýaly häsiýetler wasp edilipdir. Garagalpak halkynыň döredijiligi çuň mazmuna eýeligi we halkçyllygy bilen tapawutlanyp durýar. Halkyň ruhy medeniýetiniň ýokary derejesi nesillerden-nesille re geçir gelýän halk dessanlarynda, aýdyşyklarynda, şeýle hem, sazly aýdymalarynda saklanyp galypdyr.

Halk arasynda garagalpakkaryň folklorynyň dessan ýollary meşhur bolupdyr. Dessan gahrymançylyk hakynda ýazylan şygry eser bolup, olarda halkyň bagty we parlak gelejegi üçin göreşen mert batyrlaryň beýik edermenlikleri wasp edilipdir. Örän meşhur bolan dessanlaryň arasynda bolsa garagalpakkaryň azatlyk we özbaşdaklyk üçin janypkeş göreşi suratlandyrylan «Kyrkgyz» dessany aýratyn tapawutlanyp durýar. Dessanda Sarkub hökümdary Allayär öz gyzy Gülaýyma Muýeli diýen hasyldar ýerleri sow-

Garagalpak bagşsy.
XIX asyr

gat edenligi hakynda aýdylýar. Bu ýerde Gülaýym we onuň kyrk kenizi uly gala gurýarlar. Duşmanlar Sarkub ýerlerine hüjüm edip, Gülaýymyň atasyny öldürýär. Sarkub mülkleri talanýar, sarkublylaryň köpçüligi ýesir edilip alyp gidilýär. Gülaýym we onuň kenizleri duşmana garşy göreşe girýär, garagalpakkary ýesirlikden azat edýär we ena ýurduna azatlygy gaýtaryp berýär. Bu işde Gülaýyma onuň aşygy Horezmli batyr ýigit Arslan kömek berýär. Dessanyň baş taglymy – ýokary Watanperwerlik duýgusy we ene watana, halka bolan söýgüsidi. «Kyrkgyz» dessany bu gunki günde halk agzeki döredijiliginin dürdänelerinden biri hasaplanýar.

Özüňizi synaň!

Ömürbek lakgy – ...
 «Kyrkgyz» – ...

Gülaýym – ...
 Dessanlar – ...

Ylym-bilim

XIX асyryň ahyry – XX асyryň başlarynda ga-ragapkarda birnäçe medreseler bolup, olaryň iň ululary Garagum işan we Daş medreseleridi. Garagum işan medresesi XIX асyryň ortalarynda gurlupdyr. Ilki bilen ol metjит wezipesini ýerine ýetiripdir. Daş medrese bolsa 1841-nji ýylda Mangydyň häkimi Hojanyýaz tarapyndan gurdurylypdyr. Medresede bilim iki basganchakly bolup, birinji basganchakda arap diliniň grammaticasy öwredilen bolsa, soňky basganchakda dini-hukuky bilimler öwredilipdir.

XIX асyryň ahyrynda garagalpklaryň ýazma eserleri ösüp başlady. Garagalpak şahyrlary Günhoja (1799–1880), Ataş Alşinbay (1788–1875), Ajiniýaz (1824–1878) ýalylaryň atlary giňden tanaldy. Olar bilimli, öz ykbalyny halk bilen baglan adamlardy. Meselem, Günhoja öz döredijiliginı ilatlaryň ýonekeý adamlaryna, olaryň gündelik zähmeti we durmuşyna bagylady. Ol adalatsyz düzgünleri berk ýazgarylpdyr.

Ajiniýaz Kasibaý oglы (lakamy Zewar) Moýnakdaky köne mek-depde, soňra Hywadaky Şirgazyhan medresesinde okapdyr. Garagalpak zyýalylarynyň arasynda birinjilerden bolup ahund (okumyşly, ylymly adam; halk dessanlarynyň ussat aýdymçysy) derejesine ýetipdir. Özbek, gazak, türkmen dillerini gowy bilyärdi. Şahyryň «Bozataw» dessanynda garagalpak halkynyň durmuşy, aýratyn hem, olaryň ýurtma-ýurt göçüp ýörmäge melbur edilmegi barasyndaky wakalar örän ussatlyk bilen suratlandyrylyar. Ajiniýazyň edebi mirasyndan bize 100-e golaý şygyrlar we dessanlar ýetip gelipdir. Onuň şygyrlarynda Watansöýüjilik, adamkärçilik taglymlary taryolanýar. «Gyz Mengeş bilen aýdyşuw» dessany bolsa halkyň arasynda meşhur bolupdyr. Onuň durmuşy we döredijiliigi hakında garagalpak ýazyjysy K. Sultanow «Ajiniýaz» romanyny ýazypdyr.

Berdak (1827–1900) garagalpklaryň beýik şahyrydyr. Ol Goňrat urugyna degişli bolup, Aral boýunda doglupdyr. Ilki oba mekdebinde, soňra Garagum işanyň medresesinde okapdyr. 20 ýaşyndan

Berdak

başlap goşgular ýazyp başlan we ýarym asyryň dowamynda dürli temalar-
da aýdymlar döredipdir. Berdak öz ömrünü halky üçin eserler döretmäge
bagışlapdyr. Goşgularyndan biri hem «Halk üçin» diýip atlandyrylyar.
Onuň goşgularynda zulymy garalaýan duýgular, joşgunlyk üstün bolupdyr.
Meselem, «Akmak patyşa» dessany iňňän uly täsir ediji güýje eýe bolupdyr.
Taryhy temadaky «Nesiller», «Amangeldi», «Aýdosbiý», «Ernazarbiý»
eserlerinde şahyr öz halkynyň gahrymanlaryny buýsanç bilen taryplaýar.

XX asyryň başlaryna gelip garagalpak edebiýatyndaky demokratik
däpleri täze nesil wekilleri Omar, Kulymbet, Sarybaý, Gulmyrat, Sadyk
ýalyalar dowam etdirdiler.

Özüňizi synaň!

Günhoja – ...

Berdak – ...

Zewar – ...

Medreseler – ...

Jemini jemleyärис!

- XIX asyryň birinji ýarymyndan Hywa hanynyň hökümدارлыгы astynda oturymly ýaşayýış görnüşine geçmegini.
- Esasy meşgul bolýan işleri: daýhançylyk, balyk awlamak, hünärmentçilik.
- 1873-nji ýylda – Türküstan general-gubernatorlygynyň düzümimde Amyderýa bölüminiň düzülmegi – haryt-pul gatnaşyklarynyň ösusü.
- Salgytlar we borçlar: zekat, solgut, üzür; gazuw işleri; nökerlige almak.
- Berdak, Günhoja, Ataş Alşınbaý, Ajiniýaz.

Soraglar we ýumuşlar

1. Garagalpakkarda halk döredijiliği nähili görnüşlerde ösüpdir?
2. Garagalpakkaryň iň meşhur «Kyrkgyz» dessanynyň mazmunyny aýdyp beriň.
3. Ajiniýazyň döredijiliği hakynda nämeleri öwrendiňiz?
4. Berdagyň taryhy dessanlaryny sanap beriň.
5. Aşakdaky jedweli dolduryň.

Ýaşan čägi	Salgyt we borçlary	Gozgalaňlar	Medeniýeti

VI B Ö L Ü M

**JEDITLER HEREKETI WE ONUŇ TÜRKÜSTANYŇ
SOSIAL-SYÝASY WE MEDENI
DURMUŞYNDAKY ÄHMIÝETI**

Bölümi öwrenmek netijesinde:

- ▶ Jeditçilik hereketiniň peýda bolmagynyň sebäpleri;
- ▶ Jeditleriň maksat we wezipeleri;
- ▶ Türküstan sosial-syýasy we medeni durmuşynda jeditçilik hereketiniň öndebarýjylarynyň orny;
- ▶ Türküstanda magaryfçylyk hereketiniň netijeleri we ähmiýeti hakynda öwrenersiňiz.

**25-§. JEDITÇILIK HEREKETINIŇ
EMELE GELMEGI**

**Orta Aziýada
jeditçilik
hereketiniň
emele geliş şert-
leri**

Rus imperiýasy tarapyndan Orta Aziýa hanlyklarynyň basyp alynmagy bu çäkleriň krizise duş gelmegine, köp pudaklarda dünýäniň ösen döwletlerinden yza galmagyna, milli gymmatlyklarynyň harlanmagyna alyp geldi. Magaryf pudagynda hem imperiýanyň bähbitlerinden gelip çykyp, ýerli ilaty sowatsyzlykda, yza galaklykda saklap durmaga gönükdirilen syýasat alyp baryldy.

Türküstanda kolonizatorlyga garşıy milli-azatlyk hereketleri bilen bir hatarda ýerli ilatyň köpçülük bölegi özlüğini saklap galmak, milli medeniyetini goramagy we ösdürmegi bir gün bolsa hem unutmady. Orta Aziýa bolan Rus imperiýasynyň harby taýdan üstünlik etmegini ýerli ilatyň aç-açan görüş alyp barmagyna mümkünçilik bermedi. Şonuň üçin hem Watanyň, milletiň, halkyň derdine düşünen adamlar, aýratyn hem, intelligentler halky azatlyga alyp barýan ýol bu – halky bilimli etmek diýip bili di. Olar halky bilimli etmezden durup, özbaşdaýklygy gazanyp bolmaýar, diýip hasaplaýardylar. Intelligentler halkyň arasynda öndebarýy taglymlary ýaýratmakda magaryf ulgamyny esasy serisde diýip bildiler. Ülkäniň milli intelligensiýasynyň jemgyýeti täzelemäge we özgertmäge gönükdirilen hereketi jeditçilik ady bilen meýdana çykdy.

Ýatda saklaň!

XIX asyryň ikinji ýarymyndan başlap Türküstanda magaryfçylyk hereketi emele geldi.

Jeditçilik hereketiniň emele gelmegi

Her bir jemgyýetdäki öz döwrüniň taryhy şertinden gelip çykan ýagdaýda emele gelýär. Bu özgerişlerde taryhy şahslar, aýratyn hem, intelligentleriniň orny uly bolup, olaryň her biri özbuluşly öndebarýy taglymlary öne sürüyär. Intelligentler jemgyýetdäki sosial-ykdysady problemalary çözmeğiň ýollaryny tapmaga hereket edýärler. Edil şeýle proses XIX asyryň ikinji ýarymynda Rus imperiyasyň düzümine giřen Krym, Kawkaz aňyrsy, Türküstan, protektorata ówrulen Buhara emirliginde we Hywa hanlygynda hem bolup geçdi. XIX asyryň ikinji ýarymynda koloniýa zulmunyň astynda galan intelligentler öz halklaryny bilimli etmek we olaryň ösüş derejesini artdyrmaga gönükdirilen hereketlerini başladylar.

Krym-tatar magaryfçysy bolan Ysmail Gaspirali (1851–1914) bütin türki halklaryň ortasynda ýaýran jeditçilik hereketiniň esasçysy hasaplanýar. Ol dini we dünýewi bilimleri çuňňur eýeläp, bütin dünýä ösüsü bilen ýakyndan tanyş boldy, birnäçe daşary ýurt dillerini, dürli halklaryň medeniýetini öwrendi. Ol öz eýelän bilimleri esasynda Gündogar we Gumbatar dünýäsini deňeşdirip, türki halklaryň ösüsini gazanmagyň ýollaryny gözleyär. Ysmail Gaspirali 1884-nji ýylda Krymdaky Bakjasaraý şäherinde birinji jedit mekdebine esas saldy. Ol özüniň düzen bilim maksatnamasy esasynda derslik taýýarlady. Şol maksatnama boýunça 40 günde 12 sany okuwcyny sowatly edýär. Bu usul «usuly sawtiýa» – harpyň sesi usuly, ýagny «usuly jedit» ady bilen giň ýaýrady. Onuň 1888-nji ýylda «Rahbari muallimin ýa-da mugallymlarga ýoldaş» kitabı çap edildi. Onda täze usulda işleyän mekdepleriň bilim ulgamy, sapak geçishi we onuň guramaçylygy, okuotaglarynyň enjamlaşdyrylyşy, sapagyň meýilnamasy, kanikul, synaglar beýan edilipdir.

Jedit mekdebiniň howlusy

«Jedit» sözi arap dilinden alınan bolup, «täze» diýen manyny aňladýar. Jeditler Rus imperiyasyň koloniýasy bolan halklaryň, ilki bilen, magaryf ulgamyny gowulandyrma, bilim pudagyny reforma etmek, ýaşlara dini bilimler bilen bir hatarda dünýewi ýolymalary hem öwretmek möhüm diýip bildiler. Olar musul-

man halklarynyň mekdep we medreselerinde ýaşlara dini bilim arap, pars we rus dilleri, medisina, himiýa predmetleriň okadylmagy zerur diýen taglymy öňe sürdüler.

**Progressiw hereketiň
Orta Aziýa
ýaýramagy**

Türküstän ülkesinde milletiň gelejegi barada ala-da edýän bilimli adamlar halkyň ähli gatlaklarynda diýen ýaly – hünärment, daýhan, söwdagär, mülkdar, ulamalaryň arasynda bardy. Jeditçilik taglymlarynyň giň ýaýramagynda «Terjimeçi» gazeti möhüm orun tutdy. Ysmaýyl Gaspiralynyň 1893-nji ýylda Daşkende, Samarkanda we Buha-ra barmagy jeditçilik taglymlarynyň soňky ösüşine itergi boldy. 1893-nji ýylda Buhara emirliginde birinji täze usul mekdebi işläp başladы. Soňra beýle mekdepler başga ýerlerde hem giň ýaýradы.

Orta Aziýa jeditleri magaryfçylyk ugrünäda krym intelligentleriniň tej-ribelerini öwrenmek bilen bir hatarda başga döwletleriň ösen öndebarlyjy tejribelerinden hem peýdalandylar. Orta Aziýa pro-gressiw güýçleriniň hereketiniň gatnaşyjylarynyň ýaşy başga döwletlerdäki jedit wekillerinden tapawutlanyp durýardы. 1910-njy ýylda olaryň iň ýaşy Abdulhamit Çolpan – 13 ýaşda, iň ulusy Mahmuthoja Behbudiý – 36 ýaşda bolupdyr.

Progressiw güýçleriň hereketiniň ösmegi iki bas-gançakda boldy. Birinji basgançakda magaryfçylykdan başlanan bu hereket 1917-nji ýyla gelip özüniň ikinji basgançagy – syýasy görnüşdäki herekete öwrüldi.

Orta Aziýadaky milli jeditçilik güýçleriň hereketi regional häsiýetlerine görä Türküstän, Buhara we Hywa jeditlerine bölünýär. Türküstän jeditçiligininiň esasy düzümini zyýalylar düzüp, olar Rus imperiýasynyň kolonial syýasatyne garşy göreşiň öndebarlyjy orunlarynda durýardylar. Olar patşa hökümetiniň çig mal bazasyna öwrülen Türküstanyň geleje-gini özbaşdak, ösen döwlet hökmünde görmegi arzuw etdiler. XX asyryň başlarynda şekillenen progressiw güýçleri döwletiň dolandyryş ulgamy zaman talaplaryna jogap bermeýänligini, halkyň durmuş derejesiniň pes ekenligini we ony özgertmek zerurlygyny aňladylar.

Buharanyň milli intelligensiýasynyň hereketi Türküstän ülkesindäki agyr sosial-syýasy ýagdaýda ýüze çykdy. Onuň düzümi, esasan, dü-kançylardan, mugallymlardan, hünärmentlerden, söwdagärlerden yba-ratdy. Jeditler ykdysadyýet we dolandyryş pudagynda birnäçe talap-lar, meselem, salgytlary kemeltemek talaby bilen hem çykdylar. Şeýle

Ysmaýyl Gaspirali

hem, Buhara jeditçiligi käbir çalasowat mollalaryň, täzelikleri we reformalary gowy görmeýän adamlaryň garşylygyna duş geldi. 1910-njy ýyldan başlap Buharada jeditçilik hereketi syýasy gurama hökmünde şekillenip başlady. XX asyryň başlarynda Buharada progressiw güýçler ýagdaýa tankydy göz bilen garap döwletiň içki dolandyryş ul-gamy zaman talaplaryna jogap bermeýänligini, syýasy-administratiw sistemany üýtgetmek zerurlygyny çuňnur düşünip başladylar.

Hywa hanlygynda XX asyryň başlarynda emele gelen jeditler hereketi bolsa başgaçarak taryhy şartde emele geldi. Hywa hanlygynda jeditçilik iki sany akymdan ybarat bolup, onuň sag akymy Baş wezir Yslamhojanyň ýolbaşçylygyndaky hanlykdaky söwda-senagat kärhanalarynyň eýeleri hem-de iri baylaryň wekillerini birleşdirdi. Bu akym öz öňüne döwletde han häkimiyetini saklap galan ýagdaýda reformalar geçirilmegini maksat edip goýdy. Çep akym bolsa kazykelan Babaahun Salimowyň ýolbaşçylygynda mayadarlar, hünärmentler we başga gatlak wekillerini birleşdirip, täze usul mekdeplerini düzmek arkaly halk köpçüluginiň syýasy aktiwigini gazaňmakçy boldular.

Türküstanda jeditçilik hereketiniň ýaýramagy bu döwürdüki kolonial hökümet we onuň emeldarlary hem-de ýerli takwa we rehimsiz ruhanylaryň garşylygyna duş geldi. Şoňa garamazdan, jeditler metbuğat, neşirlik we teatr pudaklaryndaky işlerini dowam etdirdiler. 1898-nji ýylda Kokant şäherinde Salohiddin damla ikinji jedit mekdebini açdy. 1899-njy ýylda Andijanda Şamsiddin damla we Daşkentde Mannon kary jedit mekdebini açyp, ençeme okuwçylaryň täze usulda bilim almaklaryny gazandylar.

Özüňizi synaň!

Ysmaýyl Gaspiraly – ... 1884-nji ýylda ... 1893-nji ýylda ...

Ýatda saklaň!

1893-nji ýylda Buharada birinji, 1898-nji ýylda Kokant şäherinde ikinji jedit mekdebi açyldy. 1899-njy ýylda Andijanda Şamsiddin damla we Daşkentde Mannon kary jedit mekdeplerini açýarlar.

Adalgalaryň düşündirişi

Magaryf (arapça) – ynsanlaryň bilimi we pikirlenmesini artdyrmaga gönükdirilen bilim-terbiye.

Jedit (arapça) – «täze» diýen manyny aňladýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Türküstanda jeditçilik hereketi haçan emele geldi?
2. Jeditçilik hereketiniň emele gelmegine nähili faktorlar sebäp boldy?
3. Ysmaýyl Gaspirali we onuň işi barada nämeleri öwrendiňiz?
4. Jedit mekdeplerini kimler düzüpdir?

26-§. JEDITLERİŇ MAKSATLARY WE WEZIPELERI

Jeditleriň esasy taglymlary

Orta Aziýada progressiw meýiller ösen jemgyýetiň döretmek ýaly öz taglymlaryny amala aşyrmakda fanatiklige, biperwaýlyga, yzagalaklyga garşıy göreş alyp barmaga aýratyn üns beripdirler. Olar bu wezipeleri amala aşyrmakda aşakdaky ugurlary üstün diýip hasaplapdyrlar: ülkede täze usul mekdepleri pudagyny giňeltmek, ukyplı ýaşlary daşary ýurtlara okuwa goýbermek, dürli aň-bilim jemgyýetlerini we teatr truppalaryny düzmk, gazet we žurnallary çap etmek, halkyň sosial-syýasy we medeni aňyny ösdürmek ýoly bilen Türküstanda milli demokratik döwlet gurmakdy.

Öndebarlyjy milli intelligentleriň işiniň möhüm ugry täze usul mekdepleriniň pudagyny giňeltmekdi. Bu mekdepler diňe çagalaryň tiz we aňsat sowatly bolmaklaryny üpjün etmek bilen çäklenmän, eýsem olarda fanatizm we konserwatizmden azat bolan täze dünýägaraşyň şekillenmeginé hem hyzmat edýärdi.

Olar hem Gündogar, hem Günbatar medeniýetiniň gazananlaryny ele almaga ymtylýarlar, okadylar we başgalary hem şoňa çagyrdylar. Magaryfçylar daşary ýurda çykyp, dürli döwletlerdäki medeniýetiň we bilimiň ösusü derejesini görüp, olary deňeşdirmek we bu zehinli ýaşlarda dünýä ösusiniň üstünliklerini Türküstana getirmek islegi peýda boldy. Netijede jeditleriň üns merkezine birinji basgançakda tälimi reforma etmek wezipesi goýuldı.

Täze usul mekdeplerinde bilim bermek prosesinde Ýewropa standartlary ülňi edip alnandy. Arifmetika, taryh, geografiýa, tebigatşynaslyk esaslary ýaly ylymlar bilen bir hatarda yslam taglymy esaslaryny öwrenmäge hem uly üns berlipdir.

Täze derslikleri döretmek örän möhüm mesele bolup durýardı. Ilkinji wagtlarda Türküstandaky täze usul mekdepleriniň köpçüliginde Kazan we Orenburgda neşir edilen derslik we okuw gollanmalalaryndan peýdalanyldı.

Daşkent, Buhara, Samarkant, Andijan, Kokant, Hywa şäherleri jeditçilik hereketiniň merkezine öwrüldi. Bu şäherlerde açylan medeni-magaryf

ugurlaryndaky jemgyyetler we birleşmeler Türküstanda jeditçiliğin giň ýaýramagyna alyp geldi

Jeditçiliğin esasy taglymlary we maksatlary

Türküstany orta asyrlyk, feodal yza galaklyk, ters düşunjelerden azat etmek
«Usuly gadym»y inkär eden ýagdaýda ülkäni, halky, milleti ösus ýoluna alyp çykmak
Milli döwleti gurmak
Konstitusion, parlament gözegçilik usulyndaky azat we asuda jemgyyeti gurmak
Türki dillere döwlet dili adyny bermek
Milli pul birligini we milli goşuny düzmem

Jeditler öz neşirlerinde dünýäde we Türküstanyň çäklerinde bolup geçýän wakalar hakynda maglumatlar berip barýardylar. Olar munuň bilen öz taglymatlarynyň mazmuny we olary giňden ýáyratmak zerurlygyny görkezdiler.

Magaryfçylar täze usul mekdepleriniň Türküstanda milli kadrlary taýýarlamak, ýaş nesli okatmakdaky ähmiyetini görkezip berdiler. XIX asyryň ahyrynda Orta Aziýada täze usuldaky mekdepler sanalgy derejede bolan bolsa, 1911-nji ýyla gelip olaryň sany 63-e, okuwyçylaryň sany bolsa 4106 sana ýetdi. 1910-njy ýylda Daşkendiň özünde 24 sany jedit mekdebi iş alyp baryp, olarda 1740 sany çaga okapdyr. 1917-nji ýyla gelip ülkede 100-e golaý täze usuldaky mekdepler bardy.

Progressiw güýçleriň garaýyşlarynda aýal-gyzlaryň tälimi meselesi aýratyn orun tutupdyr. Jeditler sowatly bolmagy isleýän aýallara garşylyk etmeýär, diýip nygtadylar. Yslam dini ylym öwrenmegi erkekler hem,

aýallara hem parz diýip hasaplamagy-na görä jeditler oglanlary we gyzlary bir ýerde okatmagyň tarapdary bolupdyr.

Jeditçilik hereketiniň öndebarýylarynyň esasy işleri magaryfçylykdan başlanan bolsa-da, olaryň täsiri Türküstandaky milli-azatlyk hereketiniň ýolbaşçylary hökmünde möhüm orun tutdy.

Türküstanyň jeditleri

Özüňizi synaň!

Jedit neşirleri – ...

Jeditleriň aňyýeti – ...

Jeditçilik hereketiniň merkezleri – ... Jedit mekdepleri – ...

Jemini jemleyärис!

- Milli taglym milleti ruhy taýdan beýgeldýän milli buýsanç, erkinlik duýgusyny terbiýeleýän maksatnamadır.
- Jeditler milli-azatlyk hereketleriniň ýolbaşçylary hökmünde meýdana çykdylar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Milli taglym düşünjesini taryplaň.
2. Jeditleriň taglymlary nämelerden ybaratdy?
3. Jeditleriň neşir işleri hakynda nämeleri bildiňiz?
4. Haýsy şäherlerde jeditçilik hereketleri ösdi?

27-§. JEDITÇILIK HEREKETINIŇ ÖNDEBARYJYLARY WE OLARYŇ IŞI

Türküstan jeditçilik hereketiniň iri wekilleri

XX asyryň başlaryna gelip Daşkent, Samarkant, Buhara, Fergana jülgesiniň şäherlerinde onlarça jedit usulyndaky mekdepler açyldy. Jeditler mekdeplerinde ýaşlary bilimli we tertipli edip terbiýeläp, olar arkaly Türküstanda özbaşdak döwlet gurmak üçin milli döwletçilik taglymlaryny öne sürüpdirler. XX asyryň başyna gelip Türküstanda jedit intelligentleriniň tutuş bir nesli, ülke ruhy-magaryf pudagynyň ösmegine, milli medeniýetiniň ösmegine uly goşant goşan öndebarýjylary emele geldi. Bular Samarkantda Mahmuthoja Behbudiý, Abdukadyr Şakuriý, Saidahmet Siddikiý-Ajziý, Daşkentde Munawwar-kary Abduraşidhanow, Abdulla Awlany, Ubaýdullahojja Asadullahojjaýew, Buharada Abdurauf Fitrat, Sadreddin Aýniý, Faýzulla Hojaýew, Fergana jülgesinde Hamza Hakimzada Nyýazy, Obidjan Mahmudow, Abdulhamid Çolpon, Ishakhan Ibrat, Hywada Babaahun Salimow, Pälwannyýaz hajy Yusupow we başgalardy. Olar Watanperwer, magaryfçy, Türküstan ülkesinde jeditçilik hereketiniň esasçylary we ýolbaşçylary hasaplanýardy.

Türküstan jeditlerini birleşdirmekde «Orta Aziýa jeditleriniň atasy»

M. Behbudiý

Münewwerkary
derslikleri döretti.

Ilki wagtlarda medeni-magaryf, soňra syýasy-sosial aýratynlyga eýe bolan reformaçylyk hereketiniň öndebarýyj gatnaşyjylaryndan biri Abdulla Awlany 1878-nji ýylda Daškent şäherinde hünärmentler maşgalasynda doguldy. Ol mekdepde we medresede tälîm alyp, öz döwrüniň sowatly we çuňňur bilimli adamyna öwrüldi. Abdulla Awlany ülkede tälîm, metbugat, teatr pudaklarynyň ösmegine uly goşant goşup, 1907-nji ýylda «Şuhrat» gazetine esas saldy. Özuniň açan täze usuldaky mekdebi üçin «Birinji mugallym», «Ikinji mugallym», «Türki gülistan ýa-da ahlak» ýaly derslikleri döretti.

Behbudiý, Münewwerkary, Abdulla Awlany ýaly başga milli progresiv meýilliler hem magaryfçylyk işini alyp baryp, täze mekdepler, sogap jemgyyetleri, kitaphana we kitap dükanlaryny açdylar.

Özüňizi synaň!

Mahmuthoja Behbudiý – ...

Abdulla Awlany – ...

Münewwerkary Abdurashidhanow – ...

Jedit öndebarýjylary – ...

**Jeditler
hereketiniň milli
aýratynlyklary**

Türküstän jeditçilik hereketiniň öňdebaryjylary magaryfçy adamlary. Magaryfçylar giň manyda bilim dargadyjy adamlar hasaplanýar. Syýasy manyda magaryfçylyk halky azatlyga alyp çykmak we milli döwletçilik taglymlaryny öne sürdürmek bilen aňladylýar. Türküstän magaryfçylary nadanlygy, bilimsizligi, medeniýetsizligi, fanatizmi, dini köre-körlügi adamyň azap çekmeginiň esasy sebäpleri diýip düşündirdiler. Olar patyşanyň ýekehökümdarlygy (absolutizm)na garşıy görediler, syýasy erkinlik we ynsan hukuklaryny gorap çykyş etdiler.

Dürli döwletlerde magaryfçylyk hereketleri özboluşly, milli aýratynlyklara eýe bolupdyr, emma olaryň meňzeş taraplary hem bardy. Bu taraplar Türküstän jeditleriniň işinde hem ýuze çykdy. Meselem, olar bar bolan gurluş, onuň ykdysady, sosial we hukuky ugurlardaky ähli ýaman görnüşlerine we kynçylyklaryna garşıy göreshmek; magaryf, erkinlik, durmuşyň adamkarçılık-medeni taraplaryny şekillendirmek, olary goldamak we goramak, ruhy we ahlaky normalary kämilleşdirmek; halk peýdalalaryny goramak, asudalygyny artdyrmagà çyn ýürekden ymtylmaga hereket etdiler.

Jeditler Türküstanda öňden bar bolup, ýagňy Alyşir Nowaýy, Mürze Bedil we Babarahym Maşrabdan galan mirasdan peýdalanan halda Türküstanda demokratik we progressiw güýcileriň taglymlaryny dowam etdiriler. Türküstanyň öňdebaryjy intelligentleriniň gazanan üstünlikleriniň arasynda iň saldamlysy agalyk ediji aňyýetden özbaşdak bolan halk tälimi

«Tarbiyai atfol» jemgyýetiniň agzalary

Mirkomil Mirmöminbaýew
(sagda) telekeçi dosty bilen

ulgamynyň döredilmegi hem-de milli metbugata esas salynmagydy. Bu bolsa öz nobatynda progressiw taglymlary ýaýratmak üçin möhüm serişde bolup hyzmat etdi.

Türküstän progressiw güýçleriniň maýadarlary ýaşlary daşary ýurtlara goýberip, zerur hünärleri eýeläp, halka peýdaly hyzmat edýän ýaşlary we olar üçin alada eden jeditleri goldadylar. Andıjanly Mirkomil Mirmöminbaýew öz hasabyndan ynha şu işe köp mukdarda serişde goýberipdir. 1910-njy ýylda Buharada muderris Hajy Rafiý, Mürze Abduwohid, Hamidhoja Mehriý, Usmonhoja we Muhammaddin mahdum ýalylar «Tarbiýai atfol» («Çaga terbiýesi») jemgyétini döredip, 1911-nji ýylda 15 sany, 1912-nji ýylda bolsa 30 sany talyby Turkiýa okamaga goýberipdirler.

Özüňizi synaň!

Magaryfçylar – ...

M. Mirmöminbaýew – ...

«Tarbiýai atfol» – ...

Absolýutizm – ...

Jemini jemleyäris!

- Behbudiý, Münewwerkary – uly jedit magaryfçylary.
- Türküstän jeditleri patyşa ýekehökümdarlygyna garşı cykyş etdiler.
- Jeditler ýaşlary daşary ýurda okatmagyň tarapdarlarydy.

Adalgalaryň düşündirişi

Senzura (*latynça*) – häkimiýetiň häzirki gurluş üçin laýyk bolmadık ýa-da zyýanly diýip hasaplan maglumatlaryny gadagan etmek maksadynda metbugatyň üstünden gözegçilik etmegi.

Soraglar we ýumuşlar

1. Jeditçilik hereketiniň öndebarýylaryny sanap beriň.
2. Jeditçilik hereketiniň öndebarýylarynyň işi hakynda nämeleri öwrendiňiz?
3. Progressiw zyýalyalar tarapyndan nähili derslikler taýýarlanypdyr?
4. «Tarbiýai atfol» jemgyétiniň maksady nämeli?

28-§. JJEDITÇILIK HEREKETINIŇ TÜRKÜSTANYŇ SOSIAL-SYÝASY WE MEDENI DURMUŞYNA TÄSIRI

**Jeditler we
yslam dini**

Jeditleriň aňyýetine görä yslam dini şahsyň ruhy kemaly we jemgyýetiň ösüşinde möhüm orun tutupdyr. Olar bu wezipäni çözmezden, beýleki problemalary çözmegeň mümkün dälligini düşünýärdiler. Ynha şu maksatda 1909-njy ýylда Mahmuthoja Behbudiý, 1910-njy ýylда Abdulla Awlany, 1915-nji ýylда Abdurauf Abdurahym ogly Fitrat tarapyndan yslam taryhyňa degişli eserler döredildi. Bu eserlerde olar yslamyň peýda bolmagy we ýáýramagynyň iň möhüm basganchaklaryny görkezip berdiler, şeýle hem, yslam dininiň nädogry wagyz edilmegine garşy çykypdyrlar.

Türküstan progressiw güýçleri tarapyndan birinji nobatda amala aşyrylan çäreleriň hatarynda yslam dininiň normalaryny, Gurhan aýatlaryny we hadىslaryny, şerigat kanunlaryny dogry düşündirmek, bilim ulgamyny reforma etmek, ony zaman talaplaryna laýyklaşdyrmak ýaylyar bardy.

Milli progressiw meýilli adamlar musulman ruhanylarynyň ylma ýaman gatnaşykda bolan wekilерini garalapdyrlar. Progressiw güýçler yslam dini her bir musulman erkek we aýallaryň bilime eýe bolmagyny olaryň borju edip goýanlyggyny giňden düşünürdidiler.

Jeditler ylym-bilimi ösüşiň we abadançylygyň esasy gönükdiriji güýji hem-de nadanlyga garşy göreşiň esasy serişdesi diýip hasaplapdyrlar. Olaryň pikirine görä hakyky musulman bolmak üçin dini bilimler bilen bir hatarda dünýewi bilimleri, aýratyn hem, matematika, fizika, himiýa, medisina, taryh we beýleki ylymlary bilmekleri zerur diýip hasaplapdyrlar. Muny mukaddes Gurhanyň aýatlary we hadyslar esasynda tassyklapdyrlar.

Jeditleriň yslama degişli taglymlary olary yslamyň esasy bilimini özgertmäge ymtýlyarlar, diýen netijä alyp gelmezligi gerek. Sebäbi olar öz işlerinde Gurhany hem, umuman, bütün yslam taglymatyny hem dogry düşündirip beripdirler. Olaryň hemmesi yslam dinine we musulman däppessurlaryna sadık boldular. Olar yslama zyýan ýetirýän urp-adatlara, jemgyýet ösüşine we öñe gitmegine zyýan berýän ýagdaýlara garşy çykdylar. Jeditler sowatsyzlygy ýok etmäge, jemgyýetde azat pikirliliği, progressiw taglymlary oýarmaga hereket etdiler..

A. Fitrat

Ýatda saklaň!

Jeditler yslama zyýan ýetirýän däplere we adatlara garşy çykdylar, jemgyyetiň ösüşine päsgel berýän ähli ýaman hereketlere närazyçylyk bildirdiler.

Progresssiw meýilli- leriň Türküstanyň sosial-ykdysady ugurdaky işi

Jeditler ülkäni sosial-ykdysady ösdürmek babatda-da özboluşly garaýylara eýedi. Progressiw meýilliler öz işiniň dowamynda ülke halklarynyň sosial durmuşy, durmuş derejesi, kesp-käri, ýasaýyış şertlerinden habardar bolupdyrlar. Halkyň ýagdaýynyň ýyldan-ýyla aýrallaşyp barýanlygyny aňladylar.

Oraryň pikirine görä, döwletiň ykdysady garaşsyzlygyny üpjün etmezden, syýasy we hukuky erkinligi gazanmak mümkün däldi. Munuň üçin birinji nobatda ýeri, ýarasty we ýerüsti baýlyklaryny, suwy Türküstan halklarynyň umumy baýlygy diýip yylan etmek, ähli pudaklary ösdürmäge mynasyp bolan ýerli kadrlary taýýarlamak, zawodlar we fabrikler gurmak, önümleri ülkäniň özünde öndurmegi zerur diýip bildiler.

Jeditler ençeme ýaşlary ösen daşary döwletlere, meselem, Germaniya okamaga goýbermek, ol ýerde olar okap gelip, ýurdy we milleti üçin hyzmat etmek taglymlaryny öne sürdi. Olaryň hereketleri bilen ýerli ilat tarapyndan ýaşlaryň daşary ýurda okap gelmeklerine gerek bolan harajatlary üçin pul serişdeleri ýygynaldy. Ülkede we daşary ýurda söwdasatyk, senagat we oba hojalygynyň ösüşini deňeşdirip görkezmäge degişli birnäçe makalalar çap edildi.

Türküstan progressiw güýcélinden biri, Daşkendiň «Garýagdy» mähellesinden bolan Asadullahoja ogly Ubaýdullahoja Russiyada hukukynaslyk ugry boýunça bilim alyp, birinji ýokary maglumatly özbek adwokaty boldy. Ol beýik rus ýazyjysy Lew Tolstoý bilen hat alyşyp durupdyr.

**Taze usul mekdebiniň okuwcylary
(merkezde Abdukadyr Şakuri)**

Ýatda saklaň!

Progressiw meýilliler ähli pudaklary ösdürmegi başarıyan ýerli kadrlary taýýarlamak, zawod we fabrikleri gurup, önumleri ülkäniň özünde öndürmegi zerur diýip hasaplapdyrlar.

Özüňizi synaň!

**Yslam taryhyна degişli eserler – ... Jeditleriň yslama degişli taglymlary – ...
Birinji özbek adwokaty – ... Abdurauf Abdurahym ogly – ...**

**Jeditçiliğin
syýasy herekete
öwrülmegi**

Türküstanyň progressiw meýillileri XX asyryň başlaryndaky dünýädäki bolup geçen syýasy hadysalara üns bilen gözegçilik etdiler. Bu döwürde daşary ýurtdaky syýasy partiýalaryň maksatnamalaryny derňäpdırılar. Şu ýagdaýda jeditler özbek halkynyň parahatlyk söýjiliginden gelip çykyp, ähli problemalary parahatçılık ýoly bilen çözümgäe hereket etdiler, çünkü olar çaknyşyk we uruşlara garşydylar.

1917-nji ýıldaky Russiýadaky fewral wakalary wagtynda Türküstan jeditçiliği güýçli syýasy herekete öwrüldi. Birinji jahan urşundan soň jeditler parlamentar monarhiýa üçin göreşen bolsalar, fewral wakalaryndan soň örən giň gerimli, birnäçe syýasy talaplary öne sürdürüler. Meselem, ýerli ilatyň hukuklaryny giňeltmek, ülkäni dolandyrmak boýunça reformatalar geçirmek, Döwlet Dumasyndan ülkäniň ilatynyň sanyna görä orun almak, milli metbugat erkinligini üpjün etmek ýalylar. Şol bir wagtda, milli-syýasy partiýalar we guramalar, meselem, «Şuroi Yslamiýa», «Ittifok» ýaly birnäçe guramalar düzüldi. Bu wagtda jeditler ýerli ilatyň sosial düzüminiň ähli gatlak wekillerini öz yzlaryna eýerdip bildiler. Türküstanda jeditleriň işi ýerli ilaty bilimli etmäge, olarda milli özlüğini aňlamagyň güýçlenmeginé, azatlyk üçin göreşleriň gösterilmegine öz täsirini görkezdi. Jeditçilik hereketi ülkede patşa hökümetiniň kolonial syýasatyna garşı durýan esasy ruhy güýç hökmünde ýuze çykdy.

1917-nji ýylyň mart aýynyň başlarynda jeditler tarapyndan Daşkentde ähli azatlyk söýüji guramalaryň umumy maksatnamasyna eýe bolan ýeketäk gurama – «Musulman merkezi şurasy» düzüldi. Onuň esaslandyryjy gurultaýyna 350 delegat gatnaşypdyr. Olaryň arasynda azarbeýjanlar, tatarlar, türkmenler, başgyrtlar ýaly başga musliman halklarynyň wekilleri hem bolupdyr. Gurultaýda ähli delegatlar boljak döwleti Türküstan diýip

atlandyrmagy, onuň düzümine Buhara, Hywa we Türküstan general-gubernatorlygynyň girmeli diýen pikiri makulladylar. Emma Türküs-tanda 1917-nji ýyldaky oktyabr wakalary we bolşewikleriň häkimiýeti eýelemegi jeditleriň öz maksatlaryny soňuna çenli amala aşyrmagá müm-kinçilik bermedi. Şoňa garamazdan, olar merkezi Kokantda bolan, *Türküs-tan awtonomiýasy* diýip atlandyrylan özbaşdak awtonom respublika ygлан etdiler. 72 gün dowam eden bu awtonom respublika sowet häkimiýeti tarapyndan derbi-dagyn edildi. Netijede jeditler yzarlanylп başlandy we ahyr soňunda, 1937–1938-nji ýyllarda repressiýa gurbany boldular.

Özüňizi synaň!

«Musulman merkezi şurasы» – ... Türküstan awtonomiýasy – ...

Adalgalaryň düşündirişi

Delegat (*latynça – goýberilen*) – bir gurama, topar tarapyndan hukuk berip goýberilen ýa-da saýlanan wekil.

Federasiýa (*latynça – soyuz bolup pugtalandyrmak*) – döwletlerň öz syýasy garaşszlygyny belli bir derejede çäklendirmek ýoly bilen ýeke-täk soýuza birleşmegi.

Awtonomiýa (*grekçe – kanun*) – islendik bir regionyň kanun bilen çäklendirilen döwlet häkimiýetini özbaşdak amala aşyrmak hukugy.

Jemini jemleýärис!

- ▶ Russiyadaky syýasy hadysalaryň täsirinde jeditleriň hereketiniň aktiwleşmegi.
- ▶ Merkezi Kokantda bolan Türküstan Awtonomiýasy ygлан edildi.

Soraglar we ýumuşlar

1. Jeditler yslam dini barasynda nähili pikirdediler?
2. Jeditleriň ilki başdaky syýasy guramasy nähili atlandyrylypdyr we onuň gatnaşyjylarynyň öňünde nähili wezipeler goýlupdy?
3. Jeditleriň taglymlaryny beýan edýän nähili gazet we žurnallary bildiňiz?
4. Progressiw güýçleriň ýaşlaryň bilim almagyna goşan uly goşandy nämelerden ybarat boldy?
5. Jeditleriň hereketi Türküstanyň ilaterynyň aňyna nähili täsir etdi?

VII B Ö L Ü M

TÜRKÜSTAN WE BIRINJI JAHAN URŞY

Bölumi öwrenmek netjesinde:

- Birinji jahan urşunyň başlanmagy we onda Russiýanyň gatnaşmagy, urşuň Russiýanyň we Türküstanyň ülkesiniň sosial-ykdysady durmuşyna, ilatyň durmuş derejesine eden erbet täsiri;
- Birinji jahan urşunda Türküstan ilatynyň merdikärlige alynmagy we oňa ýerli ilatyň bildiren gatnaşygy;
- 1916-njy ýyldaky gozgalaňyň başlanmagy, sebäpleri we netijeleri;
- Jýzzah gozgalaňy, Türküstan aýallarynyň gozgalaňda gatnaşmagy;
- 1916-njy ýyldaky gozgalaňyň kolonial hökümet tarapyndan rehim-siz görnüşde basyp ýatyrylmagy;
- Türküstandaky 1916-njy ýyldaky gozgalaňlaryň ähmiýeti hakynda öwrenersiňiz.

29-§. BIRINJI JAHAN URŞUNYŇ BAŞLANMAGY WE ONUŇ TÜRKÜSTANA TÄSIRI

**Birinji ja-
han urşunyň
Türküstana täsiri**

XX asyryň başlarynda jahandaky iri döwletleriň kolonialara eýe bolmak meselesinde özara gatnaşyklary ýiti görnüş aldy. Birinji jahan urşunda Russiya, Angliya we Fransiya döwletlerinden ybarat soýuz – Antanta tarapynda durup uruşda gatnaşdy. Rus imperiýasynyň Birinji jahan urşunda gatnaşmagy ony ykdysady taýdan ýaman ýagdaýa salyp goýdy. Onsuz hem Günbatar Yewropa döwletlerinden ösüşi ençeme yza galyp barýan Russiya uruş sebäpli ýene-de kyn ýagdaýa düşüp galdy. Netijede patyşa hökümeti öz kolonialaryndan, meselem, Türküstan ülkesinden hem ýene-de köpräk peýda almak üçin olaryň tebigy baýlyklaryny köpräk özleşdirmäge çynlakaý hereket etdi. Ýerli ilatdan bolsa arzan zähmet güýji hökmünde peýdalanmaga hereket etdi.

Bu uruş sebäpli Russiya köpcülikleýin mobilizasiýa yqlan edildi. Mobilizasiýa Russiýanyň kolonialaryna hem, meselem, Türküstana hem degişlidi. Oňa görä Türküstan ülkesinden urşa 19 ýaşdan 43 ýaşa çenli bolan ilatyň ýewropaly böleginiň wekilleri çagyryldy. Edil hasyllaryň ýygyp almak döwrüne dogry gelen bu çagyryş Türküstan ülkesindäki

Russiya guberniyalaryndan göçürip getirilenleriň maşgalalary üçin kynçylyk döretdi. Esasy işçi güýji bolan erkekleriň urşa alynmagy maşgalanyň esasy bakyjysyndan aýrylmagyna we olaryň agyr ýagdaýa düşmegine sebäp boldy.

1914-nji ýylda Türküstanda «adatdan daşary goranma ýagdaýy» diýip yylan edilmegi netijesinde koloniya hökümetiniň ýerli ilatyň üstün-den gözegçiliği we jeza çäreleriniň ulanylмагы güýçlendi. Türküstanýň ilaty urşa mobilizasiýa yylan edilmegine garşı çykyp, «adatdan daşary ýagdaýy»ň düzgünlerine amal etmeýän boldular. Beýle düzgünleri bozanlar 50 soma çenli bolan jerime töleýän ýa-da 3 aýa çenli tussag edilýän boldy. Şeýle hem ilatyň ýasaýyş şertiniň ýamanlygy, azyk-owkat we başga önumleriň ýetmezçiliği, bahalaryň gymmatlap gitmegi ülke-de närazylyk görnüşleriniň ýene-de artmagyna hem-de köpçülükleyín görnüşdäki gozgalaňlaryň güýçlenmeginé sebäp boldy.

Urşuň dowamynda oba-hojalygy weýran boldy, ekin meýdanlary gysgaryp gitdi, obada işçi güýçleri ýetişmeýärdi. Demir ýol da özbaşdaklyk höküm sürüyän bolup, amalda bolsa ol harby döwrün ýüklerini daşaýardı. Bütin hojalyk gatnaşyklary bozulypdy. Russiya ykdysadyýeti uruş we beýle gerimdäki harby hereketler üçin gowşak ekenligi aýan boldy. Döwletiň maliýesi ikrizise ýüz tutdy. Magaryfy, medeniýeti ösdürmäge garadylýan harajatlar kemeldi we ownuk kredit galmadı diýen ýaly. Diňe urşuň bir ýylynyň dowamynda salgytlaryň möçberi 50 gösterime köpeldi.

Ýitgileriň ornuny doldurmak we harby harajatlaryň ösüşini doldurmak maksadynda goşmaça serişdeler gözläp, çar hökümetiniň özi üçin adaty we iň aňsat bolan ýoldan, ýagny öz koloniya ülkelerini talamak-dan, uruş alyp barmak üçin harajatlaryň köp bölegini öz kolonialarynyň, meselem, Türküstan ülkesiniň gerdenine ýüklemek ýolundan bardy.

1915-nji ýyldan başlap, Türküstanda pagta üçin üýtgemeýän döwlet nyrlarylary yylan edildi, nyrlarylaryň umumy ösüsü şertinde bu nyrh pagtakärleriň hasyly ýetişdirmekdäki çykdajylaryny gaplamaýardı.

Merдikärлигे мобилизасия ylan edilmegi

Uruş bolýan ýerlerdäki weýran bolan ýerleri be-jermek, goranyş binalaryny gurmak, uruş üçin azyk-owkat we ýarag-enjamlary taýýarlamak we olary gerekli ýerine ýetirmek işleri uly kynçylyga öwrüldi. Bu işleri dolandyrmak we gurnamak umuman hatardan çykdy. Bu meseläni çözmeçk üçin goşmaça işçi güýji we frontuň arkasynda işlemek üçin ençeme adamlar zerur boldy. Bu ýagdaýa görä amaldaky hökümet

tarapyndan imperiýanyň kolonialaryndaky ýerli ilatyň wekilleri we urşa goýberilmédik adamlardan frontyň arkasyndaky işlerde peýdalanmaga karar edildi. 1916-njy ýylyň 25-nji iýunynda Russiya imperatory Nikolay II (1894–1917) Ýokary Baş serkerdebaşy we harby ministriň teklibi bilen çykaran permanya boýunça «frontyň arkasyndaky hyzmatlar üçin Türküstandan, Sibirden we Kawkazdan 19 ýaşdan 43 ýaşa çenli bolan erkekleriň mobilizasiýa edilmegi» başlandy.

Özüňizi synaň!

Antanta – ...   «Adatdan daşary goranmak ýagdaý» – ...
1916-njy ýylyň 25-nji iýunynda ...

Soraglar we ýumuşlar

1. Birinji jahan urşy Russiya üçin nähili ähmiýete eýe bolupdyr?
2. Birinji jahan urşy Türküstanyň ilatynyň sosial-ykdysady durmuşynda nähili yz galdyrdy??
3. Türküstanda «adatdan daşary goranmak ýagdaý»yň ähmiýeti nämede?
4. Nikolay II tarapyndan 1916-njy ýylyň 25-nji iýunynda çykarylan permanya mazmunyny aýdyp beriň.

30-§. TÜRKÜSTANDA 1916-NJY ÝYLDAKY GOZGALAÑYŇ BAŞLANMAGY

Gozgalaňyň başlanyş sebäpleri

Imperator Nikolay II-niň front arkasyndaky hyzmatlar üçin ilatyň merdikärlige alynmagy dogrusyndaky permanyna görä Türküstan ülkesiniň Syrderýa welaýatyndan 87 müň, Samarkantdan 38 müň, Fer-ganadan 50 müň adamy merdikärlige goýbermek bellenilýär. Belleni-len mukdarlar welaýatlар boýunça ilatyň arasynda paýlanýar. Fergana welaýatynda bellenilen merdikärleri ýygnamak üçin welaýatdaky her bäsöýden bir adamy almaga dogry gelipdir.

Halk mundan gaty närazy bolupdyr. Türküstanyň erkekleriniň öz maşgasynы taşlap gitmegi olary açlyga höküm etdi. Aýratyn hem, oba ilatynyň merdikärlige alynmagy oba hojalygyny krizise alyp geldi. Merdikärlige baryanlaryň spisogyny düzmekde Türküstanyň ýerli administrasiýasynyň wekilleri adalatsyzlyk etdiler. Hatda maşgalada birnäçe erkek bolmagyna garamazdan baý öýleriň wekilleri para berip spisoga ýazylmaýardy. Emma garyp maşgalalarda birje erkek adam bolsa hem spisoga girizdiler. Beýle adalatsyzlyklar giň halk köpçüluginiň närazyçyligyna sebäp boldy. Ýerli

ilatyň ortasynda merdikärlige almaga garşy köpçülikleýin çykyşlar başlanyp gitdi. 1916-njy ýylda merdikärlige alynýanlaryň spisogyny düzýän ýerli dolandyryş wekilleri tarapyndan ilaty zorlamak, basym geçirmek ýaly ýagdaýlar has hem güýçlendi.

Närazylyk hereketlerinde daýhanlar, hünärmentler, ownuk söwdagärler, işçiler we ilatyň başga sosial gatlaklarynyň wekilleri gatnaşdylar. Merdikärlige garşy hereketleriň giň gerimde ýaýramagyndan koloniýa hökümeti, ülkäniň we welaýatyň administratorlary howatyrlanyp başladylar. Fergana welaýatynyň gubernatory A. Gippius welaýatda närazyçylyk bildirýän adamlaryň köplüğü, merdikärlige goýbermek prosesiniň ilatyň arasynda uly gozgalaňyň gelip çykmagyna sebäp bolmagy mümkünligi hakynda ülke we patyşa administrasiýasyna maglumat berýär. Emma merkezi häkimiýet welaýat gubernatory A. Gippiusyň howatyry we gozgalaňlaryň öünü almak dogrusyndaky maglumatlaryny «patışanyň permanlaryny ýetine ýetirmezlik, gjikdirmek, garşy çykmak» diýip haslap, ony welaýat gubernatory wezipesinden azat edýär.

1916-njy ýylyň 4-nji iýulynda Hojant şäherinde närazylyk bildirip köp sanly ilat ýygnaldy. Olar merdikärlilikden boýun towladylar. 5-nji iýulda Samarkandyň Urgut obasynda, soňra Siýob, Mähelle, Hoja Ahror, Angorda, 7-nji iýulda Dahbedde närazylyk hereketleri bolup geçdi. Çykyş edýänler ýerli dolandyryş wekillerini urup, spisogyny ýyrotyp taşladylar.

Gozgalaňyň Türküstän boýun- ça ýaýramagy

Merdikärlige garşy gönükdirilen närazylyk hereketleri birnäçe günüň içinde bütün ülkä ýaýrady. Gozgalaňçylar kolonial hökümet tarapyndan güýc bilen dargadylyp, garşylyk edenler berk jezalandı.

Daşkentde 11-nji iýulda köp sanly ilat Bäsagaçdaky polisiýa edarasynyň öňune ýygnaldylar. Gozgalaňyň aktiwlerinden biri Rizwonbibi Ahmadjanowa polisiýa seredip: «Bizi öldürseňiz hem ogullarymyzy size bermeris», – diýipdir. Polisiýaçylar bolsa ok atyp, ony agyr ýaradar edipdir. Närazyçylyk bildirenlere garşy tüpeňden ok atylandan soň adamlar edara basdyryp gelipdir. Bu wagtda kömege ýetip gelen harby güýçler çykyş edenleri oka tutup başladы. Netijede 11 adam atyp öldürildi, 15 adam ýaradar boldy. Gozgalaň harby güýçler tarapyndan kynçylyk bilen basyp ýatyryldy. Şäher harby halatda bolup, her bir ýerde sakçylar, gije-gündiz nobatçylyk, gözegçilik we barlaglar güýçlendirildi. Bu wakalardan soň närazyçylyk hereketleri Daşkent şäheriniň töweregindäki obalara ýaýrady. Ol ýerden Fergana jülgésine geçip, jülgede bu hereket giň gerim aldy. Ol ýerde-de ýerli ilat administrasiýa wekillerine boýun egmeýän boldy.

Gozgalaň iýul aýynyň ortalarynda Fergana welaýatynyň Kokant, Rişton, Margilan, Andijan, Namangan uýezdlerinde aýgytly görnüşe geçdi. Meselem, 9-njy iýul günü Andijanda patyşanyň permany okap eşitdirilen den soň taýak, daş, kätmen we başga zatlar bilen ýaraglanan ilat merdikärlilikden boýun towlap çykyş etdiler. Olara polisiýa we harby güýçlere garşylyk görkezdiler. Gozgalaňçylary dargadýan wagtynda olardan 3 adam atyp öldürildi, 12 adam ýaradar boldy.

10-njy iýulda Köne Margilanda takmynan 25 müň adam närazylyk bildirip, bazaryň tòweregine ýygnaldy. Gozgalaňçylar merdikärligi ýatyrmagy talap edip ýerli administrasiýanyň edaralaryna bardylar. Olar kolonizatorlaryň hyzmatynda bolan ýerli administrasiýa wekilleriniň öýlerine, administrasiýanyň binalaryny otladylar, 2 sany mirşab öldürildi we birnäçe adam ýaralandı. Gozgalaňyň güýçlenip gitmeginden howatyrlanan welaýat administrasiýasy tizlik bilen olara garşy harby güýç goýberdi. Olar gozgalaňçylardan 63 adamy atyp öldürdi we köpçüligi ýaradar boldy.

Şährihanda hem gozgalaňçylardan 16 sany adam öldürildi, köpçülik ýaradar boldy. 11-nji iýulda Namanganda gösterilen gozgalaň hem aýgytly görnüşe geçdi. Labbaýtoga massiwinde ýygnalan 1500-den gowrak adamlara garşy güýçli ýaraglanan rota taşlandı we gozgalaňçylary dargadyp goýberildi.

Kolonial hökümetiň polisiýasy we harby güýçleri bilen gozgalaňçylaryň ortasynda aýgytly söweşleriň netijsesinde ýaragsız gozgalaňçylardan köpçüligi öldürildi we ýaradar boldy. olaryň arasynda aýallaryň we çagalaryň hem bolmagy kolonizatorlaryň rehimsiz syýasatyny ýene bir gezek paşetdi.

Ýatda saklaň!

Patyşanyň permanyna görä Türküstan ülkesiniň Syrderýa welaýatından 87 müň, Samarkanddan 38 müň, Ferganadan 50 müň adamy merdikärlige goýbermek bellenildi.

Soraglar we ýumuşlar

1. Gozgalaňyň başlanmagyna näme sebäp bolupdyr?
2. Gozgalaňçylar, esasan, haýsy hadysa garşy çykdylar?
3. Türküstandaky 1916-njy ýyl gozgalaňy ilki haýsy ýerlerde başlandy?
4. Gozgalaňyň gatnaşyjylary, esasan, haýsy gatlak wekilleri bolupdyr?

1916-njy ýyl Daşkentdäki gozgalaň

31-§. JYZZAK GOZGALAŇ

Gozgalaňyň başlanmagy

Rus imperiýasynyň 1916-njy ýyldaky merdikärlige almak dogrusyndaky permany Türküstan ülkesiniň ähli çäklerine ýáýrap, oňa garşy çykyşlar ýerli ilatyň milli-azatlyk hereketlerine öwrüldi. Bularyň arasynda Jizzakda bolup geçen gozgalaň ülkede kolonial zulumdan azat bolmak we basybalyjylyga garşy mertlerçe söweş meýdanyna öwrüldi.

Jizzakyň ilaty, esasan, däne önumlerini ýetişdirmek bilen meşgullanyp, olaryň ýerleri imperiýanyň merkezi raýonlaryndan göçürüp getirilenlere berip goýberilmegi, salgytlaryň barha artmagy olaryň ýagdaýynyň ýamanlaşmagyna alyp geldi. Ilatyň 19 ýaşdan 43 ýaşa čenli bolan erkekleriniň front arkasyndaky işlere alyp gidilmegi ähli ülkedäki ýaly Jizzakda hem jebir-sütemden, adalatsyzlyklardan gitdiğice ýitileşip barýan närazylyk hereketlerine halk gozgalaňlarynyň güýçlenmegine alyp geldi. Merdikärlige alnanlaryň düzülen spisogyna görä Samarkant welaýatynyň Jizzak uýezdinden 11 müň adam bellenilipdi. 1916-njy ýylyň 3-nji iýulynda permanyň yylan edilmegi bilen halkyň arasynda närazylyk hereketleri başlanyp gitdi. 5-nji iýulda ilkinji gozgalaňlar başlandy. Munda ilat permanyň ýatyrylmagyny, spisok düzmegiň togtadylmagyny talap etdiler. Jizzak gozgalaňna Nazirhoja işan we Abdurahman jawaçylar ýolbaşylyk etdiler.

Jizzakyň ilaty merdikärlige garşy köpçülikleýin gozgalaň göstermek maksadynda başga şäherlere, meselem, Daşkent, Samarkant we ençeme töwerekäki obalara öz wekillerini goýberdiler. 13-nji iýulda Jizzak şäherinde Damin küzegäriň ýolbaşylygyndaky hünärmentler merdikärlige almak boýunça spisogy talap edip oba aksakgaly Mirzaýar Hudaýarowyň ýanyна bardylar. Ondaky spisok, esasan, garyp maşgala wekillerinden düzülen bolup çykdy. Mundan närazy bolan ilat spisogy bermegi we ony gaýtadan düzmegi talap etdiler. Mirzaýar Hudaýarow spisogy bermän, toplanan adamlary kemsitdi. Bu ýagdaý ilatyň ýiti närazylygyny getirip çykardı. Şondan sonra kätmen, taýaklar bilen gurallanan gozgalaňçylar Jizzakyň täze şäher bölümîne ýol aldy. Gozgalaň basyp ýatyrmak üçin uýezd başlygy öz kömekçileri bilen ýetip gelýär, emma olary gaýtaryp bilmeýär. Gozgalaňçylaryň hataryna şäheriň we onuň töwereginden ençeme adamlar goşuldy. Nazirhoja işan gozgalaňçylara umumy başlyk boldy.

Jizzak gozgalaňynyň gatnaşyjylary kolonizator administratorlara de- gişli bolan harby, administratiw we başga ýerlere hüjüm etdiler. Olar 13-nji iýul günü demir ýol stansiýalaryny, aragatnaşyk simlerini üzüp, demir ýol we köprüleri bozup taşladylar. 14-nji iýulda Abdurahman jawaçy öz öýünde dürli ýerlerden goýberilen wekiller bilen ýygnak geçirdi we onda Jizzakdan 12 çagyrym uzaklykda ýerleşen Kuýabaşy diýen ýerde toplanyp, hemme bilelikde hereket etmegi maslahatlaşdylar. Bu habary töwerekdäkilere ýetirmek üçin wekiller goýberdiler.

Jizzakdaky bu wakalardan habar tapan patyşa hökümeti polkownik Iwanowyň ýolbaşçylygyndaky harby güýçleri ol ýere goýberdi. 18-nji iýul günü Türküstanda harby ýagdaý yylan edildi.

Gozgalaňyň basyp ýatyrylmagy

Bu wagtda kolonial hökümet tarapyndan gozgalaň basyp ýatyrmak we onuň gatnaşyjylaryny jezalamak çärelerini işläp çykdylar. Jizzaka polkownik Iwanowyň ýolbaşçylygyndaky 13 sany rota soldat, 2 sany artilleriya böлümi, kazak otrýadlary, jemi iki ýarym müň adamlyk harby güýçler goýberildi. Olar Jizzak şäherini top we pulemýotlardan oka tutýarlar. Kolonizatorlaryň goşuny ilki bilen Jizzaky, soňra Zomini eýeläp, soňra Sangzora ýöriş etdi. Goşun ýaragsyz gozgalaňçylary aýawsyz oka tutdy. Abdurahman jawaçy aman galan 600 adamy bilen 20–21-nji iýulda polkownik Afanasýewiň ýolbaşçylygyndaky harby güýçlere garşı söweş alyp bardy. Iwanowyň ýolbaşçylygyndaky harby güýçleriň kömege gelmegi gozgalaňçylaryň ýeňliše sezewar bolmagyny üpjün etdi. Netijede gozgalaňçylar ýeňildi we yza çekinmäge mejbur boldy. Gozgalaňyň ýolbaşçylary we aktiw gatnaşyjylaryndan Abdurahman jawaç, Nazirhoja işan, aga-ini Töregul we İşangul Törabekowlar, Kasym hajy işanlar ele alnyp, ölüm jezasyna höküm edildi. Kolonial hökümetiň jeza goşuny gozgalaňçylary rehim-siz görnüşde jezalamaga başladylar. Gozgalaň gösterilen obalara ot berdiler. Öýler ýandyryldy. Olaryň maşgala agzalary hem jezalandy. Bu jezadan garryrlar, aýallar, hatda ýaş çagalar hem çetde galmadı.

Jizzaka 26–27-nji iýulda ýene goşmaça jeza otrýadlary ýetip gelip, jezany ýene-de güýçlendirdi.

Gozgalaňçylaryň demir ýoly bozmagy

Gozgalaňylardan 3 müň adam tussag edildi. Olaryň başlyklary ölüm jezasyna, galanlary tussag we sürgüne höküm edildi. Ýerli ilatyň gozgalaňda gatnaşanlygy, gozgalaňylara kömek berenleri we olary tutmakda patyşa hökümetine kömek bermänligi üçin öz öýlerinden çole kowup goýberildi.

Adalgalaryň düşündirişi

Jewaçι (*jewa – gural-ýarag*) – gural-ýaraghananyň başlygy.

Pulemýot (*rusça – ok we metal atmak*) – oky tiz atýan awtomatik gural.

Soraglar we ýumuşlar

1. Jizzak gozgalaň nähili ýagdaýda başlandy?
2. Gozgalaňyň ýolbaşçylary kimlerdi we olar nähili ýol tutdylar?
3. Jizzak gozgalaň nähili basyp ýatyryldy?
4. Gozgalaňylaryň ýeňilmegine nämeler sebäp bolupdyr?

32-§. TÜRKÜSTANDA 1916-NJY ÝYLDAKY WAKALARYŇ NETİJELERI WE ÄHMIÝETI

Gozgalaňyň ýeňilmeginiň sebäpleri we netijeleri

Gozgalaň harakterine görä milli azat-edijilik görüşünde emele geldi, çünkü bu gozgalaňyň esasy hereketlendiriji güýji halk köpçüligidir. Olar kolonial tertiplerine garşıy eline gural alyp harlanan hukuklary, dini ynamlary üçin deňsiz göreş alyp bardylar. Gozgalaňylar Watanyň hakyky janköyer perzentleri ekenligini amalda subut etdiler. Gaýduwsyz gahrymançylyklary bilen Watanyň taryhy sahypalaryndan mynasyp orun eýelediler. Bu gozgalaňlara rus emeldarlaryndan biri: «Uruş frontlaryna täze bir Türküstan fronty goşuldy», – diýip ülkedäki ýagdaýa baha beripdir.

Gozgalaňylar kolonial hökümete garşıy ýonekeý iş gurallary bilen söweş alyp bardy. Mundan başgada olaryň köpçüligi daýhanlar, hünärmentler bolanlygy we harby ugurdan umuman habarsyz ekenligi gozgalaňyň ýeňiliše sezewar bolmagyna sebäp boldy. Olar Türküstanyň dürli çäklerinde kolonizatorlara garşılyk görkezdiler. Şeýle bolsa-da,

gozgalaňçylaryň taktik we strategik ukypsyzlygy, agzybirlikde we bilelikde hereket alyp barmazlygy pent berdi.

Gozgalaň halk köpçüligi üçin örän uly ýitgileri alyp geldi. **Birin-jiden**, ilaty gozgalaňda gatnaşan Jyzzakyň töweregindäki obalar ýakyp goýberildi, netijede köpçülük ilat öý-öwzarsyz galdy. **Ikinjiden**, gozgalaň ýaz paslynda bolup geçenligi sebäpli ekin meýdanlary, oba-hojalyk önümleri weýran boldy. Munuň netijesinde Türküstan ilaty 1916–1917-nji ýyllaryň gyş aylary üçin jemläp goýan azyk önümleriniň köp böleginden aýryldylar. **Üçünjiden**, gozgalaňyň netijesinde ilatyň arasynda köp gurbanlar boldy.

Bu gozgalaň Türküstan halkyna örän uly zyýan alyp geldi. Käbir maglumatlara görä, 1916-njy ýyldaky gozgalaňyň netijesinde Türküstan ilatyndan 673 müň adam öldürildi, 300 müňden gowrak ilat daşary ýurtlara çykyp gitdi. 100 müňlerce adamyň mal-mülki konfiskasiýa edilip, derbi-dagyn edildi.

Russiýanyň Birinji jahan urşunda gatnaşmagy, Türküstan ülkesindäki gozgalaňlar halkyň durmuşyna hem özünüň ýaman täsirini ýetirdi. Patyşa hökümeti tarapyndan Türküstan ilatynyň merdikärlige alynmagy ýerli ilatyň uly bölegini bakyjysyz galdyrdy. Netijede bu döwürde azyk önümleriniň gytçylygy, nyrhyň gösterilip gitmegi, gün-güzeranyň kynlaşmagyna getirdi. Şonuň üçin hem merdikärlige alynmagyna garşıy alyp barlan 1916-njy ýyldaky gozgalaňlar ýerli ilatyň kolonizatorlaryň jebir-süteme esaslanan syýasaty we urşuň ýaman netijeleri sebäpli bolup geçdi.

Gozgalaňyň ähmiýeti

1916-njy ýyldaky gozgalaňlar patyşa hökümeti tarapyndan aýawsyz basyp ýatyryldy. Gozgalaňçylar kolonial hökümetiň polisiýa we harby güýçlerine garşıy mertlerce göreşdiler. Gozgalaňçylar we ýolbaşçylarynyň patyşa hökümeti tarapyndan berk jezalandyrlyp, birnäçe gozgalaňçylaryň ýadarad bolmagyna we wepat bolmagyna seretmezden, bu merdikärlige garşı gönükdirilen gozgalaňlar Türküstan ilatynyň basybalyjylara garşıy milli-azatlyk harakterindäki hereketi hasaplanýar. Galyberse-de, bu gozgalaňda ülkäniň giň halk köpçüluginiň ähli gatlaklary, şol sanda, garrylar we aýallar hem gatnaşdylar.

1916-njy ýyldaky gozgalaňlar kolonial hökümeti gaty howatyra saldy. Bu gozgalaň Türküstan halklarynyň öz hukuklarynyň depelenme-

gine ýol bermeýänligini görkezdi. Bu gozgalaň kolonial hökümete ýene bir gezek ýerli ilatyň azatlyk we garaşsyzlyk üçin göreş duýgularynyň entek sönmänligini görkezdi. Patyşa hökümeti käbir çäreler görmäge, ýeňillikler döretmäge we ilat bilen ylalaşmaga mejbur boldy.

Netijede, 1916-njy ýıldaky gozgalaň bütin kolonizatorçylygyň dwamynnda Türküstandaky iň gudratly we birleşen gozgalaňdy. Jizzak gozgalaňy taryhda «Jizzak pajygasy» diýen at galdyrdy. Ol Fozil Yoldaş oglunyň «Jizzak gozgalaňy» atly dessanynda özuniň doly beýanyny tapýar.

Özüňizi synaň!

Birinji jahan urşy ... başlandy we onda ... döwletler gatnaşdy.

Birinji jahan urşy wagtynda ... ilatyň wekilleri merdikärlige alyndy. Jizzak gozgalaňy ... ýylда başlandy.

Jemini jemleyärис!

- ▶ Russiyanyň Birinji jahan urşunda gatnaşmagy onuň kolonialaryna, şol sanda, Türküstan ülkesine hem özuniň ýaman täsirini ýetirdi.
- ▶ Patyşa hökümeti tarapyndan Türküstan ilatynyň merdikärlige alynmagy ýerli ilatyň närazylyk hereketlerine artmagyna sebäp boldy.
- ▶ 1916-njy ýıldaky gozgalaňlar patyşa hökümeti tarapyndan harby güýçleriň kömeginde basyp ýatryrlydy.
- ▶ Gozgalaň gatnaşyjylary patyşa hökümeti tarapyndan berk jezalandryryldy.

Soraglar we ýumuşlar

1. Gozgalaňlaryň ýeňilmeginiň sebäplerini sanap beriň.
2. 1916-njy ýıldaky gozgalaňlar nähili netijelere alyp geldi?
3. 1916-njy ýıldaky Türküstan ülkesindäki halk gozgalaňlarynyň XIX asyryň ahyryndaky gozgalaňlar bilen nähili meňzeş taraplary bar?
4. 1916-njy ýıldaky gozgalaňlara kolonial hökümet nähili gatnaşykda boldy?

VIII B Ö L Ü M

XIX ASYRYŇ AHYRY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA BUHARA EMIRLIGI WE HYWA HANLYGY

Bölümü öwrenmek netijesinde:

- XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda Buhara emirliginiň dolandyryş ulgamy hakynda;
- Hünärmentçilik, içki we daşky söwdanyň ösüşi hakynda;
- Yaş buharalylar hereketiniň meýilnamalary we işi barada;
- 1920-nji ýylda Buhara emirliginiň agdarylmagy hakynda;
- Hywa hanlygynyň syýasy ulgamy hakynda;
- Yaş hywalylaryň ýurtda reformalar geçirmek ugrundaky hereketleri barada;
- Hywa hanlygynyň agdarylmagynyň sebäpleri hakynda öwrenersiňiz.

33-§. BUHARA EMIRLIGINIŇ DÖWLET GURLUŞY WE SOSIAL-YKDYSADY DURMUŞY

**Buhara emirliginiň
sosial-syýasy
ýagdaýy**

Russiya bilen 1868-nji ýıldaky şertnama Buhara emirliginiň takdyryny düýpgöter üýtgedip goýberdi. Ol syýasy garaşsyzlykdan mahrum bolup, Russiyanyň protektoratyna öwrüldi. Syýasy garaşsyzlykdan mahrum bolsa-da, Buhara emiri öz rayatlarynyň üstün-den çäklendirilmédik häkimiýeti elinde saklap galypdy. Buhara emiriniň syýasy işine gözegçilik üçin Rus imperatorynyň 1885-nji ýıldaky permany esasynda «Rus imperatorynyň syýasy agentligi» (1886–1917) düzülip, ol 1868-nji ýıldaky şertnamanyň şertleriniň ýerine ýetirilmegine we emiriň syýasy işine gözegçilik edipdir.

XIX asyryň ahyrynda Buhara emirliginiň çäkleri Rus imperiyasynyň garamagyna geçen ýerleriň hasabyna gysgarypdy. Ilatynyň sany 2 million adam töwereginde bolup, esasy käri hünärmentçilik, daýhançylyk we çarwaçylykdy. Paýtagt Buharadan başga Çärjew, Kitap, Şährisebz, Dänew ýaly şäherler emirligiň uly sowda we hünärmentçilik merkezleri hasaplanypdyr.

Döwlet işlerini dolandyryán ýokary emeldar *guşbegi* bolup, ol salgytlar ýygymyny dolandyryardy, administratiw emeldarlaryň düzümine ýolbaşçylyk edýärdi, ýerli bekler bilen ýazyşmalar alyp barýardy. Guşbegi her günü şahsy

Buhara guşbegisi. XX asyryň başy

ölçegleriň üstünden gözegçiliği *rais* dolandyryardy. Rais öz nobatynda baş kaza boýun egýärdi. Baş raisiň özi emire we baş kaza maglumat bermek üçin şahsy özi jogapkär bolupdyr. Üç sany ýokary emeldar – guşbegi, diwanbegi we baş kazy hemise Buharada bolmagy hökmandy. Emirlidäki bekler we olaryň mal-mülklerini esgerler goraýardy.

Ýerli administrasiýa – eminler, aksakgallar hem-de beklikleriň wekileri we ruhanylardan ybarat bolup, olar emiriň permanlaryny sözsüz ýerine ýetirmeli bolupdyrlar. Ähli Buhara emirligi bekliklere bölünipdir. Bekler emiriň özi tarapyndan belgilenýärdi we wezipesinden boşadylýardy. Bekleriň töwereginde olaryň garyndaşlary ýa-da ýakyn adamlaryndan bellenen uly emeldarlar topary bolupdyr.

Döwleti goramak üçin emiriň halk meýletinleri we goşunlardan saýlanyp alınan ýöriteleşgeri bolupdyr. Leşgere topçybaşı (topçylesher) ýolbaşçılık edipdir. Ýöne XIX asyryň ahyryna gelip emiriňleşgeri howlukmaç ýygnalýan, ýaman harby tälîm alan we ýonekeý harby ýaraglar bilen üpjün edilen daýhanlardan ybarat bolupdyr. Şeýleleşgeriň baş maksady – zerur bolanda Arkyň Öñünde ýygnanymakdy. Leşger düzgüni amalda XIX asyryň başlaryndan bari üýgedilmedik, harby işi we ýaraglary yza galak ýagdaýyndady.

Yurduň girdejileriniň uly bölegini öz bähbitleri üçin sarp edýän emeldarlar we gullukçylar döwletiň gülläp ösmegi we rowaçlanmagy üçin kemden-kem alada edýärdiler. Şol sebäpli emirligiň zerur sarp-harajatlary biri-birine garyndaş-urug bolan emeldarlaryň gerdenine dälde, eýsem ýonekeý halkyň gerdenine düşyärdi.

özi hökümdara emirlidäki ýagdaý barada maglumat berip durýardy. Ähli emeldarlar guşbegi tarapyndan, diñe ýokary emeldarlar emiriň özi tarapyndan belgilenýärdi.

Hazyna we zekat ýygymyny dolandyryan *diwanbegi* wezipesiniň ähmiýeti we abraýy taýdan guşbegiden soň durýardy. Sud işlerini, notarial işlerini, tâlim edaralaryny *ruhanylar* dolandyryrdyr, baş kazy bolsa dini-sud işlerine ýolbaşçılık edýärdi.

Ýerlerde kanunlaryň ýerine ýetirilmegi, dini amallaryň berjaý edilişi, ahlak normalary, bazardaky tereziler we ölçegleriň üstünden gözegçiliği *rais* dolandyryardy. Rais öz nobatynda baş kaza boýun egýärdi. Baş raisiň özi emire we baş kaza maglumat bermek üçin şahsy özi jogapkär bolupdyr. Üç sany ýokary emeldar – guşbegi, diwanbegi we baş kazy hemise Buharada bolmagy hökmandy. Emirlidäki bekler we olaryň mal-mülklerini esgerler goraýardy.

Özüňizi synaň!

Rus imperatorynyň syýasy agentligi – ... Guşbegi – .....
Topçybaşy – ... Diwanbegi – ... Leşgeriň ýagdaýy- ...

Ýatda saklaň!

Ýerli administrasiýa – eminlerden, aksakgallardan, beklikleriň wekillerinden we ruhanylardan ybarat bolup, emiriň permanlaryny sözsüz ýetirmeli bolupdyr.

**Salgylar we
borçlar.
Halk gozgalaňlary**

Emirlikdäki daýhanlaryň köpçüligi garyplykda ýasaýardy. Çünkü ýer we ýere ideg edýän serişdeleri emiriň we onuň emeldarlarynyň elindedi. Döwlet emeldarlary maddy üpjünçiligi üçin zerur maliýe serişdelerini ýöne ýere sarp edýärdiler. Emir Abdulahad Peterburga, imperatoryň huzuryna her ýylда köp sowgatlar bilen barýardy. Şeýle hem, ol Krym we Kawkaza baranda gymmatbaha sowgatlary we saraýlary satyn alýardy. Bu adaty onuň köp harajat etmegini talap edýärdi, bu harajatlar bolsa ýonekeý ilatyň üstüne agyr yük bolup düşyärdi.

Buhara emirliginde esasy salgylary ilatyň 90% ni tutýan daýhanlar töleyärdi. Bu salgylary tölemek üçin olar söwdagärlere, süýthorlara we iri ýer eýelerine degişli bolan ýerlerde azajyk pul üçin zähmet çekmäge mejbur bolýardylar. Netijede agyr jebir-zuluma çydap bilmedik halk açaçan närazylyk hereketlerini bildiryärdi. Ýone bu närazylyk hereketleriniň köpçüligi stihiýalaýyn, üznelikde bolsa-da, olar emirligiň köne dolandyryş ulgamynyň öz ähmiyetini ýitirip barýanlygyny görkezdi. Galyberse-de, daýhanlaryň köpçüligi salgylaryň köplüğinden krizise duşup, obalardan şäherlere gelip hakyna tutma işçi bolup işlemäge mejbur bolupdyrlar.

Emirlikde önden gelyän **hyraç** we **zekat** esasy salgylar bolsa-da, ýerden alynýan hyraç salgydynyň mukdary käbir welaýatlarda hasylyň 40–50% ine ýetýärdi. Bu mukdar emirligiň ýyllyk girdejileriniň ýarysyndan

Buhara emiriň Peterburga sapary

Abdullahadhan imperatoryň huzurynda

ýerli häkimiýet we sud häkimiýetleriniň wekilleriniň parahorlugu hem-de hilegärliginden ezýet çekýärdi. Adatda, daýhanyň salgyt tölemäge puly bolmasa, onuň emlägini elinden alypdyrlar. Tozmagyň, gedaýlaşmagyň iň soňky derejä ýetmegi, emeldarlaryň öz ygytyarlyklaryny özi üçin utanmagy daýhanlary garşylyk görkezmäge mejbur edipdir. Netijede emirlikdäki iň uly gozgalaňlardan biri 1885-nji ýylda Baljuwan beklinde gaýratly we halkperwer Wose atly adamyň ýolbaşçylygynda bolup geçipdir. Yzly-yzyna gelen açlyk ýyllaryndan soň baljuwanly daýhanlar ilkinji gezek 1885-nji ýylda bol hasyl ýygnapdylar. Salgyt ýygnaýanlar bolsa diňe şol ýyl üçin däl-de, eýsem ozalky hasyl bolmadyk ýyllar üçin hem hyraç bermekligi talap edipdirler. Beýle adalatsyz salgyt ýygnamagy adalatsyzlyk diýip bilen daýhanlar ony tölemeğinden boýun towlapdyrlar. Emeldarlaryň zorlugu we sosial zulumy ýaragly gozgalaňa çagyryan müňlerçe daýhanlar Woseniň tòwereginde ýygnanypdyrlar.

1885-nji ýylyň iýul aýynyn ahyrky günlerinde gozgalaň göteren daýhanlaryň we emir Muzaffaryň leşgeriniň ortasynda söweş bolup geçdi. Taýýarlyk görmedik we zähmet ýaraglary bilen köçä çykan daýhanlar ýeňliše sezewar boldular. Gozgalaňyň ýolbaşçylary, şol sanda, Wose hem ele alnyp, öldürilýär. 1888-nji ýylda Kölab bekliginde başlanan uly daýhanlaryň gozgalaňlary Pemir serhet goşunlarynyň kömegini bilen basyp ýatyryldy. 1889-njy ýylyň maý aýynda Kelif bekliginde hem gozgalaň bolup geçdi.

Özüňizi synaň!

Kafsan – ...

Tanabana – ...

Darugai muzd – ...

Wose – ...

Ýatda saklaň!

1885-nji ýylda Baljuwanda, 1888-nji ýylda Kölab bekliginde, 1889-nji ýylyň maý aýynda Kelifde daýhanlar gozgalaň turuzdylar.

Hünärmentçilik

Bu wagtda hünärmentçilik pudagynda önumçılıgiň esasy ugurlaryndan biri haly we keçe taýýarlamak bolupdyr. Buhara halylaryna daşary ýurtlarda hem uly isleg bildirilip, emirlikdäki söwdagärler olary köp mukdarda daşary ýurda, şol sanda, Russiýa alyp baryp satypdyrlar. Mundan başga orta Gündogar döwletlerinde, Türküstan bazarlarynda hem Buhara halylaryna hyrydar köpdi. Içki we daşky bazarlarda Buharada öndürilen nah matalary, deri, zergärlik, kümüş we altyndan oýulyp bejerilen nagyşly önumler, boýag we sabyn önumleri hem meşhur bolupdyr. Buhara ussalarynyň altyndan we kümüşden taýýarlan önumleri, aýratyn hem, meşhur bolupdyr.

Emirligiň ähli şäherlerinde diýen ýaly ökde zergärler zähmet çekyän ussahanalar bolupdyr. Olaryň ähli önumleri özboluşlylygy we nepisligi bilen tapawutlanypdyr. Buharada öndürilen küýzegärçilik önumlerine uly islegler bolup, küýzegärçilik emirligiň ähli ýerlerinde giň ýaýrapdyr.

Buhara emirliginde önden gelýän hünärmentçilik görnüşleri özboluşly bolupdyr. Hünärmentleriň girdejileriniň esasy bölegi gutarnyksyz salgylary tölemäge gidýärdi. Şonuň üçin hem olar öz ussahanalaryny we kärhanalaryny has-da ösdürmek we kämilleşdirmek üçin goşmaça serişdeleri ýokdy.

Söwda-satyk gatnaşyklary

XIX asyryň ahyrynda Buhara emirligi Russiýa, Owganystan, Hindistan, Eýran we Kawkaz bilen söwda aragatnaşyklaryny saklapdyr. Buharada, Çärjewde, Kerkide, Termizde we Kaganda (Täze Buhara) Russiýa firmalarynyň edaralary we ammar jaýlary bolupdyr. Russiýa we Buhara emirliginiň arasyndaky haryt dolanyşygy ýylsaýyn barha ösüpdir.

Ýüp egiryän hünärmentler. XX asyryň başy

Buhara emirliginiň çäkleriniň köp peýda getirýän üstaşyr söwda üçin hem amatly bolupdyr. Russiya we Owganystanyň ortasyndaky ähli söwda ýolları Buhara emirligi arkaly geçirýärdi. Russiya Buhara arkaly Owganystana köp mukdarda mawut, farfor enjamlar, mahmal, çit, otly çöp we kerosin çykarýardy.

1887-nji ýylda emirligiň çäkleri arkaly ilkinji demir ýollar geçirildi. Buharadan 15 kilometr aralykda Täze Buhara stansiýasynyň gurluşygy başlandy. Bu ýerde emiriň köşgi we Russiya syýasy agentiniň bolýan jaýy guruldy. Indi Buhara emirligi demir ýol arkaly Daškent, Orenburg we Moskwa bilen baglanyşyrdy. 1888-nji ýyla gelip Buhara emirligi çäklerinde rus obalary emele gelip başladı. Buharada Russiya döwletiniň bankynyň böлümi açyldı. Mundan daşary iki sany pagta arassalaýy za-wody, Yewropa tipindäki iki sany myhmanhana guruldy. Köne Buharadaky guşbeginiň öyi we Russiya imperatorynyň syýasy agentliginiň jaýy ilkinji gezek peýda bolan telefon aragatnaşygy bilen üpjün edildi.

Adalgalaryň düşündirişi

Stihiyaly – birleşmedik, dogry gurnalmadyk hereket.

Notarial işler (lat. – kätip) – ýuridik we başga resminamalary tassyklamak işleri.

Jemini jemleyärис!

- ▶ Buhara emirliginiň Russiya bilen 1868-nji ýıldaky şertnamasy.
- ▶ Russiya, Owganystan, Hindistan, Eýran bilen söwda-satyk.
- ▶ 1887-nji ýylda – Buhara emirligi arkaly demir ýol uň gurluşgy.
- ▶ Emir Muzaffar – salgylaryň artdyrylmagy, sütemiň güýçlenmegi we Wose gozgalaňy.

Soraglar we ýumuşlar

1. Buhara emirliginiň Russiya bilen 1868-nji ýıldaky şertnamasy döwletiň soňky ösüşine nähili täsir görkezdi?
2. Buhara emirliginiň guşbegi, diwanbegi, baş kazy ýaly emeldarlaryna nähili wezipeler ýüklenipdi?
3. Wose gozgalaňnyň sebäpleri nämelerden ybaratdy?
4. Gozgalaň göteren ilat tarapyndan nähili ýalňyşlyklara ýol berildi?
5. XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda Buhara emirliginde haryt-pul gatnaşyklarynyň ösmegine nähili faktorlar täsir edipdir?

34-§. ЎАШ БУХАРАЛЫЛARYŇ IŞI WE BUHARA EMIRLIGINIŇ ЎАТЫРЫLMAGY

Ўаş бухаралылар

XX асырыň başlarynda Buharanyň sosial durmuşynda bir-birine gapma-garşy iki güýç peýda boldy. Birinjisi – Buharanyň syýasy durmuşyny demokratik esasda gaýtadan gurmak, onuň ykdysadyýetini ösdürmek, öňdebaryjy döwletleriň hataryna goşmak üçin çynlakaý göreşyän Ўаş buharalylar. Ikinjisi - dini takwalar, islendik täzelik we reformalaryň duşmany bolan taýpa wekilleridi.

Ўаş buharalylar syýasy hereket hökmünde 1910-njy ýıldan iş alyp bardylar. Olar Buhara jeditleriniň görnükli wekillerini (Abdulwohid Burhanow, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Aýniý, Faýzulla Hojaýew, Osman Hoja, Abdukadyr Muhitdinow, Musajan Seýitjanow we başgalar) bolup, Buharany emiriň zulum edijilikli hökümdarlygyndan dyndaryp, respublikanyň ulgamyny ornaşdyrmaga hereket etdiler. Ўаş buharalylar Buharada täze usul mekdeplerini döretdiler. Bu mekdepler üçin dürli derslikler we okuw gollanmalary ýazyldy. «Buharai şarif» we «Turan» gazetleri neşir edildi. Bu neşirler halky sowatsyzlykdan oýarmak we biliimli bolmaga çagyrmak bilen bir hatarda milli-azatlyk we garaşsyzlyk taglymlaryny hem öne sürdi.

Emir Alymhanyň özgertmeleri

Emir Abdulahaddan soň Buhara tagtyny onuň oglы Seýit Alymhan (1910–1920) eýeledi. Ony 1893-nji ýylda atasy Peterburga okamaga goýberdi. Bu ýerde ol 3 ýylyň dowamynda harby işler we döwleti dolandyrmagyň esaslaryny öwrendi. Emirlilik tagtyna oturan Seýit Alymhan Buharada döwletiň esaslaryny we dini ulgamy özgertmäge synanyşmady. Emma Russiyadaky wakalar we emirligiň özünde oppozision hereketiň ösüşi ony çäreler görmäge we Ўаş buharalylaryň (jeditleriň) döwleti demokratlaşdyrmak we reformalar geçirilmek hakyndaky talaplaryna egilişik etmäge mejbür etdi.

1917-nji ýylda Russiyadaky fewral wakalary we ol sebäpli Buharanyň syýasy durmuşyndaky hereketler, syýasy özgerişleriň Buhara emirliginde hem gaýtalanmagyndan saklanmak üçin emiri kâbir reformalary amala aşyrmaga ündedi. 1917-nji ýylyň baharynda baş kazy emiriň

Emir Alymhanň ýaşlygy

kabulhanasynda döwletde reforma geçirmek hakynda wada berdi. Ol emiriň bar bolan gurluş esaslaryna dahylsyz bolan we halkyň ýagdaýyny hasaba almaýan permanyny okap eşitdirdi.

Permandan adalatly sud etmek, hyraç, zekat we başga salgylary ýýgnamagyň durnukly esaslaryny döretmek barada söz barýardy. Senagaty we söwdany ösdürmäge hem üns berilýärdi. Emeldarlara edýän zähmetine görä wezipelerini ýerine ýetirýän wagtynda goşmaça üsteme hak almak gada-

Buhara emiri Aymhan gan edildi. Munuň ornuna döwlet tarapyndan pugta belgiläp goýlan aýlyk ygylan edildi. «Soňra biziň tarapymyzdan, – şerigat emri bilen döwletde peýdaly bilimleri ösdürmäge we höweslendirmäge laýyklykda ähli çäreler görüler» diýip, permanda aýdylýardy.

Şeýle hem, emir öz şahsy hazynasından daşary aýratyn döwlet hazy-nasyny yglan etmäge, döwletiň hajatlary üçin girdejileri we çykdajylary üçin anyk hasaplamaçk üçin býujetini belgilemäge söz berdi. Permandan çaphana açmak, tussaglary türmelerden boşatmak hakynda hem wadalar berilýärdi. Ynha şu maksat bilen paýtagtda ýasaýan «aýdyň pikirli we paýhasly» adamlardan «assambleýa» (mejlis) düzýän «millet»i saýlamak hem niýetlenilýärdi.

Perman uly wadalar esasynda düzülen bolsa-da, ol jeditleriň arasynda şübhe döretti. Yaş buharalylaryň ýolbaşçylarynyň (permanyň iş ýüzünde durmuşa geçirilmegi üçin döredilen komiteye Yaş buharalylar komiteti diýilýärdi) özleriniň reformalar geçirmek baradaky pikirlerinde agyzlary birleşmedi. Mahmuthoja Behbudiý, Mollahan ogly, Mürze Gulam agras hereketler bilen permany goldan bolsa-da, radikal hereketiň tarapdar-lary Faýzulla Hojaýew, Abdurauf Fitrat we Osman Hoja ýalylar ýene-de çuňňur reformalar geçirilmegi talap edip, öz tarapdarlaryny gyssagly demonstrasiýa geçirilmäge çagyrdylar.

1917-nji ýylyň 8-nji aprelinde jeditler Kerkide we Buharada demonstrasiýa geçirdiler. Buharada çykyşlara toplanan 150 adama Faýzulla Hojaýew we Abdurauf Fitrat ýolbaşçylyk edipdir. Şygarlarda «Ýaşasyn Emir!» diýen şygaryň ýanynda «Hurriýet, Adalat, Musawwat!» ýaly başga mazmundaky şygarlar hem bardy. Demonstrasiýa çykanlar Arkyň ýanyna gelenlerinde emir serbazlary olary togtatmak hakynda buýruk aldy. 200 sany pyýada we 300 sany atly serbazdan ybarat emir goşuny demonstrasiýa çykanlary dargadyp, tussag edip başladylar. Mundan daşary Arkyň öünü reformalara

garşy çykan 7 müňden gowrak dürlí ýerlerden gelen mollalar topary eýeledi. Mollalar Arka ýakyn gelmäge hereket eden her bir adamy öldürjekligini aýdyp gorkuzdylar. Demonstrasiýa gatnaşanlara daş zyňlyp, olary urup we kemsidip başladylar. 30-dan gowrak adam tussag edildi, köpüsi ýadarad boldy. Gutulyp galan demonstrasiýa gatnaşyjylary başga şäherlere gaçyp jan sakladylar.

Buharadaky wakalar jeditlere aýňalmak üçin sapak boldy. Sowatly, düşunjeli hökümdar hökmünde tanalan Seýit Alymhanyň halkyň arasynda hormaty galmady.

Özüňizi synaň!

«Jeditler ýa-da Ýaş buharalylar partiýasy
düzümi ýa-da ýazylman galan planlar» – ...

Ýaş buharalylar – ...
Permana görä ...

**Buhara emirlii-
giniň ýykylmagy**

Aman galan jeditler 1917-nji ýylда bolşewikler tarapyndan eýelenen Türküstana goşuldy. 1920-nji ýylyň ýanwarynda Daşkentde ornaşyp alan Ýaş buharalylaryň çep bölegi

Faýzulla Hojaýewiň ýolbaşçylygynda «Rewolýusion ýaş buharalylaryň Türküstandaky merkezi býurosy»ny düzdüler. Emma bu gurama abraýly syýasy güýçleri özünde jemlemändi. Bu gurama Orta Aziýany zabt edip, ony bolşewikleriň gol astynda bolan täze döwlet düzümine goşup almaga hereket eden kolonizatorlaryň görëş guralyna örürüldi.

Faýzulla Hojaýewiň ýolbaşçylyk eden Ýaş buharalylaryň we bolşewikleriň bilelikdäki hereketleri bilen Buharada döwlet agdarylyşygyna taýýarlanlyldy. Emiriň goşunyny derbi-dagyn etmek boýunça işler alnyp baryldy. Ýerli ilatyň arasynda güýcli düşündiriş işleri alnyp baryldy. Şu maksatda «Tong» (Daň) žurnaly we «Uçkun» (Uçgun) gazetleri çap edildi.

Faýzulla Hojaýew

Ýaş buharalylar emiri tagtdan agdarmagyň syýasy we düşündirişli esaslaryny taýýarlamaga girişdiler. Olaryň inisiatiwasy bilen 1920-nji ýylyň 29-njy awgustynda Çärjewde gozgalaň başlandy. Bu ýerde Wagtláýyn rewolýusion komitet düzülip, olar Russiýanyň hökümetinden kömek sorap ýüzlenýärler. Sowet döwleti bolsa gowy ýaraglanan goşun we ýerli ilaty howatyra salýan harby awiasiýa bilen üpjün bolan uly harby bölümleri Buhara taşlady. Emir we onuň goşunlary hiç hili

garşylyk görkezip hem bilmedi. Ўagdaýdan peýdalanyп bilmedik emir Seýit Alymhan öz maşgalasy we diwanyndaky emeldarлary bilen Owganystan tarapa gaçyp geçdi.

1920-nji ýylyň 2-nji sentýabrynda bolşewikleriň armiýasynyň goşunlary Buhara girdi. 6-njy oktyabrda Buhara Halk Sowet Respublikasy we Faýzulla Hojaýewiň ýolbaşçylygyndaky birinji hökümet Halk Nezirler Geňeşiniň düzülenligi yqlan edildi.

Özüňizi synaň!

**1920-nji ýylyň 29-njy awgustynda ... 1920-nji ýylyň 2-nji sentýabrynda ...
Wagtlaýyn rewolýusion komitet- ... F. Hojaýew - ...**

Taryhy resminama

Buhara emirliginiň hazynasy hakynda

Buhara emiriniň baş weziri – guşbegi Mürze Nasrullanyň şahsy özüniň düzен spisogy boýunça: Buharanyň tyllasy 1148380 däne, rus tyllasy – 4365100 däne, ýombi halyndaky gamburg tyllasy – 17 däne, kümüşi – 45 tonna, rus kümüşi – 22 tonna 160 kg, Buhara teňnesi – 62834780 däne, Buharanyň mis teňnesi – 13 tonna, tylla poroşogy – 1 tonna, iri brilliantlar – 3483 karat, eşiklere dikilen brilliantlar – 968 karat, gymmatbaha daşlar – 8617 karat bolupdyr. Emir Alymhanyň elindäki rus senagat banklarynyň aksiyalarynyň gymmaty 33 million somdy. Onuň hazynasynda 100 mln Rus imperiyasynyň pullarynyň barlygy hem ýazylypdyr.

Jemini jemleýärис!

- Ýaş buharalylaryň işi.
- 1910-njy ýylda tagta Seýit Alymhan oturdy.
- Reformalar geçirmeäge hereketler, çykyşlar.
- 1920-nji ýylyň 29-njy awgustynda Çärjewde gozgalaň bolup geçdi.
- Buhara emirligi ýatyrylyp, 1920-nji ýylda BHSR düzüldi.

Adalgalaryň düşündirişi

Takwa (*arapça – örän berlen*) – dine berlen, onuň ynamlaryna köre-körlük bilen amal edýän.

Radikal (*latynça – düýpli*) – aýgytly we pugta çäreleriň tarapdary.

Wagtlaýyn (*arapça*) – wagtyna, mälim bir möhlete düzülen hökümet.

Soraglar we ýumuşlar

1. Yaş buharalylaryň işinden nämeleri öwrendiňiz?
2. Emir Seyit Alymhan öz döwletinde haýsy maksatlar üçin reformalar geçirmäge hereket etdi??
3. Jeditleriň maksatnamasy emir Alymhanyň göz öňünde tutan reformalaryndan nämesi bilen tapawutlanýardy?
4. Buhara emirliginiň synmagynyň sebäplerini sanap beriň.

35–36-§§. ASYRYŇ AHYRY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA HYWA HANLYGYNÝN DÖWLET GURLUŞY WE SOSIAL-YKDYSADY ÝAGDAÝY

Hanlygyň sosial-syýasy düzümi

Hywa hanlygynyň üstünden patşa hökümeli özüne tabyn çäk hökmünde pugta gözegçiligi ornatdy. İki we daşky syýasatdaky ýonekeýje özgerişleri hem Hywa hany Türküstan general-gubernatory bilen ylalaşmalydy. Hanyň üstünden gözegçilik etmek maksadynda 7 adamdan ybarat Geňeş (diwan) döredilip, olardan dört sanyssy patşa hökümətininiň wekilleridi.

Amyderýanyň öňki Hywa hanlygynyň garamagynda bolan we Gandimiýan şertnamasyna görä Rus imperiýasynyň ygtyýaryna geçen sag kenar çäklerinde Türküstan general-governatorlygynyň Amyderýa bölümü düzüldi. Onuň başlygy şol bir wagtyň özünde Rus imperiýasynyň Hywa hanlygynďaky wekili hökmünde ýurdy dolandyrmakda hanyň ähli hereketlerini gözegçilik astynda saklaýardy. Hanlyk müň ýyllyk taryha eýe we özbek halkynyň medeni ösüşinde möhüm rol oýnan turki urug bolan Goňratlara degişli taýpa wekilleri tarapyndan dolandyrylyan monarhiýady. Goňrat urugy syýasy we sosial durmuşda hem-de harby ugurda hanyň esasy daýanjydy.

Han çäklendirilmedik dolandyryş-sud we harby häkimiyete eyedi. Ol döwleti Goňrat urugynyň asyl-zadalarynyň, saraý çinownikleriniň we ýokary wezipeli ruhanylaryň goldawyna daýanyp dolandyryýardy. Han häkimiyeti öz halkynyň bähbitlerine görä däl-de köplenç dar çäklerdäki emeldarlaryň bähbitlerinden ugur alyp iş alyp barýardy.

Hywa hanlygynnda goşun halkyň garşylyk hereketini basyp ýatyrmak we döwletiň bitewiliginı

Hywa hanlygynyň baş weziri

üpjün etmek ugrundaky görüş guralydy. Bu goşun agzybir däldi, harby tertip-düzgün gowşak, örän ýönekeý ýaraglanandy. Hanyň hemişelik goşuny ýasawulbaşy tarapyndan dolandyrylyan 1,5 müň adamdan ybaratdy. 1873-nji ýıldan başlap Hywa goşuny diňe içki tertibi saklamak wezipesini bejeripdir.

Hanlyk dolandyrylyşy taýdan 18 sany beklige we 2 sany kömekaç beklige (noiblik) bölünipdir. Olardan iň ululary Hazarasp, Ürgenç, Kyýat, Köneürgenç, Hojeýli, Goňrat hasaplanypdyr. Olaryň her birine han tarapyndan saýlanan bek ýa-da häkim ýolbaşylyk edýärdi. Hanlykda iki sany kiçi welaýatlар bolup, olary hanyň wekilleri (noibleri) dolandyryardy. Hywa şäheri we onuň tòweregindäki ýerler hanyň garamagyna degişlidi. Bu dolandyryş apparatyndaky wezipeli şahslar daýhanlardan we hünärmentlerden ýygnalan salgylaryň hasabyna gün geçirýärdi.

Mehtar (baş wezir) we diwanbegi (diwanhana işgäri) hanyň ýokary emeldarlary we ýakyn maslahatçysy bolupdyr. Hanlykdaky sud işiniň guralyşynda häkimiýete garşy edilen sähelçe etmiş üçin hem ölüm jezasy berilýärdi.

Yslam dininiň ruhanylary döwletiň sosial-syýasy durmuşynda uly täsire eýe boldy. Hywa Buharadan soňky yslam dininiň merkezlerinden biri hasaplanýardy. Şäherde 160 dan artyk metjit we dindarlaryň zyýarat edýän mesgenlerine öwrülen 60 dan gowrak öwliýa gümmezleri bolupdyr. Döwletde 1,5 müňe golaý mekdepler iş alyp barypdyr. Bu mekdepleri tamamlan talyplaryň köpçülügi ýokary (medrese) we orta okuň jaýlarynda okamagy dowam etdirip, 10 ýyla çenli bilim alýardy. Munda esasy ylymlar hökmünde arap grammaticasy, yslam hukugy we filosofiýasy, şeýle hem, goşmaça görnüşde elementar arifmetika we geometriya okadylýardy. Medresäniň talyplary synaglary tabşyranyndan soň boşap galan kazylar, ymamlyk ýa-da başga bir abraýly wezipeleri eýelemekleri mümkindi.

Ýatda saklaň!

Hywa hany döwleti özüne degişli bolan Goňrat urugynyň asylzadalaryna, saray işgärlерine we ýokary ruhanylар toparynyň kömegine esaslanyp dolandyryýardy.

Özüňizi synaň!

Ýasawulbaşy – ...

Mehtar – ...

Goňratlar – ...

Ýeri işläp bejermek. XIX asyryň ahyry

Ýer eýeçiliği

Ýer döwlet baýlygynyň esasy çeşmesidir. Bu baýlyk daýhanlaryň zähmetiniň öwezine gazanylýar. Daýhanlaryň zähmeti ýeriň hasydarlygyny artdyrmak weönümciliğin ösmegine gönükdirilen. Bu barada Hywa hanlygynda daýhanlar hem ussatdylar. Hanlykda galla öndürmek oba hojalygynyň esasy pudagy bolup, esasan, şaly, jöwen hem-de süle köp ýetişdirilýärdi. XIX asyryň 90-njy ýyllaryndan başlap Russiya bilen sówda-satygyň ösmegi netijesinde pagta ýetişdirmäge ýöriteleşmek hem güýçlendi.

Hanlykdaky ýerleriň esasy bölegi han we onuň emeldarlaryna de-
gişlidi. Emeldar we beklere hak görünüşinde Hywa hanlary olara döwlet
ýerleriniň hasabyndan berýärdiler. Bulardan başga han we onuň emeldar-
lary, garyndaşlary salgylardan azat edilýärdi.

Ýer meýdanlarynyň köp bölegi dini edaralaryň garamagynda bolup,
hanlykdaky ähli suwarylýan ýerleriň 40%-i metjitleriň mülki hasap-
lanypdyr. Aýratyn hem, 64 sany metjit we medrese XIX asyryň soňky
çärýeginde 205 müň tanapdan artyk ýere eýelik edipdir. Bu hanlaryň din-
darlara bolan hormatynyň bir alamatydy. Hususan-da, wakf ýerleri we
XIX asyryň ahyrynda 4 müne golaý ruhanylar öz maşgalalary bilen ähli
salgylardan azat edilipdir.

Salgylar we borçlar

1873-nji ýıldan soň hasyldar ýerleriň köp bölegi Russiya geçenligi sebäpli han häkimiýeti harajat-
lara bolan zerurlyklaryny täze salgylary girizmek ýa-da ozalkylaryň möçberini artdyrmak bilen ýetirilen zyýanyň öwezini dolýardы. Hywa hanlygynda dürlü borçlar, hemişelik ýa-da adatdan daşary salgylaryň 25-e golaý görnüşi bardy. Daýhanlar **solgut** – ýer salgydy,

zekat, çöp puly – öri meýdanlaryndan peýdalanandyklary üçin, ýasaýan jaýlary üçin (otow) öý salgydy ýalylary tölapdirler.

Beýle salgylardan daşary daýhanlar dürli borçlary ýerine ýetirmeli bolupdyrlar. Bu borçlaryň arasynda suwaryş ulgamyny arassalamak, täzelerini gurmak şeýle işleriň arasynda iň agyry bolupdyr. Hywa daýhanlary her ýyl esasy ýaplary arassalamak, gurmak we abatlamak, bentleri we köprüleri abatlamak işlerinde işlemeli bolupdyr. Bu işlere daýhanlar öz iş gurallary we iýimiti bilen gelipdirler. Mejbury işe ýaramadyklar bolsa belli bir mukdardaky serişdäni hazyna tölemeli bolupdyrlar. Hanyň permanlaryny yylan edýän jarçylar öz peýdalaryna **afanak puluny** ýygnaýan bolsa, gözegçi we işlere ýolbaşçylyk edýän adam hem paýyny alypdyr.

Daýhanlar ilatyň 90% -e golaýyny düzseler-de, olara suwarymly ýerleriň bary-ýogy 5% -i degişli bolupdyr. Ýersiz we az ýerli daýhanlar bolsa iri ýer eýeleriniň ýerlerinde we wakf ýerlerinde hakyna tutma işçi hökmünde işläpdirler. Daýhanlar ýeri kärendesine alyp ýa-da hasylyň deň ýarymyny berip zähmet çekipdirler. Meýdan işleri guitarandan soň, adatda, ýer eýesine hasylyň 40–50% -ini beripdirler. Deň ýarymyna işleyänlere bolsa **ýarymçylar** diýipdirler. Ýeri hem, zähmet guraly hem, iş haýwany hem bolmadık daýhanlar bolsa ýer eýeleriniň ähli şartlerine razy bolup işlemäge mejbur bolupdyrlar. Karzdar daýhanlar öz karzlaryny üzmek üçin belli bir wagtyň dowamynda mugt işläp bermäge mejbur bolupdyrlar.

Şeýlelikde hanlykda ýersiz daýhanlaryň sany ýyldan-ýyla artypdyr. Olar hanlara, beklere we olaryň emeldarlaryna barha garaşly bolup galypdyr. Beýle ýagdaýlaryň ählisi Hywa hanlygynyň umumy ykdysady we sosial ýagdaýyna özünüň ýaman täsirini geçiripdir.

Hywa hanlygynyň çakçylary. XX asyryň başy

Özüňizi synaň!

Solgut – ...

Afanak puly – ...

Çöp puly – ...

Karzdar daýhanlar

Senagatyň ösmeği

XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda öý hünärmentçiliigi heniz hem saklanyp gelýärdi. Onda ik egirmek we dokamak, aýakgaplar, halylar, keçeler

we beýleki zatlar taýýarlanylýardy. Her bir daýhan hojalygy kömekçi girdeji çeşmesi bolan öý hünärmentçiliği bilen meşgullanýardy. Her bir obada diýen ýaly gönüç, ädikçi, tикинçi, boýagçy, juwazçy we başgalar iş alyp barypdyrilar. Hünärmentler öz obadaşlaryndan buýurtmalar alyp işleýärdi we taýýarlan önümleri üçin natura görnüşinde, önum ýa-da pul bilen hak alýardylar. Olardan käbirleri ýerli bazarlardaky ussahanalarda zähmet çekýärdiler.

Orta Aziýanyň Russiya, gazak ýüzbaşylary, Kawkaz, Eýran bilen sówda gatnaşyklarynyň ösmegi içki sówda-satygy janlandyrdy. Bazar gatnaşyklarynyň ösusü haryt-pul gatnaşyklarynyň çalt ösmegine mümkünçilik döretdi. Şäherleriň obalara garanda tiz ösmegi täze şäherleri döretdi we köneleriniň ösusü derejesini tizleşdirdi. Bu ýurduň ykdysady durmuşynda şäherleriň ähmiýeti we rolunyň artmagyna getirdi. XX asyryň başlaryna gelip Hywa, Täze Ürgenç, Goňrat, Daşoguz, Gürlen ýaly şäherler hanlygyň sosial-ykdysady we medeni merkezlerine öwrüldi. Bagat, Moýnak, Tagta ýaly täze şäherler peýda boldy.

Bu şähererde ýerli we bilelikdäki Russiya goşma kärhanalarynyň edalary, senagat kärhanalary ýerleşyärdi. Meselem, Täze Ürgenç şäherinde on bir sany pagta arassalaýan zawod (olardan alty sanсы ýerli telekeçilere degişlidi), iki sany ýag zawody, sabyn we deri işleýän zawodlar we bir sany degirmen bolupdyr. Bulardan başga Täze Ürgençde Russiya–Aziýa we Sibir sówda banklarynyň bölümleri, poçta-telegraf edarasy, komisyon we ätiýaçlandyryş jemgyýetleriniň wekilhanalary şu ýerde açyldy. Gurlende-de Russiyalylara, hem ýerli mayadarlara degişli kapital jemlenip-di. Bu şäherde, esasan, pagtany alyp gitmek bilen meşgullanýan Russiya söwdagärleriniň 10 sany edarasy we ýerli telekeçi – aga-ini Rizaýewleriň, P. A. Manuilow, S. Maksumyň, S. Täjiniýazowyň, T. Salijanowlaryň we başgalaryň jemi 9 sany pagta arassalaýan zawodlary ýerleşipdi. 1909-nyýa gelip Hywa hanlygynda 81 sany senagat kärhanasy işleýärdi. Senagatyň şekillenmegi 1910–1915-nji ýyllarda has-da çaltlanyp, kerosin we nebit bilen işleýän täze senagat kärhanalarynyň 40 sanсы guruldy.

Horezmiň hünärmentçilik önumleri. XX asyryň başy

Ýatda saklaň!

Russiýanyň haryt önumleri Orta Aziýanyň bazarlaryna tiz ýáýrady. Netijede ýerli öndürilýän önumler krizise duçar boldy.

Russiýa bilen söwda aragatnaşyklary

Türküstan ülkesiniň koloniýa öwrülmeginde Rus imperiýasy we ýerli kapitalyň hyzmatdaşlygy emele geldi. Yerli telekeçilik işi, milli kapitalyň görünüklü wekilleriniň maýa goýumalarynyň girdejisi Russiýanyň bazarynyň önumlerine gönüden-göni baglydy. Olar iki döwletiň arasyn-da bazar gatnaşyklarynyň ösmegi üçin bilelikdäki bank birleşmele-rini döretmäge çalyşýardylar. 1909-njy ýylda Russiýa–Aziýa banky we Madiýarow–Bakkalow hususy bankynyň maýalaryny birleşdireن «A-Meta» sindikaty düzüldi. Sindikat her ýylda Russiýa 3 müň tonna çenli pagtanyň çig malyny eksport edýärdi we ýorunja tohumyny satyn almagyň monopoliyasyny belledi. Russiýa kapitaly özüne tabyn bolan Hywa hanlygynda özi üçin zerur bolan çig mal bazasyny döretdi. Bu ýerdäki işçi güýjuniň arzanlygy we 1873-nji ýıldaky Gandimiýan şertnamasyna görä ýerli bazarda monopoliya ýagdaýynyň hasabyna ägirt köp mukdarda peýda görmek bilen öz çig mal bazalaryny döredyärdiler.

Russiýa kapitaly sebäpli Orta Aziýada içki bazaryň mümkünçilikleri ep-esli giñeldi. Haryt-pul gatnaşyklary çalt ösüp, onuň esasynda täze söwda-senagat merkezleri emele geldi. Ownuk söwdagärler çay, dok-

маçylyk önumleri, şeker, semawar ýaly gyt harytlary hatda iň uzakdaky obalara hem alyp baryp satýardylar. Senagatyň bir taraplaýyn we haýal ösmegi ýurduň ykdysadyýetinde öndebarýyj bolan ownuk hünärmentçilik önumleriniň goşandynyň gatnaşygynyň saklanyp galmagyna getirdi. Ýerli hünärmentleriň önumleri ýurduň çäginden daşarda hem ýokary bahalanypdyr. Çünkü bu önumler gadymy bay hünärmentçilik däpleri esasynda taýýarlanylýardy.

Özüňizi synaň!

1910–1915-nji ýyllarda ... senagat kärhanasy döredildi.

Ownuk söwdagärler ... bilen meşgullanypdyr.

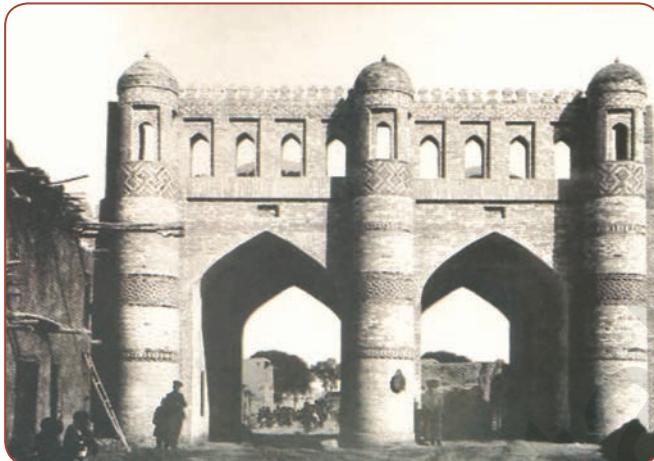
A-Meta – ...

Hünärmentçilik we içki söwda

XIX asyryň ahyry we XX asyryň başlarynda käbir tümenler hünärmentçiliğin ol ýa-da bu görnüşine ýöriteleşmegi ýüze çykdy. Metaly gaýtadan işleýän esasy ussahanalar Buharada, Hywada, Täze Ürgençde, Çymbaýda, Hazarasp şäherlerinde ýerleşyärdi. Bu ýerde kätmenler, kündeleriň dişi, piller, paltalar, nallar, gap-çanaklar we beýlekileri ýasaýardylar. Gönçilik bolsa Buharada, Hywada, Hankada, Taze Ürgençde, Hojeýli we başga merkezlerde ösüpdi. Haltalar we arkanlar, esasan, Täze Ürgençde taýýarlanylýardy. Haly we keçeler Porsu, Alyeli, Köne Ürgenç, Gazawat ýaly hünärmentçilik mesgenlerinde öndürülipdir. Şol wagtda Orta Aziýanyň ähli şäherlerinde diýen ýaly dokmaçylyk, toýun gap-çanaklar we zergärlilik enjamlaryny ýasamak ösüpdi.

1885-nji ýylda Kaspiänyrsy demir ýolunyň gurluşygy we 1887-nji ýylyň ahyrlarynda Amyderýa flotiliýasynyň esaslandyrylmagy Russiya garaslylygyny ýene-de güýclendirdi. Eger ozallar söwda-satyk, esasan, gury ýerlerdäki kerwen ýollary arkaly alyp barlan bolsa, indi ýükleriň köp bölegi demir ýollar we parohodlar bilen Amyderýanyň ýokary akymy boýunça daşalýardy. Bular ýaly täzelikler Rus imperiýasynyň peýdasyna hyzmat edip, ol koloniýa ýa-da tabyn bolan döwletiň yzagalaklygyna, galyberse-de, hünärmentçiliğiň birnäçe pudaklarynyň pese düşmeginé getirdi.

Ykdysadyýet baradaky döwlet syýasaty hem hünärmentçiliğiň ösmegine uly zyýan beryärdi. Hanlyk we ýerli häkimiýet hünärmentlere dürlü görnüşdäki salgylary köp salypdyrlar. Her bir hünärmentçilik ussahanalarynyň eýeleri emeldarlara sowgatlar bermeli, girdejilerine laýyk gelmeýän salgylary tölemeli bolupdyr. Netijede hünärmentleriň

Goşa derweze

önümçiliği giňeltmäge we täze tehnologiyalary kämilleşdirmäge mümkünçiliği bolmandyr.

Senetçilikde seh birleşikleri orta asyrlardaky görünüşinde saklanyp galýar. Seh birleşmelerine hünärmentler hünärleri boýunça bölünipdirler. Oňa ussa, halpa (ussanyň kömekçisi) we şägirt girýärdi. Kredit berip duran baý sehe ýolbaşçylyk edýärdi. Hünärmentler işläp tapan pullarynyň ep-esli bölegini keramatlylaryň we ruhy halpalarynyň hormatyna haýyr-sahawat görünüşinde beripdirler, hazyna üçin köp mukdarda salgylar töläpdirler. Halpalaryň we şägirtleriň ýagdaýy agyr bolup, olaryň iş wagty çäksiz bolupdyr. Halpa alan bonagy (awansy) üçin işläp bermäge mejbur bolupdyr. Alan awansynyň hemmesini töläp bolýança ussahana-dan gidip bilmeyärdi

Rus imperiýasyndan arzan nyrhlardaky senagat harytlarynyň girip gelmeginiň köpelmegi ýerli kärhanalaryň önumlerine bolan talaby peseletdi. Ýerli matalar, ýüpler, küýzegärçilik enjamlary, çoýun we misden ýasalan enjamlaryň käbir görnüşleriniň öndürilmeginiň has kemelmegine getirdi.

Jemini jemleyärис!

- ▶ 1909-njy ýylda – Hywa hanlygynda 81 sany senagat kärhanasy işläp durupdyr.
- ▶ 1885-nji ýylda Kaspi aňyrsy demir ýol unyň gurluşy we 1887-nji ýyllaryň ahyrlarynda Amyderýa flotiliýasynyň esaslandyrylmagy.
- ▶ Senetçiliğin ösmegi.

Adalgalaryň düşündirişi

Sindikat (*grekçe – bilelikde işlemek*) – bir görnüşdäki önumleri öndürýän kärhanalaryň birleşmegi.

Monopoliýa (*grekçe – ýeke satmak*) – ykdysadyyetiň bir ugrundaky ýeke-täk hökümdarlyk.

Senetçilik – işi öýde ýerine ýetirilýän hünärmentçilik.

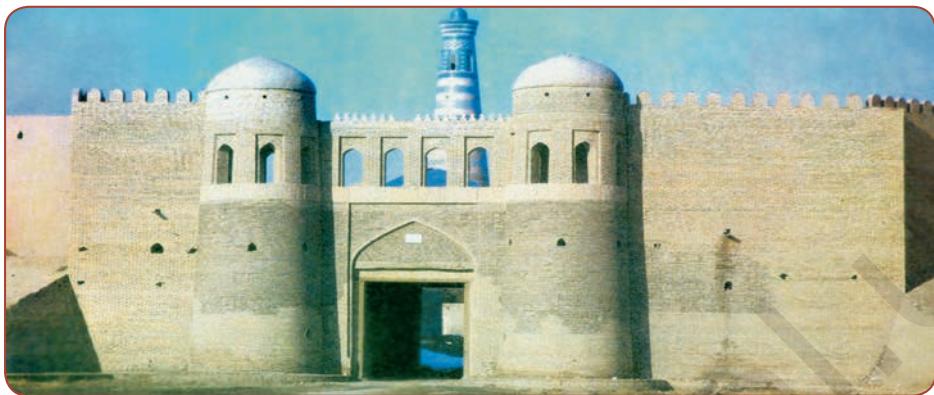
Soraglar we ýumuşlar

1. Senagatyň ösüşine haýsy faktorlar täsir etdi?
2. XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda haryt-pul gatnaşyklarynyň ösmegine nämeler mümkünçilik döredip berdi?
3. İçki we daşky söwdanyň ösüşini deňeşdiriň. Olardan haýsy biri gowy ösüpdir?
4. Kaspiaňyrsy demir ýolunyň gurluşygy Russiya tabynlygy nähili güýçlendi?
5. XIX asyryň ahyrynda hünärmentçilik ussahanalary nähili görnüşdedi?
6. Han we onuň administrasiýasynyň hereketlerini patyşa hökümeti nähili görnüşde gözegçilik edipdir?
7. Yslam dini döwletiň ilatynyň durmuşynda nähili rol oýnaýardy?
8. Hywa hanlygynyň ilaty nahili görnüşdäki salgylary töläpdir we zähmet borçlaryny işläp beripdirler?
9. Siziň pikiriňize görä, XIX asyryň ahyrynda Hywa hanlygynyň ykdysa-dyjetiniň we medeniýetiniň ösüşine esasy päsgel bolan zat nämədi?

37-§. HYWA HANLYGNYŇ ÝATYRYLMAGY

Halk hereketleriniň bişışmegi

Dürli görnüşdäki jebir-sütemler netijesinde daý-hanlaryň barha güýçlenýän närazylygy salgylary tölemekden, borçlary ýerine ýetirmekden boyun gaçyr-maga, iri ýer eýeleriniň ýerlerini eýelemekde, salgylarygnaýylaryň we han ýolbaşçylarynyň beýleki wekillerine hüjüm etmekde ýuze çykýardy. Daýhanlaryň çykyşlary ýer eýeleri we baýlaryň öýelerini weýran etmek, karzlar hakyndaky dilhatlary ýyrotyp taşlamak we salgylarygnaýylary kowup goýbermek bilen birlikde geçýän öz akymlaýyn geçýän gozgalaň görnüşde bolup geçýärdi. Wagtyň geçmegi bilen han häkimiyetiniň zulmu-na we ýerli häkimiyleriniň hyýanatçylyklarynyň güýçlenmegi daýhanlaryň çykyşlarynyň guramaçylygyny we köpcülikleýinligini görkezýärdi. XIX

Daşderweze. Hywa

asyryň 80-nji ýyllarynda Pitnekde, Hazaraspda, Täze Ürgençde, Köne Ürgençde *daýhan otryadlary* döredilip, olaryň göreşleri gazaply görnüşe ýetdi. Hanyň ygytyýarynda olara garşy göreshmek üçin güýçler ýeterli däldi. Şol sebäpli ol patyşa Russiýasynyň goşunlaryny kömege çagyryar. Gozgalaňlar basyp ýatyrylyp derbi-dagyn edildi, daýhanlar hereketiniň ýolbaşçylary öldürildi.

Şeýle bolsa-da, daýhanlaryň pitneleri gutarmady. 1902-nji ýylda *Mätýakup bişişeniň ýolbaşçyligyna* Hanka, Hazarasp, Bagat tümenleriniň daýhanlary gozgalaň turuzýarlar. Han ýene-de Russiýa patyşasy hökümetiniň goşunlaryna kömek sorap yüz tutdy. Berk jeza çäreleri görlüp, gozgalaň derbi-dagyn edildi. Onuň ýolbaşçylary öldürildi.

Kolonial hökümetiň we ýerli emeldarlaryň jebir-sütemi, durmuş şertleriniň pesligi köp halk gozgalaňlaryny getirip çykardy. Halkyň närazylygy köpcülikleýin häsiýete eýe bolýardy we barha cuň kök urýardy. XX asyryň başlarynda sähelçe sebäpler üçin hem gozgalaňlar yzygider bolup durýardy. Käbir tümenlerde sabyr käsesi dolan daýhanlar öz maşgalalary bilen hanlykdan köpcülikleýin görnüşde gaçyp başladylar. 1906-njy ýylda Täze Ürgençde, Hankada, Hazaraspda mätäç daýhanlar iri ýer eyeleriniň ýerlerini basyp alyp başladylar.

Hywa hanlygynda 1910–1911-nji ýyllar gurakçylykly we hasylsyz ýyl boldy. Hanlygyň ilityny açlyk gurşap aldy. Yetirilen zyýanyň öwezinı doltmak üçin han emeldarlary mümkün bolan zatlaryň ählisini ilitaň elinden alyp başladylar. Salgytlar bolsa barha artýardy. Ilatyň köpcülikleýin garylaşmagy daýhanlarda närazylygy getirip çykardy. 1910–1917-nji ýyllarda daýhanlaryň gozgalaňlary giň gerime eýe boldy: olar ynsapsyz uly ýer eyelerini we baýlary urmak, olaryň mülklerini, hojalyk desgalaryny, ammarlary bozup

taşlamak ýalyalar öwjüne galýar. 1912-nji ýıldaky Hazaraspda, Hankada bolan gozgalaňlar aýratyn tapawutlandy. Hemişelik gozgalaňlar netijesinde halk ok atyjy gurallar bilen ýaraglanyp, uruş alyp barmagyň taktikasyny öwrenipdiler. Daýhanlar iri ýer eýeleriniň we hanyň emeldarlarynyň ýerlerini elliinden alyp başlaýarlar. Isfendiýarhan gozgalaň basyp ýatyrmak üçin özünüň iň gowy nökerleriniň 1000 sanyşyny ýollady. Emma duýdansyzlykda Alieli we Daşoguzyň arasyndaky bolan söweşde olar gozgalaňçylar tarapyndan derbi-dagyn edildi. Hana kömege ýetip gelen patyşa hökümetiniň goşunlary gozgalaň kynçylyk bilen basyp ýatyrdylar.

Ýatda saklaň!

1912--nji ýıldaky gozgalaň halkyň närazylyk hereketlerinde täze faktory açyp görkezdi, ýagny gozgalaňçylar ok atyń ýaraglar bilen ýaraglanyp, uruş alyp barmagyň taktikasyny öwrendiler.

Özgertmeler üçin göreş

Halk gozgalaňlary hanlykda sosial-syýasy hereketleriň ösmegine güýçli täsir etdi. Ýurtdaky ähliumumy närazylyklaryň täsiri astynda jeditçiligiň Hywa hanlygyndaky bir görnüşi, Yaş hywalylar hereketi emele geldi. Onuň Yaş buharalylardan tapawutly tarapy bu hereketde ilatyň dürli gatlaklarynyň – daýhanlaryň, hünärmentleriň, söwdagärleriň, sowatly adamlaryň we ownuk mülkdaralaryň gatnaşmagydy.

Yaş hywalylar hereketiniň ýolbaşçylary Pälwanyýaz hajy Ýusupow, Babaahun Salimow, Bekjan Rahmanow, Nazir Şolikorow, Jumaniyaz Sultanmuradow ýaly jeditçiler bolup, olar Horezmde uly abraýa eýe bolupdyr. Yaş hywalylar öz döwrüniň bilimli we kämil adamlary bolup, Hywa hanlygynda bilim ýáýratmak we özgertme geçirimek üçin çynlakaý hereket edipdirler. 1910-njy ýılda han «Özgertmeler taslamasy»ny kabul edipdir. Ol dolandyryş ulgamyny tertibe salmagy göz öňünde tutýardy. Han diwanyny saklap galmak, diňe emeldarlar döwlet üpjünçiligine geçirilmegi göz öňünde tutulypdy. Taslamada, şeýle hem, täze usuldaky milli mekdepleri açmak taglymy hem öne sürlüpdi. Teklipler umumy taraplary bilen çäklendirilenligine garasmazdan, olar cuň özgertmeler arkaly Hywa döwlethliginiň garaşsyzlygyny dikeltmäge gönükdirilendi. Täze usul milli mekdepleri bilim we medeniyetiň hilini gowulandyrmak hem-de hywaly intelligentleriň täze neslini şekillendirmek üçin zerurdy. Bu olarda han häkimiyetiniň jebir-sütemine bolan rehimsizlik duýgusyny terbiýelemäge hyzmat edýärdi.

Hywa hanlygy-nyň ýatyrylmagy

Muhammet Rahymhan II aradan çykandan soň, patyşa hökümetiniň kömeginde tagty onuň ogly Isfendiýarhan (1910–1918) eýeleýär. Petro-Aleksandrowskda ýerleşen Russiyanyň harby güýçleriniň goldawyny duýan, täze han özgertmeler geçirýär, işi zulumy güýçlendirmekden we oppozisiýany ýok etmekden başlaýar. 1913-nji ýylda ol reformaçylaryň ýolbaşçylaryndan biri, ýurduň baş weziri Yslamhojany döwletiň puluny biderek sarplamakda günäläp ölüm jezasyna höküm etdi. Hanyň buýrugyna görä ýerleri täzeden ölçemek başlandy. Hakykatda bu çäre täze salgylary girizmek maksady bilen geçirilýärdi. Daýhanlar bolsa muňa Mangytda we Hojeýlide gozgalaň turuzmak bilen jogap berýärdiler.

Hanyň esasy daýanýy bolan patyşa hökümeti ony uzak goldap bilmeli. Russiyadaky 1917-nji ýylyň fewral wakalaryndan soň Isfendiýarhan özünüň esasy daýanýy – patyşa hökümetinden mahrum bolup, bir näçe wagt çetde galdy. Yaş Hywalylar emele gelen amatly ýagdaýdan peýdalanmaga karar etdiler we reformalary aç-açan wagyz edip başladylar. 1917-nji ýylyň 5-nji aprelinde olar Isfendiýarhandan reformalar geçirmek baradaky manifeste gol çekmegini talap etdiler. Reformalar han häkimiyétini saklap galyp, emma Mejlis (deputatlar palatasy) we Nezirler geňeşi (Wezirler geňeşi) bilen çäklendirilen konstitusyon monarhiýa döretmegini göz öňünde tutýardy. Yaş Hywalylar, şeýle hem, döwlet serişdeleriniň harçlanyşyny gözegçilik etmek üçin maliye ministrligini döretmegini, suwy paýlamak ugrunu reforma etmegini, hanlygyň ähli ýerinde täze usul mekdeplerini açmak üçin komitet düzümgeli,

demir ýollarы gurmagy we poçta-telegraf aragat-naşygyny ýola goýmagy hem talap edýärdiler. Patyşa hökümetiniň goşunlarynyň kömegindenden mahrum bolan Isfendiýarhan her dürli ýollar bilen häkimiyeti saklap galmak we wagtdan peýdalanmak maksadynda reformalary amala aşyrmak dogrusyndaky manifeste gol çekdi.

1917-nji ýylyň 26-njy aprelindäki Mejlisin birinji sessiýasynda 30 hywaly deputat we türkmenlerden 7 wekil gatnaşdy. Mejlis wezirler geňeşini saýlady. Emma 2 aý geçmäňkä hanyň ýolbaşçyligydaky konserwatiw güýçler harby agdarylyşyk guraýarlar we Mejlisи dargadýarlar. Yaş hywalylar hereketiniň ýolbaşçylary tussag edilip, olardan birnäçesi atyp taşlanýar.

Muhammet Rahimhan II

Emma bu wakalara täze bir güýç – türkmen taýpalaryndan biriniň serdary Jüneýithan aralaşdy. 1918-nji ýylyň ýanwarynda 1,5 mün adamly atly otrýady bilen ol Hywany, soňra bolsa hanlygyň beýleki tümenlerini eýeleýär. Isfendiýarhany formal taýdan tagtda galdyrmak bilen Jüneýithan hanlykda özünüň diktarasyny ornadýar. Tiz wagtdan onuň buýrugy bilen Isfendiýarhan öldürilip, onuň ýerine Seýit Abdulla tagta oturdylyar.

Russiyanyň hökümeti Hywada «rewolyusiýa» taýýarlap başlady. Bolşewikler tarapyndan eýelenip alnan Petro-Aleksandrowskde Kommunistik partiýa düzülip, agdarylyşyga taýýarlyk görülýär. Agdarylyşyk 1920-nji ýylyň 2-nji fewralynda bolup geçýär we ol taryhda «halk rewolýusiýasy» adyny aldy. 27-nji aprelde Sowetleriň birinji Bütin Hywa gurultaýy dört asyrdan köpräk höküm süren Hywa hanlygynyň ýerinde Horezm Halk Sowet Respublikasynyň (HHSR) düzülenligini yylan etdi.

Isfendiýarhan

Özüňizi synaň!

Isfendiýarhan – ... 1920-nji ýylyň 27-nji aprelinde ...
 Konserwatiw güýçler – ... Reformalar – ...
 Matýakup bişişen – ... 1912-nji ýylда ...
 1910–1911-nji ýyllarda ...

Jemini jemleyjäris!

- ▶ 1902-nji ýylда Matýakup bişişeniň gozgalaň derbi-dagyn edildi.
- ▶ 1910-njy ýylда – täze han Isfendiýarhan «Reformalar taslamasy»ny yylan etdi.
- ▶ 1917-nji ýylyň apreli – Mejlisiň birinji sessiýasy, wezirler geňeşi düzüldi, birnäçe aýdan soň han tarapyndan dargadyp goýberildi.
- ▶ 1918-nji ýylyň ýanwary – Jüneýithan Hywany eýeledi.
- ▶ 1918-nji ýylyň oktyabrynda Isfendiýarhan öldürildi, tagta Seýit Abdulla çykdy
- ▶ 1920-nji ýylyň 27-nji aprelinde – HHSR-yň yylan edilmegi.

Adalgalaryň düşündirişi

Manifest (*latynça*) – hökümetiň möhüm waka mynasybetli halka eden ýazma yüzlenmesi, kanuny güýje deň resminama.

Konserwatiw (*latynça*) – köne düzümiň tarapdarlary, özgertmelere we özgerişlere garşy çykýanlar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Daýhanlaryň gozgalaňlary ýurduň galan ilatyna nähili täsir etdi?
2. Ýaş hywarylaryň we Ýaş buharalylaryň maksatnamalarynyň arasındaky tapawutlaryny sanap beriň.
3. Isfendiýarhanyň şahsy gylyklary hakynda nähili netijä geldiňiz?
4. Hywa hanlygynyň synmagynyň sebäplerini sanap beriň.
5. Karta seredip XX asyryň başlaryndaky Orta Aziýanyň geosyýasy ýagdaýyny suratlandyryp beriň.

XX asyryň başynda Orta Aziýa

IX B Ö L Ü M

KOLONIÝA ŞERTDE TÜRKÜSTANDA MEDENI DURMUŞ

38-§. BILIM ULGAMY. METBUGAT

**Adaty tälîm eda-
ralary**

XIX asyryň ikinji ýarymy we XX asyryň başlarynda Türküstan ülkesinde uzak taryhy döwrüň dowamynda şekillenip ösen bilim ulgamy dowam etdi. XIX asyryň ortalarynda başlanan basybalýjylyk ýörişleri netijesinde koloniýa öwrülen Türküstanda ýerli ilatyň adata öwrülen bilim ulgamynda özgertmeler bolup başlady. Ülkäniň başga pudaklary ýaly bilim ulgamynda hem kolonial hökümetiň bähbitlerine hyzmat edýän syýasat ýöredilýärdi. Bu, ilki bilen, ýerli ilaty ruslaşdyrmak maksadynda açylan rus-tuzem mekdepleri we olaryň sanynyň çalt depginlerinde köpelip barmagynda görmegimiz mümkün.

Koloniýa döwrüne çenli Türküstanda adaty bilim ulgamy yslam dininiň düzgünleri esasynda gurnalyp, mekdeplerde we medreselerde dini bilimler bilen bir hatarda dünýewi bilimler hem öwredilipdir. Başlangyç bilim mekdeplerinde 5–6 ýylyň dowamynda okadylyp, arap elipbiýi, harplaryň okalyşy, aýdylyşy öwredilipdir. Soňky basgançakda Gurhanyň sürelerinden we aýatlaryndan ybarat bolan «Heftek» (ýagny Gurhanyň ýediden bir bölegini aňladýar) kitabı okadylypdyr. Şondan soň «Çar kitap» (dört kitap), ondan soň Sopy Allaýaryň «Risolai aziza», «Sabot ul-ojizin» kitaplary okadylypdyr. Bu kitaplar, esasan, okuwçylar tarapyndan ýat tutulypdir. Sopy Allaýaryň eseri şygyr görnüşinde ýazylan bolup, onda keramatlylaryň, pygamberleriň ömri hakynda gürrüň berilýär. Okuwçylar diňe bir özbek dilindäki däl, eýsem pars şahyry Hofiziň «Hoja Hofiz» diwanyny hem öwrenipdirler.

Onda ýokary bilim medreselerde berlip, onda dini-hukuk bilime eýe bolan hünärmentler taýýarlanypdir. Medreseleri tamamlanlardan yslam düzgünleri, Gurhan aýatlaryny we süreleriň mazmunlaryny

Adaty mekdepdäki okuwy

doly özleşdirmek talap edilipdir. Karyhanalarda Gurhany ýat tutupdyrlar. Aýallar özbaşdak okadylyp, olara Gurhan, maşgala meseleleri, edep-ah-lak we terbiýeden sapak berýän atynlar okadypyrlar. Koloniýa döwründe köne mekdepler saklanyp galypyrdyr, emma bu mekdepler hökümetiň ünsünden düşüp, olara hiç hili serişde goýberilmeyärdi.

Özüňizi synaň!

Türküstanda adaty bilim ulgamy – ...

Başlangyç bilim – ...

Ýokary bilim – ...

**Rus-tuzem
mekdepleri**

Rus imperiýasynyň dürli guberniýalaryndan Türküs-tana göçürülip getirilenleriň çagalaryna bilim bermek arkaly dolandyryş wekilleri bilen ýerli ilatyň arasynda araçylyk edýän terjimeçileri taýyarlamaq göz öňünde tutulypdyr. Şonuň bilen birlikde bu mekdepler arkaly ýerli ilatyň arasynda rus medeniýetini giňden ýaýratmaga hyzmat edýän bilim ulgamyny döretmäge hereket edildi. Bu wezipäni ýerine ýetirmäge Türküstanyň general-guber-natory G.Rozenbah (1884–1889) çynlakaý giriþdi. Ol başlangyç mekdepleri, rus-tuzem mekdeplerini döretmegiň taslamasyny işläp çykdy. Birinji rus-tuzem mekdebi 1884-nji ýýlda Daškentde Seýitgany Seýitazymbaýyň öýünde açylýar. Ondan görelde alyp, başga baý adamlar hem öz öýlerinde şeýle mekdepleri açyp başlaýarlar. İlki bu mekdeplere ýerli söwdagärler we telekeçiler öz perzentlerini okuwa beripdirler.

1911-nji ýyla gelip şeýle mekdepleriň sany 89 –a ýetýär. Emma bu mekdeplerdäki okadylyş usullary we derejesi Russiýanyň özündäki mekdepler bilen deňesdirilende örän gowşakdy. Rus-tuzem mekdeplerinde okuw günü iki bölümünden ybarat bolup, ilki bilen rus mugallymy (okuw, ýazuw, hasap), günüň ikinji bölümünde bolsa ýerli ilat wekillerinden bolan mugallym okadýardy. 1896-njy ýýlda Daškentde birinji gimnaziya açylyp, onda häzirki zaman ylymlary we gündelik durmuşda zerur bolan bilimler öwredilýärdi.

Ýatda saklaň!

G. Rozenbah başlangyç mekdepleri, rus-tuzem mekdeplerini döretmegiň taslamasyny işläp çykdy. Şu esasda birinji rus-tuzem mekdebi 1884-nji ýýlda Daškentde, Seýitgany Seýitazymbaýyň öýünde açyldy.

Täze usul mekdepleri

Bu döwürde ülkedäki ýerli intelligentler, jeditçilik hereketiniň öndebarýjylary tarapyndan milli medeniýet, dini ynam, ýerli däp-dessur we adatlar esasyndaky täze mekdepler açylypdы. Beýle täze usuldaky jedit mekdeplerinde taryh, matematika, geografiýa, ene dili ýaly ylymlar hem okadylypdыr. Täze usul mekdepleriniň dini mekdep we medreselerden ýene bir tapawudy, onda diňe yslam dini we taryhy däl-de, eýsem ýerli – türki halklaryň taryhy hakynda hem bilim berlipdir. Türküstanda ilkinji jedit mekdepleri Buhara, Daşkent, Kokant, Andijan, Hywa ýaly şäherlerde açylypdы.

Täze usul mekdepleri jeditçilik hereketi, onuň öndebarýjy wekilleriniň işi bilen birlikde ýerli ilatyň umummilli taglymlary, özbek halkynyň milli-ruhy birligini pugtalandyrmaga hyzmat etdi. Jedit mekdepleriniň bilim ulgamynda okuwçylara Watan aýygi, milli döwletçilik, milli medeniýet, halkyň agzybirçılığı üçin jogapkärçılığı duýmak, ýurduň gülläp ösmegi üçin zähmet çekmäge we göremäge cagyryan taglymlar siňdirildi.

Jeditleriň täze usul mekdeplerinden öz zamanasynyň bilimli alymlary, edebiýatşynaslary, hudožnikleri, şahyrlary, sungat işgärleri, magaryf işgärleri yetişip çykdy. Meselem, şahyr akademik Gafur Gulam, şahyr we dramaturg Uýgun, Aýbek ýaly döwlet we medeniýet işgärlerini görkezmek mümkün.

Kolonial hökümetiň täze usul mekdeplerine garşıy gořeši

Jeditleriň täze usul mekdeplerindäki milli taglymlara esaslanyp bilim bermegi ülkede hökümdar bolan kolonial hökümet tarapyndan berk gözegçilikde bolupdyr. Jeditçilik hereketi we olaryň bilim ulgamyny ülkede amala aşyrylyan kolonial hökümete berk garşıylyk görkezip bilýän hereketlendiriji güýçligini düşünen administrasiýa olaryň işine aç-açan garşıylyk görkezip başladylar.

Jeditleriň işini berk yzarlap başladylar. Islendik ýol bilen bolsa hem täze usuldaky mekdepleriň işine garşıylyk görkezmäge hereket etdiler. Ülkede administrasiýanyň adyndan çykýan metbugat sahypalarynda täze usul mekdepleri tankyt edilip, olaryň işine nädogry baha berlen makalalar yqlan edildi. Ilki bilen jedit mekdeplerinde türk we pars edebiýatlaryndan peýdalanmak gadagan edildi.

Sadriddin Aýniý

Okuw edebiýatlarynyň neşirlerine senzura yglan edildi. Koloni-al hökümetiň jeditlere garşy göreşine ýerli takwa dindar-ruhanylar kömekteşdiler. Täze usul mekdeplerine, aýratyn hem, dolandyryş wekil-leri we kelte pikirli dindarlar garşy çykypdyr.

Netijede 1911-nji ýylda 50 –ä golaý jedit mekdeplerini ýapdylar. Jedit mekdepleriniň açylmagyna berk gözegçilik edilýärdi. 1913-nji ýyla gelip Buhara emirliginde ähli jedit mekdepleri ýapylypdyr.

Metbugat we žurnalistikä

1870-nji ýyldan başlap Türküstan general-gubernatorlygynyň resmi neşiri bolan – «Түркестан-ские ведомости» we onuň özbek dilindäki goşma-çasy «Türküstan welaýatynyň gazeti» yzygiderli çykyp durdy. Onuň redaktory kolonial ulgamyň ýaýradyjysy N. Ostroumowdy.

1906-njy ýylda Ysmaýyl Abidowyň redaktorlygynda ilkinji gezek özbek milli gazeti «Tarakkiý» neşir edildi. Gazetiň birinji sany çikan sene, ýagny 27-nji iýun häzirki wagtda Özbegistanda Metbugat we köpçülikleýin habar serişdeleri işgärleriniň günü hökmünde bellenilýär.

Jeditleriň hereketleriniň görnükli wekilleri bilim ulgamy bilen bir hattarda metbugatçylyk ugrunda hem uly işleri amala aşyrdylar. Muny ençe-me gazetleriň emele gelmegi mysalynda hem görmek bolar. 1906-njy ýylda Ysmaýyl Abidowyň redaktorlygynda «Tarakkiý», şu ýyly Munawwerkoriniň redaktorlygynda «Hurşit», 1907–1908-nji ýyllarda Abdulla Awlanynyň redaktorlygynda «Şuhrat», Ahmetjan Bektemirowyň redaktorlygynda «Aziýa» gazetleri çap edildi. Magaryfçylygyň täze tolkunynda 1913–1915-nji ýyllarda «Samarkant», «Sadoi Türküstan», «Sadoi Fergana», «Il baýdagý», «Geňeş», «Beýik Türküstan», «Turan» gazetleri, «Aýna» žurnaly, 1917-nji ýylda bolsa «Hurriýet», «Fergana sahypasy» ýaly köpçülikleýin habar serişdeleri hem peýda boldy. Bu döwürdäki neşirleriň arasynda «Sadoi Türküstan», «Sadoi Fergana» gazetleriniň milli öz-özüňe aň ýetirmekdäki rolü uly boldy. Onuň iki ýyllyk (1914–1915) işi dowamında milli intelligentleriň Watanperwer gatlaklary tarapyndan milletiň azatlygy we gülläp ösüşini wasp edýän, ýalan dini düşüñjeler ýaly köne dogmatlygy garalaýan birnäçe makalalar yglan edildi.

Adalgalaryň düşündirişi

Tuzem – ýerli halk, ýerli ilatyň kolonizatorlar tarapyndan atlandyrylyşy.

Matbuot (*arapça – basma eserler, neşirler*) – gazet, žurnal we kitaplar toplumy.

Gimnaziya – kabir ylymlara ýöriteleşdirilen we olar boýunça çuňňur bilim berýän okuw edarasy. .

Soraglar we ýumuşlar

1. Türküstan medresselerinde bilim bermek näçe wagt dowam edipdir?
2. Rus-tuzem mekdeplerinde we jedit mekdeplerinde berilýän bilimiň arasynda nähili tapawutlar bolupdyr?
3. Jedit mekdeplerini gurnamak üçin hereket eden magaryfçylary sanap beriň.
4. Türküstan ülkesinde nähili metbugat neşirleri ýola goýlupdyr?

39-§. TÜRKÜSTANDA YLYM-BILIMIŇ ÖSMEGI

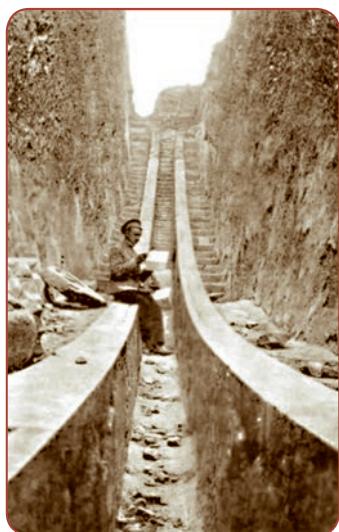
Taryh ylmyn-daky üstünlik

XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda ylym ug-runda uly üstünlikler gazanyldy. Munda jeditleriň orny uly bolupdyr. Olar terbiyeçilik maksatlarda taryh pudagyndaky barlaglary ösdürmäge başlapdyrlar. Jeditleriň taryhy hanlar, soltanlar we emirleriň çalyşmagy hökmünde suratlandyrmagyň ýerine, halkyň taryhyň hakyky döredijisidigini okuwçylara tanyşdyryp başlady-lar.

Taryhçy we žurnalist Molla Alym Mahdum hajy «Taryhy Türküsttan» («Türküstanyň taryhy») eserini ýazdy. Bu eser özbek dilinde çapdan çykdy. Onda gadymky döwürden tä Türküstanyň XX asyryň başlary-na çenli bolan wakalaryň dünýewi ýylnamasy beýan edilendi. Bu kitap özbek dilindäki ilkinji taryhy eser hökmünde şöhrat gazandy.

Jeditler Türküstanda sowatly we kämil adamlary terbiyelemekde taryh ylmynyň ähmiyetini ýokary bahalaýardylar. Mahmuthoja Behbudiy Türküstanyň ähli halkyna «hätzirki dünýäde ýaşamak, bilimli, kämil we adyl» bolmak üçin öz Watanyň taryhyň öwrenmeli diyen çagyryşy bilen ýüzlenipdi. Bu döwrüň ýene bir meşhur taryhçy alymy Muhammet Salyhdy. Ol 25 yyllyk barlaglardan soň «Taryhy jeditai Daşkent» (Daşkendiň täze taryhy) eserini ýazdy. Eser Daşkent şäheriniň XIX asyrdaky keşbiniň doly suratlandyrılmagy bilen gymmatlydyr.

Horezmli meşhur alym *Muhammet Ýusup*

Ulugbek obserwatoriýasy

Beýany hem nesillere iki sany uly taryhy eserini miras edip galdyrypdyr. Bular «Horezm taryhy» we «Şajarai Horezmşahy» eserleridir.

Rus barlagçylary hem ülkede taryh ylmynyň ösmegine duýarly goşant goşdular. Olardan biri gündogarşinas we arheolog W. Wýatkin (1869–1932) bolup, ol Samarkantda iş alyp barypdyr. W. Wýatkin ýerli taryhçylar bilen bilelikde köp wagtlap Ulugbek obserwatoriýasynyň ornunuñ gözleýär. 1908-nji ýylda obserwatoriýa binasynyň galyndylary we obserwatoriýa degişli esbap-enjamlaryň bir bölegini tapmaga miýesser boldy. Ol «Şohizinda», «Çopanata», «Afrosiyap korgoni» eserlerini ýazdy. Rus we özbek dillerini öwrenmek boýunça birnäçe kitaplaryň awtory boldy.

1895-nji ýylda gurnalan Arheologiýa höwesjeňleri gurnagynyň gat-naşyjylary ülkedäki taryhy ýadygärlikleri öwrenmäge girişdiler. Gazuw we barlag işleri az geçirilen bolsa-da, olar käbir arheologik obýektleri gözläp tapmak we ýadygärlikleri öwrenmek bilen meşgullanyp, bu ugra örän uly goşant goşdular.

Özüňizi synaň!

**Molla Alym Mahdum hajy – ...
1895-nji ýylda ...**

**W. Wýatkin – ...
Muhammet Salyh – ...**

Ýusup Beýany – ...

Tebigy ylymlaryň ösmegi

Orta Aziýany imperiýanyň bir bölegine öwrüldi diýip hasaplan kolonial hökümét ülkäni çalt özleşdirmek maksadynda ylmy ösdürmäge hem he-reket etdi. Ilki bilen, 1867-nji ýylda sebitiň baş kartasyny çyzyp çykdylar. Çäkleri karta geçirmek we klimatyny öwrenmek maksadynda Daškentde meteorologiýa stansiýasy guruldy. Hünärmentleriň ýetmezçiliği sebäpli uzak wagtyň dowamynda giň gerimli ylmy barlag işlerini ýola goýmak amala aşyrylmady diýen ýalydy. Diňe XIX asyryň 90-njy ýyllarynda we XX asyryň başlarynda Orta Aziýanyň tebigy baýlyklaryny özleşdirmek bilen bagly bolan barlag işleri ösdi. Meşhur rus zoology we syýahatçysy N. A. Sewersew Pemir dag ulgamyny öwrenip çykdy. Ol özuniň syýahaty dowamynda botanika we minerallara degişli nusgalary toplady. P. P. Semýonow-Týanşanskiý Týanşan dag gerişlerini öwrenip, buzlar, wulkanlar hakynda gyzykly maglumatlar toplady. A.P. Fedçenko Fergana jülgesini we Alaáyý, şeýle hem, Zerewan jülgesini hem-de Gyzylgumy barlap çykdy.

Ülkedäki ylmy barlaglar imperiya üçin harby-syýasy ähmiýeti bilen birinji orunda durýardы. 1871-nji ýylда döredilen Orta Aziýanyň Alymlar jemgyýeti serişde ýoklugy sebäpli 1893-nji ýylда öz işini togtatmaga mejbur bolupdy.

Türküstanyň oba-hojlayk jemgyýeti has işjeň işleyärdi. Jemgyýetiň neşir etdirýän «Türküstanyň oba-hojalygy» žurnaly pudakdaky önumçilik, ýerleri suwarmak, daýhançylyk we ýerden peýdalanmak baradaky öndebarýyjy tejribeleri wagyz edýärdi. Oba hojalyk jemgyýeti koloniýanyň bähbitlerine esaslanyp, pagtaçylygy ösdürmek boýunça ylmy barlag işleri bilen meşgullanýardy. Yerli klimat şartlarına uýgunlaşan özboluşly Orta Aziýanyň pagtasynyň täze sortunyň ilkinji hasyly yetisdirildi.

1876-njy ýylda Daškentde Türküstan muzeýi (hazırkı Özbekistan taryhy döwlet muzeýi) açyldy. 1870-nji ýylda Daškentde Türküstan halk kitaphanasynyň açylmagy hem Orta Aziýada ylmyň we medeniýetiň ösmegine uly täsir etdi. Ondaky kitaplaryň köpçülügi Türküstanyň taryhy we tebigatyna degişli gymmatly eserler bolupdyr.

Özüňizi synaň!

Orta Aziýa Alymlar jemgyýeti – ...

1876-nji ýylda – ...

1870-nji ýylda – ...

Rus ylmy barlag işgärleri – ...

Edebiyat

Bu döwürde birnäçe edebiýatyň görnükli wekilleri yetişip çykdy. Şolardan biri özbek demokratik şahyry Ubaýdulla Salyh ogly Zawkiý bolup, onuň ýazan satirik goşgularynda patşa hökümetiniň dolandyrylyşy we ruhanylaryň işleri tankyt edilýärdi. Zawkiý erkinligi we azatlygy wasp edýän goşgulary üçin zyndana taşlanýar.

Gündogar edebiýaty üçin adaty žanr – şygryýetdi. Türküstanda şygryýetiň şekli we mazmuny biri-birinden tapawutlanýan we käte biri-birine garşy bolan ylham we tankydy-realistik akym bardy. Şahyrlar we ýazyjylar öz döredijiliginde halkyň derdini, döwrüň wajyp meselelerini suratlandyrmağa çalşypydyrar. Olardan Mukymy, Furkat, Zawkiý, şahyr Anbar atyn, Awaz Otar ogly, Ahmet Danyş we başgalaryň döredijiligini aýratyn tapawutlandyryp görkezmek mümkün. Goşgularyndaky doğruçyllyk we sadalyk olary meşhur halk şahyrlaryna öwürdi.

Mukymy

Muhammet Eminhoja Mukymy Kokant şäherinde doglupdyr. Ol «Saýlow», «Tanapçylar», «Hapalak obasyndaky ilatyň hana arzy» we beýleki satiriki eserleri, «Kokantdan Fergana çenli», «Kokantdan Isfara çenli» ýaly ilkinji syýahatnamalaryň awtorydyr.

Anbar atyn hem Zawkiý ýaly erkinlik we garaşsyzlyk hakyndaky goşgulary bilen şöhrat gazandy. Şahyr Kokant şäherinde ýaşap, aýallaryň jemgyýetdäki we maşgaladaky hak-hukuksyz ýagdaýy barasynda aýj hakykaty ýazypdyr. Aýallaryň erkin we deň hukukly bolmagy üçin göreşe çagyranlygy sebäpli şäherdäki dine berlen adamlar tarapyndan urulýar we köp geçmän aradan çykýar. Özbek şahyrlarynyň goşgulary giň halk köpçüluginiň ýüreginden orun aldy. Bu şahyrlaryň goşgulary esasynda birnäçe aýdymlar döredildi.

XX asyryň başlarynda özbek edebiýatynda täze žanrlar peýda boldy. Proza bilen ýazylan eserler hem dünýä ýüzüni gördü. Aýratyn hem, jedit edebiýaty has çalt össi. Bu edebiýatyň mazmunynda ýurtdaky agyr ýagdaý we kolonial düzümiň eden-etdileri ýazgarylýar.

Özüňizi synaň!

Anbar atyn – ...

Mukymy – ...

Zawkiý – ...

Jedit edebiýatynda 1910-njy ýylda Abdulla Kadyry ilkinji proza eserlerini ýazdy. Şahyr özünüň hekaýalary, felýetonlary we pýesalary bilen Türküstan intelligensiýasynyň hem-de halk köpçüluginiň arasynda giňden tanaldy. Onuň «Juwanbaz» hekaýasy, «Bagtsyz giýew» pýesasy we birnäçe romanlaryny halk söýüp okap başlady.

Abdulla Kadyry

Prozada döredijilik etmek halk üçin iň düşnükli edebiýat görünüşidi. Şonuň üçin hem jeditler öz taglymlaryny giň köpçülige siňdirmek maksadynda proza žanryndan giňden peýdalanandyklary hem ýöne ýere däldi. Jeditler barha halka ýakynlaşmagyň iň amatly ýoly hökmünde halk milli teatryny döretdiler. 1911–1913-nji ýyllarda Türküstanyň birnäçe şäherlerinde teatrlar açyldy. Ýazyjylar olar üçin pýesalar ýazdylar. Sahnada ýaňlanan ene dilindäki sözler we teatr aktýorynyň hereketleri halk köpçüluginde gudratly täsir serişdesine öwrüldi.

Jeditleriň teatrlarynda 1911–1917-nji ýyllarda 25 sany pýesa görkezildi, olar halk köpçüliginiň arasynda iň meşhur eserlere öwrüldi. Şol wagtda spektakllaryň köpçüligi açık sahnalarda goýlup, olary köp adamlar tomaşa edipdir. Ilkinji özbek tomaşaçylary üçin jeditleriň goýan pýesalary terbiye mekdeplerine öwrüldi.

Jeditleriň ýolbaşçysy Mahmuthoja Behbudiý tarapyndan ýazyylan meşhur pýesa – «Pederkuş»da atalaryň we çagalaryň biri-birine bolan rehimsiz gatnaşyklaryny suratlandyrýan ruhy garyplygy, mal-mülke berlen adamlaryň keşbi berk ýazgarylypdy. Onda ýat adatlaryň girip gelme-gi jemgyýet üçin mukaddes bolan maşgalany ýumurýanlygy görkezilýär. Nusratulla Kudratullanyň galamyna degişli bolan «Toý» eserinde maşga-la we şahsy dawalaryň sebäpcisi bolan käbir urp-adat we däp-dessurlar tankyt edilýärdi. Pýesada maşgala başlygynyň sünnet toýy etmek üçin puly ýetmän galmagy sebäpli karzyna pul almagy we karzyny töläp bilmän soñunda hem karzdaryň gabalmagy hakynda görkezilýär.

Şunuň ýaly terbiyecilik ähmiýetine eýe bolan, ruhy taýdan baý edebiýat halkyň aňnyň ösdürýän iň möhüm serişde boldy. Onuň öndebaryjy wekilleri bolsa bu pudagyň ösmegine özleriniň ullakan go-şandyny goşdular.

Adalgalaryň düşündirişi

Meteorologiýa (*grekçe*) – Ýer atmosferasy, onuň aýratynlyklary we onda bolup geçýän fiziki hadysalar hakyndaky ylym.

Felýeton (*fransuzça*) – gündelik durmuşda bolup geçýän ýaman hadysalary tankyt edip ýazylan gazet ýa-da žurnal üçin makala.

Soraglar we ýumuşlar

1. Türküstanda taryh ylmynyň ösüşi hakynda nämeleri öwrendiňiz?
2. «Orta Aziýanyň alymlar jemgyýeti» näme üçin tiz wagtda ýapyldy?
3. Edebiýat ugrunda döredijilik eden görnükli wekilleri sanap beriň.
4. Jedit magaryfçylarynyň dramalary hakynda nämeleri öwrendiňiz?
5. Jedit edebiýatyň işi hakynda aýdyp beriň.
6. Jedit edebiýatynda şol döwre has bolan nähili taglymlar öndebaryjylyk edýärdi?

Şu tema boýunça kiçijik esse ýazyň!

40-§. TEATR WE SAZ SUNGATY

Türküstanda halk teatry

Gadymy sungat görünüşlerinden iň gadyrlysy hasaplanan halk teatrynyň Buhara emirliginde, Hywa we Kokant hanlyklarynda özboluşly görünüşleri bardy. Meselem, Buhara emirliginde masgarabaz, gurjak teatry, tans ýaly sungat ugurlarynyň birleşmeleri emele gelipdi. Horezmiň teatrynda bolsa iki topar tomaşalar – gülkülü we howply oýun görünüşleri has ösüpdir.

Halk teatry görünüşi taýdan dürli we baý bolup, olarda halkyň arasından çykan komik aktýorlar – gyzykçylar, gurjak oýnadýanlar, masgarabazlar we başgalar öz hünärlerini görkezipdirler. Ynha şu teatrlarda we masgarabazlaryň tomaşalarynda, esasan, gysganç we açgöz baýlaryň, çalasowat mollalaryň, emelperaz bekleriň eden-etmişleri paş edilipdir. Köplenç bu tomaşalar wajyp wakalar suratlandyrylan satirik görünüşlerden ybarat bolupdir. Olarda ýazma pýesalar bolmasa-da, halkyň agzeki döredijiliginň önumi hökmünde ýatdan aýdylýan temalar sahnalaşdyrylypdyr. Sahna eserlerini, köplenç, sungat işgärleriniň özleri döredipdirler.

XIX asyryň ikinji ýarymynda birnäçe şäherlerde däp bolan teatr birleşmeleri emele geldi. Iň meşhurlary Kokantda Zakir işan, Buharada Tola masgara birleşmeleridi. Aýratyn hem, gurjak teatrlary has ösüp, olaryň esasy merkezinde Kaçal Pälwanyň obrazy durupdyr.

«Turan» truppasynyň agzalary. XX asyryň başy

Özüňizi synaň!

Zakir işan – ...   Tola masgara – ...   Horezm teatry – ...

Türküstana Ýewropa we rus teatrlarynyň girip gelmegi

Orta Aziýa Rus imperiýasy tarapyndan zabt edilenden soň, kolonial hökümet syýasy maksatlary göz öňünde tutup, ülkede rus medeniýetini tiz depginlerde ösdürmäge he-reket edip başlady. Munda diňe bilim ulgamy däl, eýsem teatr sungaty hem möhüm orun tutupdyr.

1870-nji ýylda Türküstan general-governatorlygy tarapyndan teklip edilen Samara teatry ülkede birnäçe günlük tomaşalary görkezdiler. 1910-nji ýylda Samarkandda we Daşkentde rus aktrisasy W. F. Komissaržewskaýanyň ýolbaşçylygyndaky truppasynyň gastrollary bolup geçdi.

Türküstana görkezilen beýle tomaşalar ülkedäki ýerli sungat işgärleriniň döredijiligine öz täsirini ýetirmän galmady. Öndebarlyjy mägäryfçylar we jeditler özleriniň täze taglymlaryny ýaýratmak üçin drama teatrlarynyň uly mümkünçilikleriniň barlygyna göz ýetirdiler.

Tatar we Azerbaýjan truppalarynyň 1910–1912-nji ýyllarda Türküstana bolup geçen gastrollary hem örän uly medeni waka öwrüldi. U. Gajibekowyň «Görogly», «Leýli we Mejnun» we «Arşyn mal alan» ýaly sazly pýesalaryny ýerli ilat gowy garşy aldy. Bu öz nobatynda ýerli teatryň ösmegine hem uly täsir etdi.

Kolizeý teatry. Daşkent. XX asyryň başy

Özüňizi synaň!

W.F. Komissaržewskaýa – ... U. Gajibekow – ... 1870-nji ýylda...

Jedit teatrynyň emele gelmegi

Özbek milli teatrynyň şekillenmeginde jeditleriň orny örän uly boldy. Birinji Prezident I.Karimow «Belent ruh-ýeňilmez güýç» eserinde: «Haçan-da milli medeniýetimiziň aýrylmaz bölegi bolan teatr sungaty barasynda söz baranda, beýik magaryfçy Mahmuthoja Behbudiniň: «Teatr – bu görelde mesgenidir» diýip, aýdan pikirini ýatlamak ýerliklidir» – diýip ýazýar.

Türküstanda 1911-nji ýylda ilkinji ýazma milli sahna eserleri döredildi. Mahmuthoja Behbudiniň «Padar-kuş», A. Samadowyň «Mahramlar», Fitratiň «Bir

fransuz bilen buharaly bir müderrisiň çekişmesi» atly eserleri şulara degişlidir. Olaryň içinde, aýratyn hem, özbek milli teatrynyň dürdänesine aýlanan Behbudiniň «Pederkuş» dramasy örän möhüm ähmiýete eýe boldy.

Türküstanda birinji özbek milli teatry Samarkant şäherinde Mahmuthoja Behbudiniň ýolbaşçylygynda döredildi. Bu truppada görkezilen ilkinji eser hem onuň «Pederkuş» pýesasy boldy. Özbek milli teatrynyň şekillenmeginde we ösmeginde beýik magaryfçy Abdulla Awlany we jeditler hereketiniň görünüklü wekillerinden biri Hamza Hakimzada Niýazy uly hyzmat görkezdiler. 1914-nji ýylyň başlarynda Abdulla Awlany Daşkent şäherinde «Turan» diýip atlandyrylyan teatr truppasyny döretdi we onuň birinji sahnalaşdyrylan eseri hem «Pederkuş» pýesasy boldy. 1915-nji ýylda teatryň Türkistan şäherlerine eden gastrollary örän üstünlikli bolup geçdi.

1916-njy ýylda Kokant şäherinde Hamzanyň ýolbaşçylygyndaky höwesjeňleriň teatry döredildi. Onda görkezilen birinji spektakl Hamzanyň «Zäherli durmuş ýa-da ýık gurbanlary» pýesasy boldy. Bu pýesa özbek teatrynyň şekillenmeginde hem, özbek dramaturgiýasynyň emele gelmeginde hem möhüm ähmiýete eýe boldy. Teatr çuňnur mazmunly, sosial ähmiýete eýe bolan hadysa öwrüldi. 1916-njy ýyldan

Abdulla Awlany

Hamza Hakimzada
Niýazy

başlap häzirki Milli teatryň esaslandyryjysy Mannon Uýgur we özbek teatrynyň birinji aktrisasy Masuma Karyýewa sungat älemine ilkinji gadam basdy. Şeýlelikde ýuwaş-ýuwaşdan Andijanda, Hywada, Buharada hem ilkinji milli teatrlar açyldy. Buhara şäherindäki teatryň açylmagynda Mannon Uýguryň hyzmatlary uly boldy.

Teatrarda uly sosial we ahlak meselelerine degişli bolan temalar sahnalaşdyryldy. Olarda adalatsyzlyk, ýowuzlyk, zulmy garalaýan taglymlar, tomaşaçylarda garşylyk we närazylyk duýgularyny oýarýan spektakllar görkezildi. Özbek teatry – özbek milli medeniýetiniň aýrylmaz bir bölegine öwrüldi. Teatr spektakllary, özboluşly we talantly aktýorlaryň döredijiligi özbek halkynyň tükeniksiz döredijilik mümkinçiliklerini ýuze çykardı.

Hudaýberen Diwanow 1878-nji ýylda doglupdyr. Ýaşlygyndan bilim almaga höwesli we döredijilikli talanty bilen saýlanyp durupdyr. Ol arap, pars we rus dillerini öwrenipdir. Höwesjeň ýetginjek nemes dilini öwrenip başlapdyr we bu onuň gelejekdäki ykbalyny belgiläp beripdir.

Şeýlelikde, XIX asyryň ahyrynda Horezmiň şol wagtdaky hökümdary Muhammet Rahymhan II nemes-mennonitleriniň birnäçe maşgalasyna ülkede ýaşamagyna rugsat beripdir. Olaryň iň ýaşy ulusy Wilgelm Penner ýa-da ýerli adamlaryň dili bilen Panor babada hemme zada gzyzkylanýan Hudaýberen birinji gezek fotoapparaty gören we ondan peýdalanmaga rugsat sorapdyr. Soňra Panor baba şägirdiniň üstünlüklerinden hoşal bolup, oňa fotoapparatyny sowgat beripdir.

Şeýlelikde, 1903-nji ýylda Hudaýberen Diwanow Hywanyň minaralaryny we obadaşlaryny surata alyp başlapdyr. Ilki bilen bu dini ulamalaryň berk garşylygyna duş gelipdir. Emma fotosuratçyny her bir täzelige gzyzkylanýan Muhammet Rahymhan II öz penasyna alypdyr. Ol diňe han däl, eýsem talantly şahyr we sazanda hökmünde taryhda galdy. Hökümdar Hudaýberene özünüň suratyny almagy buýrupdyr, soňra bolsa ony öz diwanyna işe teklip edipdir.

Saz sungaty

Adaty halk döredijiligininň sazly eserleri asyrlaryň dowamynnda saklanyp geldi. Halk saz sun-gatynda goşgy, ýalla, we lapar giňden ýaýrap-

Birinji özbek kino we fotooperatory Hudaýbergen Dewanow (1878–1940)

dyr. Goşgy, ýalla, laparlar degişme tansy we oýunlar bilen bilelikde ýerine ýetirilipdir. Tirmeler bolsa köplenç halk tarapyndan döredilen kyssalary ýerine ýetirýän bagsylaryň tarapyndan ýerine ýetirilip labyzly sazlary hem özünde jemläpdi, aýdym bolsa giň gerimli dürli saz heňlerine eýe bolan liriki goşgular hasaplanýardы.

Halk klassyky şahyrlarynyň gazallary we goşgulary aýdymlar üçin tekst bolup hyzmat edýär. XIX asyryň ahyry we XX asyryň başlarynda özbek halkynyň saz sungatynда özünde lirik gahrymançlykly mazmundaky epik rowaýatlary jemleyän dessanlary («Görogly», «Alpamyş», «Gündogmyş», «Şasenem we Garyp», «Hasan we Dalli», «Rüstem we Öwezz») aýratyn orun tutupdyr. Bu dessanlar dörtleme we goşgy gurluşyna eýe bolup, sazy beýlekilere seredende kiçi gerimli bolup bu sazda nota ýazgysy ulanylmandyr.

Halk sazandalary meşhur sazandalaryň elinde tälim alypdyrlar. Köp asyrlaryň dowamynnda bolşy ýaly, bütin Gündogarda giňden ýaýran klassyky mukamlar saz sungatynyň nusgawy hazynasyny emele getiripdir. Mukamlar iri göwrümlü agzeki çalgylы (ýekelikde we çalgylы) eserlerdir.

Saz gurallary hem köp dürlüligi bilen tapawutlanypdyr. Olara mysal edip

Saz gurallary

kirişli-kemençeli saz gurallary (gyjak, gopuz, sato), tarly-çalynýan (dombra, dutar, tambur, ud, rybap), kakylýp çalynýan saz guraly (çang), üflenip çalynýan naý (naý, surnaý), müştuk-üflemeli (kerneyý), kakylýk çalynýan-membranalı (dep, nagara, çindawul) ýaly saz gurallary giň ýaýrapdyr.

Türküstan ülkesiniň şol döwürdäki saz medeniýetinde ýekelikde we ansamblyň düzümimde çykyş etmek giň ýaýrapdyr. Kerneyý, nagara ýada dep, ýagny gaty ýaňlanýan saz gurallary däp bolan baýramlarda, toý-dabaralarynda, köpçüklikleýin tomaşalarda ulanylypdyr; sesi birneme pes bolan saz gurallary – surnaý, dutar, gyjak bolsa kamera (otagda) ýa-da konsertlerde (sahnada) peýdalanylýpdyr.

Horezm mukam we saz mekdebi Hywa hany Muhammet Rahymhan II (Feruz)yň döwründe has ösüpdir. Öz döwrüniň bilimli hökümdary bolan Feruz sungat işgärlerine uly mümkünçilikler döredip berip, olaryň işine howandarlyk edipdir. Bulardan başga saz sungatyny ösdürmäge degişli permanlar hem çykarypdyr.

Özüňizi synaň!

Halk dessanlary – ... Mukamlar – ... Muhammet Rahymhan II – ...

Taryhy resminama

«Biz kim, Horezm döwletiniň ýokary hakany Muhammet Rahymhan Soniý aşakdaky ýokary permana gol çekdik.

Horezm mukamlary halkyň eldegrilmesiz mülki diýip yqlan edilsin. Bu ýokary permana şek getiren we mukamlary kemsiden ýa-da ony üýtgedip ýerine ýetiren her bir adam berk jezalansyn!»

1882-nji ýyl

Soraglar we ýumuşlar

1. Halk teatrлary hakynda nämeleri öwrendiňiz?
2. Türküstan ülkesine rus teatrлary haçandan başlap gelip başlady?
3. Kokantda ilkinji höwesjeňler teatryny kim gurnady? Onuň guramaçsysy hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
4. XIX asyryň ahyrynda Türküstanda haýsy saz gurallary bolupdyr?
5. Horezmde mukamyň we saz sungatynyň ösmeginde Muhammet Rahymhan II-niň (Feruzyň) orny nämelerden ybarat bolupdyr?

41-§. BINAGÄRÇILIK WE ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATY

XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda Türküstendaky ähli ykdysady krizis, özara uruşlar, Hywa hanlygynyň we Buhara emirliginiň gozgalaňçy toparlara garşy göreşi, şonuň ýaly, Rus imperiýasynyň harby ýörişleri diňe syýasy we ykdysady däl-de, eýsem medeni ösüše hem özünüň ters täsirini görkezdi. Onuň netijesinde geljekdäki ülkäniň ösüsünde agyr yz galdyrdy. Bu täsiriň yzlary özbek binagärçiligine hem özünüň zyýanyny ýetirdi. Şeýle bolsa-da, bu döwürdäki milli binagärçilikde biri-birini gaýtalamaýan we dürli-dürlülük hem-de adaty arhitektura saklanyp galdy.

Binagärçilik mekdepleri

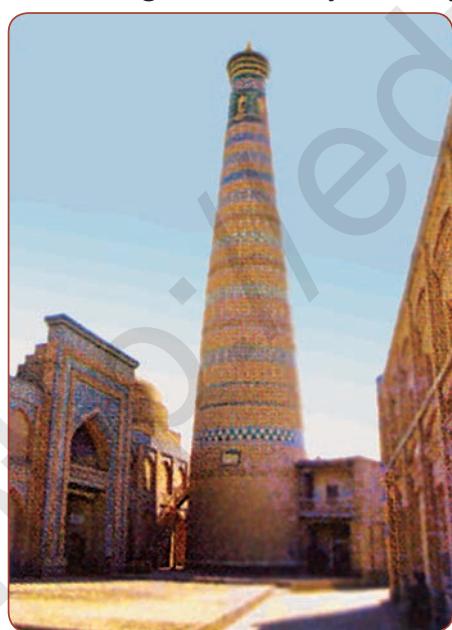
XIX asyryň ahyrlarynda Buhara we Horezm binagärçiliği gadymy däpleri saklan halda zaman ruhy bilen baylaşdyrylyp baryldy. Köşk toplum-

lary, medrese, juma metjitleri, keselhana ýaly döwlet we jemgyýetçilik binalary, şeýle hem, uly minaralar gurlupdyr. Olary guranlar öz döwrüniň kämil binagärleri bolup, gadymy Buharanyň we Hywanyň taryhy binalaryny döretmek ýaly agyr, emma hormatly işe ýolbaşylyk eden binakär bolan ata-babalarymyzyň nesilleridiler.

XIX asyryň ahyry we XX asyryň başlarynda atlary diňe Buhara emirliginde däl, eýsem Hywa hanlygynda, Türküstanda we Horo-

sanda hem meşhur bolan Oblokul we Ybraýym Hafizowlar, Möminjan Salyhow, Şirin Muradow ýaly birnäçe ussalar ýetişip çykypdyr. XX asyryň başlarynda gurlan Sitorai Mohi Hosanyň gurlusynda ýokarda atlary görkezilen binagärler, ussalar işjeň gatnaşypdylar. Bu toplumyň ýörite Aksaray zalyna bezeg bermek işini Ussa Şirin Muradowyň ýolbaşylygyndaky bir topar ussalar we gençkärler amala aşyrypdyrlar.

Horezm binagärçilik mekdebiniň proraby Odina Muhammet Myrat bolsa bezeg hem-de alibasterden ýasalan nagışlar bilen bezemegiň syrlaryny ýetik bilipdir. Ussa külallar Nurmuhammet, Abdyjepbar, onuň ogly Sopymuhammet Niýaz we Abdullalardy. Olar

Yslamhoja minarası

ýönekeýje palçykdan örän nepis sungat eserlerini döretmek we tebigat-daky dürlü derman we ösümliklerden tapylgysyz reňkler döretmek mümkinligini subut etdiler.

XX asyryň başlarynda gurlan Yslamhoja minarasyny (1908–1910) döretmäge we ony gurmaga Isfendiýarhanyň baş weziri, bilimli ynsan Yslamhoja ýolbaşylyk etdi. Onuň gurduran minarasy Hywanyň buýsanjyna öwrüldi. Galyberse, Yslamhoja öz döwrüniň bilimli medeniýet we döwlet işgäridi. Ol Horezmi dünýäniň iň ösen döwletleriniň hatarynda görmegi isläpdir, Watanyны daşky dünýä bilen baglamaga hereket edipdir, öndebarýyjy taglymlar bilen ylhamlanan adam bolupdyr.

Horezm binagärçilik mekdebiniň has tapawutly tarapy şulardan ybaratdy, ol hem bolsa, esasy girelgeleri potoloklary, burçlary örän näzik we nepis arap ýazuwlary bilen bezelipdir. Ussat hatdatlar bu ýazuwlary örän çeperlik bilen binanyň bezegine uýgunlaşdyryp ýazyp bilýärdiler. Agaç oýmakärligi bolsa gapy, derweze we sütünleri oýup bejerilýän nagyşlar bilen bezelip, şol binalaryň umumy görnüşine özboluşly görk bagış edýärdi.

Fergana jülgesinde hem özbek halk binagärçiliginiň özboluşly pudagy bardy. XIX asyryň ikinji ýarymynda jülgäniň milli binagärçiligidé Yewropa arhitektura usulyndaky binalaryny gurmak däplerini alyp gel-di. Şeýle bolsa-da, XIX asyryň ahyrlarynda gurlan Andijan juma metjidi özüniň gurluşy bilen beýik milli binagärçilik nusgasy bolup galdy.

Ýatda saklaň!

Horezm binagärçiliği mekdebiniň tapawutly tarapy, ol hem bolsa esasy girelgeleri, potoloklary, burçlary örän näzik we nepisligi bilen tapawutlanyp duran halda hatdatlyk ýazgylaryny örän ussatlyk bilen uýgunlaşdyryp alyp barmagydy.

Özüňizi synaň!

**Yslamhoja minarasy – ...
Ussa Şirin Muradow – ...**

**Andijan juma metjidi – ...
Horezm binagärçiliği – ...**

Yewropa stilindäki binalaryň gurluşy

Bu döwürde ülkä Yewropa usulyndaky binagärçilik däpleri hem girip geldi. Gurluşyk işlerinde milli däp usullary bilen bir hatarda Yewropa binagärçiligine

Sitorai Mohi Hosa

mahsus usullar hem ulanylyp başlandy. Meselem, halk binagärçiliginde däp bolan pagsa, toýun we ham kerpiç ulanmak bilen bir hatarda döwrebap dörburçluk kerpiçler, faner, tünüke, aýna ýaly gurluşyk materiallaryndan giňden peýdalanyldyrlar.

Ýewropa binagärçilige mahsus bolan käbir usullar şol döwürde gurlan Buhara emiriniň ýazky köşgi – Sitorai Mohi Hosa bilen birlikde Hywa hany Muhammet Rahymhan II tarapyndan gurlan Nurullabaý ady bilen atlandyrylan köşkde (1904–1912) hem göze görünýär.

Sitorai Mohi Hosa Buhara şäheriniň merkezinden 2,5 km günortada yerleşen. Köşk Buhara emiri Alymhanyň ýazky köşgi bolupdyr. Mundan daşary emir daşary ýurt ilçelerini we rus wekillerini şu ýerde kabullapdyr. Saraýyň bir bölegi bolan Ak zalyň gurlusynda Ýewropa has gurluşyk usuly üstünlik edýär. Ak zal Buhara genç oýmakärligi sungatynyň iň soňky üstünlikleri esasynda ussa Şirin Muradowyň ýolbaşylygynda ussalar tarapyndan iki ýylyň dowamynda işlenipdir. Hywadaky Nurullabaýyň saraýynda hem Günbatar binagärçilik däpleri üstünlik edýär. Saraý ýedi otagdan ybarat: garaşylýan zal, kabulhana, tagthana, zyýapathana we üç sany myhmanhana. Köşgүn gurluşy mynasybeti bilen rus patşasy Nikolaý II iki sany ýorite lýustra we az kuwwat talap edýän nurkuwwat enjamyny sowgat edipdir. Kabulhanadaky belent gapylar, uly owadan aýnalar, parquet pollar we peçler Ýewropa binagärçiliği bilen uýgunlaşdyrylypdyr. Daşky tarapy tekiz kerpiçler we feruza reňkli bezegler bilen şahmat tagtasy görnüşinde bezelipdir.

Bina gurluşygynда hem Günbatar, hem Gündogar binagärçiliği däplerinden peýdalanylypdyr. Türküstanyň basyp alnan iri şäherlerinde

Sitorai Mohi Hosa howlusy

we welaýatlarynda harby goşunlar üçin galalar, kazarmalar, harby-syýasy emeldarlar, generallar üçin ýewropaça usulyndaky karargähler gurlup başlandy. Daşkendiň Täze şäher bölümünde general-gubernatorlygynyň administratiw we başga binalary guruldy. Olar binagärçilik tarapdan gün-batar şertlerinde we usulynda gurlan binalardy.

Özüňizi synaň!

Sitorai Mohi Hosa – ...

Nurullabaý saraýy – ...

**Şekillendirish
sungaty**

XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda Türküs-tanda sekillendirish sungaty Samarkant, Kokant, Bu-hara miniatýuraçylarynyň döredijiliginde ýuze çykdy (Ahmet Danyş, Abdulhalık mahdum, S. Syddykow). Olar sekillendirish sungatynyň adaty ösen görünüşini saklap galypyrlar.

XX asyryň başlarynda däbe öwrülen diwara nagış çekmekde ozal ulanyladyk täze görünüşleri – ýüzüp barýan gämileriň, demir ýollaryň we haýwanlaryň şekilleriniň çekilip başlanmagydyr. Özbek halkynyň sungatynda asyrlar boýy dowam eden dini ynama esaslanan hyýaly maz-mundaky nakşaşlykdan gönüden-göni real sekillendirish sungatyna geçiliп başlananlygy göze ilýär.

Özbek hudožnikleriniň ussatlygy küýzegärçilik öňümlerini, geýimleri bezemekde, materiallar üçin laýyk bolan reňkleri saýlap almakda, gün-

delik durmuşda gerek bolýan zatlaryň ýüzünü gülli nagyşlar bilen beze-mekde ýuze çykýardy. Olaryň taýýarlan önumleri nepisligi, nagyşlarynyň owdanlygy bilen tapawutlanypdyr.

Amaly bezeg sungatynyň merkezi Buhara bolupdyr. Bu ýerde halkyň içinden çykan ussatlar bu sungatyň asyrlar boýy dowam edip gelýän däplerini diňe bir saklap galman, eýsem has-da ösdürüpdirler. Buharaly ussalaryň islendik işleriniň öz aýratynlykly bolup, başga şäherlerde ýasalan enjamlardan tapawutlanyp durupdyr. Bu eserlere has bolan üstünlikler esasan hem reňkleriň we nagyşlaryň uýgunlaşmagydy. Ak reňk bagt we üstünlik belgisi, gyzyl reňk şatlygy we sagdynlygy aňladýardy. Reňkleriň we nagyşlaryň simwolikasy zergärlilik önumlerinde, geýimlerde, gymmatbaha daşlary seçip almakda agdyklyk edipdir.

Ýatda saklaň!

XX asyryň başlarynda adaty diwara nagyş etmekde öň duş gelmedik sýuzetler – ýüzüp barýan gämileriň, demir ýollaryň we haýwanlaryň şekilleriniň peýzazlary aralaşyp başlady.

Jemini jemleyärис!

- Sitorai Mohi Hosa – Buhara emiriniň ýazky saraýy.
- Nurullabaý köşgi – Gündogar we Günbatar däpleri esasynda guruldy.
- Buhara we Hywa hanlyklary – binagärçiliğin özbuluşly usullary.
- Nagyş amaly sungatynyň merkezi Buharady.

Soraglar we ýumuşlar

1. XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda Türküstan binagärçiliginde nähili özbuluşlylygyny görmek bolar?
2. Buhara we Hywadaky binagärlik mekdepleriniň usullaryny tapawutlandyryp beriň.
3. Fergana jülgesinde haçandan başlap Ýewropa binagärçiliği däpleri güýçlendi?
4. Günbatar we Gündogar däpleri usulynda gurlan binalary sanap beriň.
5. Türküstanyň şekillendirىş sungaty koloniýa şertinde nähili özgerişler bolup geçdi?

N E T I J E

XVIII asyrdaky üç hanlykdkagy özara uruşlar, içki dawalar we ter-tipsizlikler ýurdumyzy eýeläp almak üçin basybalyjylara amatly şert döredip berdi. Netijede XIX asyryň ikinji ýarymynda Rus imperiyasy Türküstaný halklaryny koloniýanyň täsirine saldy. Patyşa hökümeti ülkäni diňe bir syýasy-çäk taýdan zabit etmän, eýsem azatlyk söýjii, zähmetkeş halky hem ruhy taýdan boýun egdirmäge hereket etdi. Patyşa hökümeti tarapyndan yqlan edilen syýasy düzüm ülkede kolonial hökümdarlygynyň berkarar bolmagyna we özbek milli döwletliliginı yok edilmegine gönükdirilen çäreler amala aşyryldy.

Bu durmuşyň rehimsiz bir kanunyýeti bar. Ýagny taryhy çylşyrymly we aýgytlaýyjy öwrümde her hili millet we ilat öz agzybirligini we je-bisligini saklap, öz milli bähbitleriniň ugrunda berk durup bilmese, jogapkärçiligi we hüsgärligini ýitirýän bolsa, netijede özünüň iň uly, deňsiz baýlygy bolan garaşszlygyndan we azatlygyndan aýrylmagy şübhesiszdir.

Hakykatdan hem, Rus imperiyasynyň basybalyjylygy birnäçe sebäpler bilen bir hatarda şol döwürde bar bolan harby-syýasy bidüz-günçilik, döwlet hökümdarlarynyň uzagy görüp bilmeýänligi, ruhy taýdan gowşaklygy netijesinde bolup geçenligini birnäçe taryhy mysallar esaslandyrýar. Bu aýy hakykat hemmämize, aýratyn hem, bu gün durmuşa uly umyt we ynam bilen girip gelýän, siz ýaş nesillere hemise sapak bolmalydyr.

Koloniýa ýyllarynda gurlan pagta çig malyny gaýtadan işleyän, magdan senagaty, pagtaçylyk senagaty, demir ýol transporty we başga pudaklar Rus imperiyasynyň senagatyny üpjün etmäge gönükdirilendi. Ynha şu kärhanalaryny önumleriniň alyp gidilmegi bu kärhanalary peýda görmäge we önumçılıgi zamana görä ösdürmäge mümkünçilik bermedi.

Russiýadan alyp gelnen senagat harytlary bilen bäsdeşligi sebäpli Türküstan hünärmentçiliginin senetçilik önümçılığı krizise duçar bolýar. Bu bolsa öz gezeginde ülkäniň ykdysady taýdan Russiýa baknalagyyny has-da güýçlendirdi.

Özbegistanyň Birinji Prezidenti Islam Karimow 1998-nji ýylda bir topar intelligentler bilen bolan duşuşygynda Türküstanda Rus imperiýasy tarapyndan geçirilen kolonial syýasatyň netijelerini halys açyp görkezmek wezipesini öňe sürüp, şeýle soragy goýupdy: «... her taraplaýyn howsalaly, daşardan garanda halkymyz onuň medeniýeti, milli aňyýeti, däp-dessurlary, durmuş ýörelgesi, has dogrusy, neslini ýok etmek gerek bolan şertde-de, birnäçe ýitgileriň öwezine bolsa hem, milletimiz özlügini saklap galadyryny ýa-da ýokmy?».

Elbetde, döwletimiziň ýolbaşçysynyň bu soragy jogapsyz galmady. Taryhçylar dersliklerde taryhy maglumatlar esasynda Rus imperiýasynyň basybalyjylarynyň görkezen agyr şertlerinde-de halkymyzyň özlüğini, milli gymmatlyklaryny, medeniýetini, däp-dessurlaryny we durmuş ýörelgesini saklap galandyklaryny okuwçylara düşündirýärler.

Koloniýa döwründe hem döwletimiz dolulygy bilen dünýä siwilizasiýasyndan bölünip galmady. Rus imperiýasynyň peýdalaryna hyzmat etse-de, dürli zawod we fabrikler, banklar, sówda guramalary hem-de demir ýol girip geldi.

Hakykatdan hem, kolonia şertlerinde ata-babalarymyzyň azatlyga, ösüše we garaşsyzlyga bolan öňden gelýän umytalary sönmedi. Halkymyzyň ýüreginden çuňňur orun alan garaşsyzlyk we azatlyk duýgusy gitdigiçe gudratly güýje öwrüldi we ahyrky netijede Özbegistanyň garaşsyzlygynyň dabaranamagy üçin berk esas taýýarlady.

JEMLEÝJI SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. XX asyryň başlarynda Orta Aziýanyň kartasy XIX asyryň ortalarynyň däkty ýagdaýdan nähili derejede üýtgedi?
Bu günüki dünýä kartasy esasynda maglumatyňzy analiz ediň.
2. 1868 we 1873-nji ýyldaky şertnamalar özhek döwletçiliginin taryhynda nähili ähmiýete eýe boldy?
3. Rus imperiýasynyň basybalyjyligynyň Orta Aziýanyň halklarynyň durmuş derejesini üýtgeden faktorlaryny sanap beriň!
4. «Üç sany hanlyk kolonizatorlyga garşıy birleşende...» diýen tema esasynda «debat» gurnaň!

M A Z M U N Y

Giriş	3
-------------	---

I B Ö L Ü M

XIX ASYRYŇ ORTALARYNDA ÖZBEK HANLYKLARYNYŇ SYÝASY, YKDYSADY WE MEDENI DURMUŞY

1-§. XIX asyryň ortalarynda Orta Aziýa döwletleriniň çägi we ilaty	5
2-§. XIX asyryň ortalarynda özbek hanlyklarynyň administratiw dolandyryş ulgamy .	8
3-§. XIX asyryň ortalarynda özbek hanlyklarynyň sosial-ykdysady durmuşy	10
4-5-§§. XIX asyryň ortalarynda Orta Aziýa ilatynyň medeni durmuşy	14

II B Ö L Ü M

RUS IMPERIÝASYNYŇ ORTA AZIÝANY BASYP ALMAGY

6-§. Rus imperiýasy tarapyndan Orta Aziýany basyp almak üçin basybalyjylykly hereketleriniň başlanmagy	19
7-§. Daşkendiň basyp alynmagy	23
8-§. Türküstan general-gubernatorlygynyň döredilmegi	26
9-§. Buhara emirligine garşı harby hereketleriň başlanmagy	29
10-§. Buhara emirliginiň üstünden Rus imperiýasynyň protektoratynyň ornaşdyrylmagy	31
11-§. Hywa hanlygynyň üstünden Rus imperiýasynyň protektoratynyň ornaşdyrylmagy.....	36
12-§. Kokant hanlygynyň basyp alynmagy	39

III B Ö L Ü M

RUS IMPERIÝASYNYŇ TÜRKÜSTANDAKY KOLONIAL SYÝASATY

13-§. Türküstan general-gubernatorlygynyň syýasy-administratiw dolandyryş ulgamy	45
14-§. Türküstan ülkesinde Rus imperiýasynyň ýer-suwy syýasaty	50
15-§. Türküstanda sud ulgamy we harby polisiýa tertibiniň ornaşdyrylmagy ..	52
16-§. XIX asyryň ikinji ýarymy – XX asyryň başlarynda Türküstanda sosial-ykdysady ýagdaý .. .	57

IV B Ö L Ü M

XIX ASYRYŇ AHYRYNDA TÜRKÜSTANDAKY MILLI-AZATLYK HEREKETLERİ

17-§. Türküstanda milli-azatlyk hereketleriniň başlanmagy we onuň sebäpleri .. .	61
18-§. Daşkentde «Mergi gozgalaň» .. .	65

19-§. Andijan gozgalaňy	67
20-§. Milli-azatlyk hereketleriniň ähmiýeti	73

V B Ö L Ü M**XIX ASYRYŇ IKINJI ÝARYMY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA GARAGALPAKLAR**

21-§. XIX asyryň ikinji ýarymy – XX asyryň başlarynda garagalpklaryň çäk taýdan ýerleşishi we sosial durmuşy	75
22-§. Salgylar we borçlar. Halk gozgalaňlary	78
23-§. Garagalpaklar Türküstan general-gubernatorlygynyň düzümünde	81
24-§. XIX asyryň ikinji ýarymy – XX asyryň başlarynda garagalpklaryň medeniýeti	84

VI B Ö L Ü M**JEDITLER HEREKETI WE ONUŇ TÜRKÜSTANYŇ SOSIAL-SÝÝASY WE MEDENI DURMUŞYNDAKY ÄHMIÝETI**

25-§. Jeditçilik hereketiniň emele gelmegi	87
26-§. Jeditleriň maksatlary we wezipeleri	91
27-§. Jeditçilik hereketiniň öndebarjylary we olaryň işi	93
28-§. Jeditçilik hereketiniň Türküstanyň sosial-sýýasy we medeni durmuşyna täsiri	97

VII B Ö L Ü M**TÜRKÜSTAN WE BIRINJI JAHAN URŞY**

29-§. Birinji jahan urşunyň başlanmagy we onuň Türküstana täsiri	101
30-§. Türküstanda 1916-njy ýyldaky gozgalaňyň başlanmagy	103
31-§. Jizzak gozgalaňy	106
32-§. Türküstanda 1916-njy ýyldaky wakalaryň netijeleri we ähmiýeti	108

VIII B Ö L Ü M**XIX ASYRYŇ AHYRY – XX ASYRYŇ BAŞLARYNDA BUHARA EMIRLIGI WE HYWA HANLYGY**

33-§. Buhara emirliginiň döwlet gurluşy we sosial-ykdysady durmuşy	111
34-§. Ýaş buharalylaryň işi we Buhara emirliginiň ýatyrylmagy	117
35–36-§§. XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda Hywa hanlygynyň döwlet gurluşy we sosial-ykdysady ýagdaýy	121
37-§. Hywa hanlygynyň ýatyrylmagy	129

IX B Ö L Ü M**KOLONIAL ŞERTDE TÜRKÜSTANDA MEDENI DURMUŞ**

38-§. Bilim ulgamy. Metbugat	135
39-§. Türküstanda ylym-bilimiň ösmegi	139
40-§. Teatr we saz sungaty	144
41-§. Binagärçilik we şekillendirilş sungaty	150

<i>Netije</i>	155
-------------------------	-----

Т – 49

Tillabayew Soýibjan, Zamonow Akbar.

Özbegistanyň taryhy (XIX asyryň ikinji ýarymy — XX asyryň başlary): 9-njy synp üçin derslik / Jogapkäi redaktor: D.A. Alimowa. — D.: «Sharq», 2019. — 160 s.

KBK 63.3(5O'ya721

O'quv nashri

**TILLABOYEV SOYIBJON BOQIJONOVICh,
ZAMONOV AKBAR TURG'UNOVICH**

O'ZBEKISTON TARIXI

**(XIX ASRNING IKKINCHI YARMI –
XX ASR BOSHLARI)**

(Turkman tilida)

Umumiý o'rta ta'lim maktabalarining
9-sinfı uchun darslik

Qayta ishlangan va to 'ldirilgan uchinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyyati
Toshkent – 2019

Terjime edenler *G. Abdullaýewa, K. Hallyýew*

Redaktor *J. Metýakubow*

Çeper redaktor *B. Babajanow*

Tehniki redaktor *R. Nafasow*

Sahaplaýjy *M Athamowa*

Korrektör *J. Metýakubow*

Neşir lisensiýasy AI № 201, 28.08.2011.

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 3-nji iýununda rügsat edildi. Möçberi 70×90 ¼, «Times New Roman» garniturasy. Kegli 11,5; 10 şponly. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 11,7. Neşirýat-hasap listi 9,0 1030 nusgada çap edildi. Buýurma № 464.

**«Sharq» neşirýat-çaphana paýdarlar kompaniýasynyň çaphanasy,
100000, Daşkent şäheri, Beýik Turan köçesi, 41.**

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1						
2						
3						
4						
5						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanyllyp doldurylýar

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby bütin, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmaýdyk, sahypalarynda ýazgylar we çzyzklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çzyylan, gyralary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzeden ýelmenen, käbir sahypalary çzyylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çzyylan ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýada bütinley ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, sahypalary ýetismez, çzyzlyp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.

T 49

Tillabayew Soýibjan, Zamonow Akbar.

Özbegistanyň taryhy (XIX asyryň ikinji ýarymy — XX asyryň başlary): 9-njy synp üçin derslik / Jogapkär redaktor: D.A. Alimowa. – D.: «Sharq», 2019. – 160 s.

KBK 63.3(5O')ya721

O'quv nashri

**TILLABOYEV SOYIBJON BOQIJONOVICH,
ZAMONOV AKBAR TURG'UNOVICH**

O'ZBEKISTON TARIXI

**(XIX ASRNING IKKINCHI YARMI –
XX ASR BOSHLARI)**

(Turkman tilida)

Umumiý o'rta ta'lím maktabalarining
9-sinfı uchun darslik

Qayta ishlangan va to 'ldirilgan uchinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririysi
Toshkent – 2019

Terjime edenler *G. Abdullayewa, K. Hallyýew*

Redaktor *J. Metýakubow*
Çeper redaktor *B. Babajanow*
Tekniki redaktor *R. Nafasow*
Sahaplaýy *M Athamowa*
Korrektor *J. Metýakubow*

Neşir lisenziýasy AI № 201, 28.08.2011.

Çap etmäge 2019-njy ýylyň 3-nji maýında rugsat edildi. Möçberi $70\times90\frac{1}{16}$, «Times New Roman» garniturasy. Kegli 11,5; 10 şponly. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 11,7. Neşirýat-hasap listi 9,0. 154 nusgada çap edildi. Buýurma № 464-A.

**«Sharq» neşiryat-çaphana paýdarlar kompaniýasynyň çaphanasy,
100000, Daškent şäheri, Beýik Turan köçesi, 41.**